

Научно списание

ОБЩЕСТВО И ЗДРАВЕ

Година 2020, Брой 1

ISSN 2683-0892 (online)

© Регионална библиотека „Любен Каравелов“ - Русе

© УМБАЛ „Канев“ АД - Русе

Главен редактор:

проф. д.ик.н. д.н. (Национална сигурност) д.н. (Социални дейности) инж. Венелин Терзиев, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България; Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България; Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Научни редактори:

проф. д.м.н. Евгения Василева Русчева, д.м., Медицински университет – София, България
 проф. д-р Маргарита Богданова, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България
 проф. д-р Нели Бенчева, Аграрен университет – Пловдив, България
 проф. д-р Николай Ничев, Национален военен университет „Васил Левски“ – Велико Търново, България
 проф. д-р Наталия Бежарова, Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България
 проф. д.и.н. Константин Бошнаков, Конестога Колеж – Китченер, Канада
 проф. д-р Андрей Захариев, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България
 доц. д-р Нели Петрова, д.м., Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
 доц. д-р Маруся Любчева, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас, България
 доц. д-р Теодора Стоева, Аграрен университет – Пловдив, България
 доц. д-р инж. Борис Сакакушев, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
 доц. д-р Николай Нинов, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България
 доц. д-р Георги Митрев, Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (ПУ) – Пловдив, България
 доц. д-р Цветелина Михайлова, д.м., Медицински университет – София, България
 доц. д-р Десислава Тодорова, Медицински университет – София, България
 доц. д-р Цвета Луизова-Хорева, Университет по хранителни технологии – Пловдив, България
 доц. д-р Петя Несторова, Университет по хранителни технологии – Пловдив, България
 д-р Симеон Симеонов, д.м., Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
 д-р Йордан Илиев, секция „История“ към СУБ – София, България
 инж. Иван Иванов, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
 д-р Марин Георгиев, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България

Международен научен съвет

проф. д.и.н. Наталия Генадиевна Вовченко – Ростовски държавен икономически университет (РИНХ), Ростов на Дон, Русия
 проф. д-р Роберт Димитровски – МИТ Университет, Скопие, Северна Македония
 проф. д-р Синиша Зарич – Белградски университет, Белград, Сърбия
 проф. д-р Баки Колеци – Университет „Хаджи Зека“ Печ, Косово
 проф. к.т.н. Денис Борисович Соговцов – Далекосточен федерален университет (ДФУ), Владивосток, Русия
 доц. д-р Олга Валентиновна Андреева – Ростовски държавен икономически университет (РИНХ), Ростов на Дон, Русия
 доц. д-р Владимир Владимирович Климук – Барановишки държавен университет (БарГУ), Барановичи, Беларус
 проф. д.ик.н. д.н. (Национална сигурност) д.н. (Социални дейности) инж. Венелин Терзиев – Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България; Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Стилови редактори и коректори:

Теодора Евтимова, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, България
 Силва Василева, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, България

© Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе

© УМБАЛ „Канев“ АД – Русе

ISSN 2683-0892

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

Уважаеми читатели на първия брой на списание „Общество и здраве“,

Интегрирането на различни направления в научните изследвания става все по-честа практика в началото на 21. век и това не е случайно. Бурните предизвикателства пред обществото засягат всички и всичко по един, без съмнение, сложен и непредсказуем начин. Те водят до това, което теорията на хаоса описва като недетерминирани системи – трудно се поддават на описание, за да бъдат вкарани в добре познати модели, а оттам и трудно се поддават на управление и контрол. Настоящата всеобхватна криза е като „ефект на пеперудата“ (макар по-точно би било да я наречем „ефект на прилепа“). Тя е един от най-лошите сценарии за развитието на такъв комплексен, динамичен, непредвидим проблем, стартирал като медицински и превърнал се в социален в широкия смисъл на понятието.

Решаването на комплексни проблеми изисква комплексни становища. Ето защо колаборирането на здравни и социални аспекти в научните изследвания е естествена крачка към анализ на най-актуалните проблеми, към които обществото проявява висока чувствителност и към създаване на нови знания и устойчиви за практиката решения.

Списание „Общество и здраве“ има амбицията да предостави възможности за популяризиране на идеите на изследователи в областта на здравните и социалните науки по няколко причини:

- за да провокира нагласи у изследователите към проучване на актуални проблеми от различни ракурси;
- за да насочи вниманието на авторите към търсене на интегрирани решения в областта на здравните и социалните науки. Това прави изследванията особено полезни, тъй като води до прилагане на познат инструментариум по нестандартен начин или създаване на нови инструменти за верифициране на изследователски хипотези;
- за да увеличи добавената стойност от научните изследвания в избраните направления, като предостави работещи решения на въпроси от различен характер. Редакционният съвет на списанието разглежда научната общност като партньор на националната, регионалната и местната власт и като един от стълбовете на иновациите и развитието;
- за да популяризира научните достижения на изследователите отвъд границите на страната в духа на идеята за „отворената наука“ (open science).

Списание „Общество и здраве“ осъзнава своите отговорности към научната общност и към обществото като цяло, затова прилага установените етични правила, валидни за научно-професионалните среди. Чрез тях се стимулират механизмите на личностната етичност и професионалната съвест на учения, на неговата почтеност и коректност.

В работата си списанието споделя и приема като ръководен принцип спазването на авторските права и предотвратяването на случаите на плагиатство, и изцяло се съобразява с правилата на Комитета за етични норми при публикуване (Committee on Publication Ethics – COPE) на Elsevier, относно издателската етика при прегледа, редактирането и публикуването на научните трудове.

На всички автори – желаем успех!

От Редакционната колегия

Съдържание Contents

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ	2
ИЗМЕРВАНЕ НА НАУКАТА, КАТО ПОКАЗАТЕЛ ЗА НЕЙНАТА ЗНАЧИМОСТ Венелин Терзиев	7
MEASURING SCIENCE AS A WAY TO INDICATE ITS IMPORTANCE Venelin Terziev	7
НАСТЪПВА ЛИ „ТЪЖНИЯТ КРАЙ“ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ? Наталия Бекярова Илина Арменчева	31
IS THE “SAD END” OF THE BULGARIAN NATION COMING? Natalia Bekiarova Irina Armencheva	31
АКТИВИЗАЦИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАМКАХ СОЦИАЛЬНОГО КОНТРАКТА – ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ С БЕДНОСТЬЮ Андреева Ольга Валентиновна Терзиев Венелин Кръстев Суховеева Анна Александровна	41
ACTIVATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE SOCIAL CONTRACT IS A PROMISING DIRECTION IN SOLVING PROBLEMS WITH POVERTY Andreeva Olga Terziev Venelin Sukhovееva Anna	42
ФОРМИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ТАКТИКИ ПРОМЫШЛЕННОГО БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ Климук Владимир Владимирович	53
INNOVATIVE TACTICS OF INDUSTRIAL BUSINESS IN TERMS OF ECONOMY DIGITALIZATION Klimuk Vladimir Vladimirovich	53
ОБЩЕСТВЕННОТО И ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ В КОНТЕКСТА НА СОЦИАЛНИТЕ ПОЛИТИКИ Венелин Терзиев Марин Георгиев	58
SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF SOCIAL POLICIES Venelin Terziev Marin Georgiev	58
ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ДОМАШНОТО НАСИЛИЕ НАД ЖЕНИ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ДЪЛЖИМАТА ГРИЖА НА ДЪРЖАВАТА В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯ Ирина Миндова	73
COUNTERING DOMESTIC VIOLENCE AGAINST WOMEN –DUE DILIGENCE CHALLENGES IN TERMS OF CORONAVIRUS PANDEMIC Irina Mindova	73

НЕОБХОДИМОСТЪ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И ПОДДЕРЖКИ СПОРТА И ФИЗКУЛЬТУРЫ

Андреева Ольга Валентиновна

Суховеева Анна Александровна.....78

THE NEED FOR STATE REGULATION AND SUPPORT OF SPORTS AND PHYSICAL EDUCATION

Andreeva Olga

Sukhoveeva Anna.....78

УЧАСТИЕТО НА РУСИЯ В СИРИЙСКИЯ КОНФЛИКТ

Васил Станков.....86

RUSSIA'S PARTICIPATION IN THE SYRIAN CONFLICT

Vasil Stankov.....86

РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПАЗАРИ НА ПЧЕЛНИ ПРОДУКТИ

Любомир Любенов

Георги Стоилов92

DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN MARKETS OF BEE PRODUCTS

Lyubomir Lyubenov

Georgi Stoilov92

СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА РИСКОВЕТЕ ОТ БЕДСТВИЯ НА БАЗАТА НА НОРМАТИВНАТА УРЕДБА

Десислава Тодорова

Цветелина Михайлова101

STATUS AND PROSPECTS FOR REDUCTION OF DISASTER RISKS BASED ON REGULATORY

Desislava Todorova

Tsvetelina Mihaylova.....101

CASE STUDY – ОБУЧЕНИЕ В БЕЗОПАСНА КЛИНИЧНА СРЕДА ЗА АКУШЕРКИ И МЕДИЦИНСКИ СЕСТРИ

Цвета Христова

Теодора Тодорова.....109

CASE STUDY – A SAFE CLINICAL ENVIRONMENT IN MIDWIFERY AND NURSING EDUCATION

Tsveta Hristova

Teodora Todorova.....109

РЕЙ – СИНДРОМ – ХАРАКТЕРИСТИКА, КЛИНИЧЕН ХОД, ЛЕЧЕНИЕ, ПРОГНОЗА. КЛИНИЧЕН СЛУЧАЙ В ОТДЕЛЕНИЕ „ПЕДИАТРИЯ“ – УМБАЛ „КАНЕВ“

Ева Цонкова.....115

REYE' SYNDROME – OVERVIEW, SIGNS AND SYMPTOMS, TREATMENT, PROGNOSIS. A CLINICAL CASE IN PEDIATRIC DEPARTMENT – KANEFF UNIVERSITY HOSPITAL

Eva Tsonkova115

АВАНСИРАЛ РАК НА СТОМАХА: КЛИНИЧЕН ОПИТ В ХИРУРГИЧНОТО ЛЕЧЕНИЕ

Симеон Симеонов.....121

STOMACH CANCER IN ADVANCED STAGE: CLINICAL EXPERIENCE IN SURGICAL THERAPY

Simeon Simeonov121

СЪВРЕМЕННО ЛЕЧЕНИЕ НА ПАЦИЕНТИ С ВАРИКОЗНА БОЛЕСТ НА ДОЛНИТЕ КРАЙНИЦИ

Стоян Генадиев, Петя Кашукеева, Георги Георгиев 129

CONTEMPORARY TREATMENT OF PATIENTS WITH VARICOSE DISEASE OF THE LOWER LIMBS

Stoyan Genadiev, Petya Kashukeeva, Georgi Georgiev 129

ЛАПАРОСКОПСКА ХОЛЕЦИСТЕКТОМИЯ ПРИ ПАЦИЕНТ СЪС SITUS INVERSUS TOTALIS

Симеон Симеонов, Силви Йорданов, Ахмед Ахмедов, Денис Велиев, Колъо Карахристов. 136

LAPAROSCOPIC CHOLECYSTECTOMY IN A PATIENT WITH SITUS INVERSUS TOTALIS

Simeon Simeonov, Silvi Yordanov, Ahmed Ahmedov, Denis Veliev, Kolyo Karahristov. 136

ВЛИЯНИЕ НА COVID-19 ВЪРХУ ФИТНЕС ИНДУСТРИЯТА В БЪЛГАРИЯ И В СВЕТОВЕН МАЩАБ

Иван Неделчев 144

IMPACT OF COVID-19 ON THE FITNESS INDUSTRY IN BULGARIA AND WORLDWIDE

Ivan Nedelchev 144

ПРАКСЕОЛОГИЯТА – НАУКАТА ЗА ОБЩЕСТВОТО

Радослав Бонев 149

PRAHEOLOGICAL – THE SCIENCE OF SOCIETY

Radoslav Boney 149

КОРПОРАТИВНА СИГУРНОСТ В УСЛОВИЯ НА НЕИДЕНТИЧНОСТ И СТРАХ

Мирослава Младенова 156

CORPORATE SECURITY IN CONDITIONS OF NON-IDENTITY AND FEAR

Miroslava Mladenova 156

МИЛИТАРИЗАЦИЯТА НА ЧЕРНО МОРЕ – ФАКТОР НА НЕСИГУРНОСТ В РЕГИОНА

Атанаска Попова 162

MILITARIZATION OF THE BLACK SEA – A FACTOR OF UNCERTAINTY IN THE REGION

Atanaska Popova 162

ОСНОВИ НА КОМАНДВАНЕТО И УПРАВЛЕНИЕТО

Пламен Богданов 170

FUNDAMENTALS OF COMMAND AND CONTROL

Plamen Bogdanov 170

ПРИЧИНИ И СЪБИТИЯ, ДОВЕЛИ ДО ПОСЛЕДНАТА ГОЛЯМА ВОЙНА НА БАЛКАНИТЕ

Пламен Богданов 176

CAUSES AND EVENTS THAT LED TO THE LAST LARGE WAR ON THE BALKANS

Plamen Bogdanov 176

СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО И АНТИЧНОСТТА: ЗА ПОЛЗИТЕ ОТ ИЗУЧАВАНЕТО НА ИСТОРИЯТА НА ДРЕВНИЯ РИМ

Йордан Илиев 182

MODERN SOCIETY AND ANTIQUITY: SOME REMARKS ON THE ADVANTAGES OF STUDING THE HISTORY OF ANCIENT ROME

Jordan Iliev 182

ЗА КРЕПОСТТА НА ОСТРИЯ ВРЪХ И ЗА ЗНАКА ИПСИЛОН (Υ), ИЗОБРАЗЕН ВЪРХУ КЕРАМИЧНИ ФРАГМЕНТИ, НАМЕРЕНИ СРЕД РУИНИТЕ Й!	
Костадин Пампов	189
ABOUT THE FORTRESS ON THE OSTRIA (SHARP) PEAK AND THE SIGN UPSILON (Υ) REPRESENTED ON SOME CERAMIC FRAGMENTS FOUND AMONG ITS RUINS	
Kostadin Pampov	189
ИЗСЛЕДВАНЕ НА СПЕЦИФИЧНИ СВЛАЧИЩНИ ПРОЦЕСИ ЧРЕЗ ЧИСЛЕНИ МЕТОДИ	
Васил Йорданов	197
INVESTIGATION OF SPECIFIC LANDSLIDE PROCESSES THROUGH NUMERICAL METHODS	
Vasil Yordanov	197

ИЗМЕРВАНЕ НА НАУКАТА, КАТО ПОКАЗАТЕЛ ЗА НЕЙНАТА ЗНАЧИМОСТ

Венелин Терзиев

Професор, доктор на икономическите науки, доктор на науките (Национална сигурност), доктор на науките (Социални дейности)

Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
terziev@skmat.com

Резюме: Дефинирането на социалната ефективност и социалната технология е в основата на методите и моделите за оценка, вземащи предвид широкия набор от обективни и субективни фактори. Методиките за оценка на ефективността на социалните програми (проекти) са свързани с насочеността на социалната система към социална защита и социално обслужване на населението и използването на процесния подход и прехода към програмно-целеви методи, очертавайки основни проблеми, механизми за социални услуги и задачи за измерване, определящи базовите изисквания към оценката на ефективността на социалното програмиране и различните етапи. Разглеждайки всички тези въпроси, изследването предлага модел за оценка на ефективността на социалното програмиране, базиран на подхода на „организационната ефективност“, обхващащ съвкупността от определени елементи – система за придобиване на ресурси, избор на цели, оценка на въздействието на външната среда, избор на стратегия, спазвайки принципа „какво-ако“ и приоритетите в социалната дейност, произтичащи от динамичните промени в социалната среда

Специален акцент се поставя на диференцирания ефект върху висшите училища, в зависимост от областта, в която осъществяват преподавателска и изследователска дейност, както и на особеностите на университетския бизнес модел в променящата се среда за развитие на висшите училища.

Ключови думи: социалното програмиране, развитие, социалната икономика, социалната ефективност.

JEL: I20, P00

MEASURING SCIENCE AS A WAY TO INDICATE ITS IMPORTANCE

Venelin Terziev

Professor, Eng., D.Sc. (National Security), D.Sc. (Economics), D.Sc. (Social Activities), Ph.D.

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

University of Rousse, Rousse, Bulgaria

Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria

terziev@skmat.com

Abstract: Defining social effectiveness and social technology is in the basis of the methods and the models for assessment taking into account the broad spectrum of objective and subjective factors. The assessment methods concerning the effectiveness of social programs (projects) are connected to the purpose of the social system to social protection and provision social services to population and the use of the process approach and the transition to program-target methods outlining the some main problems, mechanisms in social services and tasks of evaluation

determining the base requirements towards the assessments of the effectiveness of social programming and different stages. Discussing all those issues, the study makes a proposal for a model for assessment of the effectiveness of social programming based on the approach of “organizational effectiveness” embracing the totality of certain elements – system of resources acquisition, choice of goals, assessment of the impact of outer environment, choice of a strategy, conforming to the principle “what-if” and the priorities in social activity coming from dynamic changes in social environment. Special emphasis is placed on the differentiated effect on universities, depending on the area in which they conduct teaching and research, as well as on the peculiarities of the university business model in the changing environment of the higher education schools.

Key words: social programming, development, social economy, social efficiency.

JEL: I20, P00

ВЪВЕДЕНИЕ

Говорейки за ефективността, като ключово понятие за всяка общественоекономическа дейност, традиционно акцентът се поставя върху икономическата ефективност, чието проявление е в зависимостта „разходи-ефекти (ползи)“. И тъй като всяка обществена дейност се осъществява с все по-ограничени ресурси, подходът следва да е като към икономическа дейност. Още повече, че за такава се счита „всяка целенасочена дейност, при която ограничените ресурси се разпределят и комбинират между алтернативи, като при това е възможно максимизиране на ефекта или минимизиране на разходите“ (Станкевич, 1998). На преден план излиза съотношението между разходите и ползите от даден ресурс или комбинация от ресурси за достигане на дадена, предварително дефинирана цел и на тази основа рационализирането на управленските решения. В този смисъл зависимостта „разходи-ефекти“ може да се използва като „способ за планиране; инструмент за вземане на решения и среда за историческо документиране на взетите решения“ (Семерджиов, 2007).

Този фундаментален принцип, характеризиращ икономическата ефективност е едната страна за изучаване на ефективността от дейността. Но всяка дейност по своя характер е социална и обуславя необходимостта от измеримост на социалните ефекти. На тази основа в последните години все повече се заговори за така наречената социална ефективност. За разлика от икономическата, социалната ефективност не носи толкова пряк характер, явява се по-сложна категория и трудно се поддава на едномерно изразяване (Терзиев, 2014).

1. ИЗМЕРВАНЕ НА СОЦИАЛНАТА ЕФЕКТИВНОСТ

В чуждата изследователска практика е натрупан определен опит в измерването на социалната ефективност в рамките на прогнозната оценка от социалните последствия на научно-техническите проекти, икономическите и социални програми. Така в САЩ, в началото на седемдесетте години е изградено самостоятелно направление на изследвания в областта за оценка на „социалните въздействия“ (SIA-Social Impact Assessment), или по-точно казано интегралните социални последствия при реализацията на различни проекти и програми за развитие. Деловите и политическите кръгове в САЩ осъзнават, че всеки технологичен пробив носи „непланирани“ загуби от екологичен, социален, психологически характер, които се превръщат в крайна сметка в косвена икономическа загуба. В областта на научно-техническото развитие – както на нивото на фирмите, така и на нивото на националните програми, се извършва преустройство на цялата методология за планиране и управление. И ако по-рано тя е ориентирана само спрямо чисто икономическите критерии за ефективност, то сега започват да се отчитат и социалните, психологическите и други последствия при осъществяването на научно-техническите проекти, още на стадия на

приемане на решение за тяхната разработка и реализация. Така възниква необходимост от комплексна оценка на различните категории въздействие на техниката и технологията върху обществото (1996).

Оценката за социалното въздействие от научните и техническите проекти и програми в САЩ се обособява в самостоятелно направление след като, с Акт за политика спрямо обкръжаващата среда през 1969г., е създадена задължителната процедура по оценка на техните екологични въздействия (1996).

На екологична експертиза се подлагат всички държавни проекти, които могат да окажат значително влияние върху обкръжаващата среда, а също така и проектите на частните компании и фирми, изискващи специална държавна санкция.

Впечатляващ пример за употреба на повишени екологични изисквания при реализацията на програми за икономическо развитие в САЩ, е организацията на разработката и реализацията на проекта за нефтопровода през Аляска в средата на седемдесетте години (1996).

Планирането на проекта е извършено през целия период на строителство, експлоатация и демонтаж на нефтопровода след изчерпване на находището.

Следва да се отбележи, че целият сложен многостепенен механизъм за управление на програмата се формира и функционира на основата на действащото в САЩ стопанско право и на специални законодателни постановления и съглашения.

Това определя спецификата на формата на този механизъм за управление, в който отделните негови части и елементи, представени от държавните органи, компаниите-собственици, специализираните фирми, са свързани една с друга в единна организационна система от дву- и многостранни съглашения и контракти. От позициите на дългосрочните интереси на нацията, проектът е признат за високоефективен и правилен.

Дълго време самата постановка на проблема за социалната ефективност се счита в социологията и икономиката за дискуссионна. До момента не е установено еднозначно и общоприето определение на понятието „социална ефективност“. Съществуват достатъчно много работи от монографичен характер, в които авторите се опитват да изследват социалната ефективност от различните видове дейности, в това число и управленската. Преди всичко повечето автори разработват понятието за социална ефективност, критериите и методите за нейната оценка спрямо целите за общественото производство.

За класически труд по проблема за социалната ефективност може да се счита монографията на българския учен М.Марков. Според него ефективно е това, което привежда до резултат, до ефект (на латински effectus- действие, изпълнение, и afficio – действам, изпълнявам)- ефективен, значи действен (Марков, 1982).

Популярен модел за оценка на ефективността се явява зависимостта „ресурси-разходи-резултат“, чиято характерна черта е отделянето на ролята на ресурсната осигуреност и на разходите за повишаване ефективността от управленската дейност.

В модела за ефективна организация на Р. Лайкерт се определят следните три фактора (Тернер, 1985; 1996а):

- вътрешноорганизационни фактори, включващи в състава си формалната структура на организация, икономическата структура и социалната политика, професионално-квалификационният състав на персонала;
- промеждутъчни променливи, каквито са човешките ресурси, организационният климат, методите за вземане на решения, нивото на доверие спрямо ръководството, способите за стимулиране и мотивацията за дейност;
- резултатни променливи, като ръст или спад на производителността на труда и приходите, степен на удовлетворяване търсенето на потребителите и др.

При такъв подход ефективността се ражда в резултат на сложно взаимодействие между различни фактори, сред които доминираща позиция заемат човешкият и социално-екологичните фактори.

Внимание заслужава и подходът, според който ефективността се оценява по степента на защитеност на балансираните интереси на държавата и обществото. Работата на държавния апарат може да се признае за ефективна само в този случай, ако той успешно решава проблема за оптимална защита на интересите на населението, социалните групи и всеки човек. В тази двуединна задача, най-важната страна е понятието за ефективност на държавния апарат. Според този подход, ефективността се изразява в разширяването на възможностите за активен граждански живот на всеки гражданин, на обществото и ефективността на държавата. Тя се детерминира от добре действаща система за дейност на държавните органи, от тяхната способност по законен път да осъществят държавните интереси, да реализират държавната политика за социално и обществено развитие.

Друга гледна точка е тази, която свързва ефективността на държавната дейност с наличието или отсъствието на оптимална парадигма за административно-политическо управление. Става дума за противопоставянето на традиционната технократска парадигма за политическо управление на новата – партисипативна.

Като цяло авторите директно свързват ефективността от държавната дейност с наличието в нея на бюрокрация, действително служеща на обществото (1996; Тернер, 1985; 1996а). А това е бюрокрацията, която: се намира под реалния контрол на обществото; изразява интересите за обществен прогрес; минимална е по своите количествени и качествени параметри.

Това твърдение е основано на вътрешното противоречие на бюрокрацията между широките обществени цели, заради които тя се създава и тясно корпоративните интереси, имащи тенденция за доминиране.

Според мнението на някои автори, критериите за ефективност на социалното управление се заключават в следното:

- в степента на съответствие на направленията, съдържанието и резултатите от дейността на управленските структури и от тези нейни параметри, които са определени от функциите и статуса;
- в законността на решенията и действията, съответстващи на управленските структури и ползвателите (реципиентите, бенефициентите);
- в реалността на влияние на управленската дейност върху състоянието и развитието на обектите за управление;
- в дълбочината на отчитане и изразяване в управленските решения и действия върху конкретните и комплексни потребности, интереси и цели на хората;
- в характера и обема на преките и „обратни“ връзки с бенефициентите, или иначе казано – в демократизма на дейността;
- в степента на авторитетност на решенията и действията на управленските структури;
- в правдивостта и целесъобразността на информация, предавана на управленските структури и бенефициентите;
- влияние на управленската дейност спрямо външната среда.

Всяко действие, всяко социално явление или качество, в т.ч. и социална ефективност, се характеризират с количествени и качествени страни. И макар тези две страни на обекта да съществуват в неразривно единство и взаимовръзка, все пак това са различни характеристики на обкръжаващата ни социална действителност. В научната литература е прието качествената страна от получения резултат (ефект) да се обозначава с термина „критерий“, а количествената – с термина „показател за ефективност“.

В други изследвания се предлага малко по-различна трактовка на термина „критерий за социална ефективност“, като го разглеждат от гледна точка на взаимовръзката между количествената и качествената определеност на изучавания и оценявания обект. От количествена страна критерият се явява като способ, инструмент, еталонна мярка за

движение към желанния резултат, а от качествена, като възможност за отделяне на „позитивни страни, форми на това движение в пространството и времето“.

При всичките различия в разбирането на термина „критерий“ в обозначените подходи, се наблюдава смислово единство. Освен това, техният синтез ни дава ново, по-дълбоко разбиране за социалната природа на социалната ефективност.

Така „показателят за ефективност“ (количественият критерий), фиксира обективизираната и интегралната, главно количествено изразяваната, (например от гледна точка на натуралния обем на социалните блага и времеви интервал за тяхното обезпечаване) оценката на постигнатото от социалната система от всеки ранг.

„Критерият за ефективност“ (качественият критерий), в по-голяма степен е фокусиран за изследване на вътрешните механизми за достигане на дадения резултат, включвайки степента на ограниченост и така наречената активизация на човешкия фактор, като условие за саморазвитие, ефективна дейност, социална цена на постигнатото, степента на неговата ограниченост и т. н.

Това разграничение е съществено и важно за разработката на системата за оценка на социалната дейност.

В каквато и величина да се изразява ефективността на функциониращата и развиващата се социална система, тя винаги се явява резултат от действията на всички фактори на системата в тяхната съвкупност, представяна като интегративна резултативност. При това е важно да се подчертае, че каквато и екстраординарно ефективна да бъде дейността на отделно взетите фактори в социалната система, нейната висока ефективност може да бъде осигурена само от съответстващото качество на системно социалното взаимодействие. То произлиза като нейно неотменимо органично свойство, служи като общ алгоритъм и универсален мотивационен механизъм за дейността за всички фактори в дадената система.

Връзката между икономическата и социална ефективност носи сложен характер. В основата на ръста на икономическата ефективност обикновено е поставен следният методически принцип, според който реализацията на социалната програма сама по себе си е длъжна да стане катализатор за ефективно икономическо развитие.

Средствата, изразходвани от обществото за удовлетворяване на социалните потребности, в края се връщат във вид на повишаване на социалната и трудова активност. В тази система реализацията на социалното управление се явява в крайна сметка като един от подчинените фактори за достигане на икономическа ефективност.

Опитът по аналогичен начин да се разглежда въздействието на икономическия фактор за достигане на интегрална социална ефективност, неизбежно страда от опростенчески подход. Вече е признато за напълно очевидно, че при определена същност на социалната ефективност класическият критерий (съотношението „разходи-печалба“), е явно недостатъчен. Необходим е друг подход, с помощта на който би могло да се оценява действеността на едни или други социални действия. Степента на достигане на социалната ефективност се определя от позицията на движение към обществено значима стратегическа цел, която съдържателно се разкрива като състояние на максимално пълна реализация на потребностите на човека и самореализацията на неговите същностни сили, иначе казано на неговата личност. Благото на човека, като висша ценност за обществото, става самоцел за общественото развитие. Оттук и проективната цел на всяко развитие обикновено произлиза като изискване за детерминиране на пълното благосъстояние и свободното всестранно развитие на всички членове на обществото, чиято реализация е преди всичко в създаването на достойни за човека условия за живот и творчество.

При това е необходимо да се направят редица важни методически уточнения. Представата за социална ефективност като резултативност, оценявана от позициите на приближаване до обществено значимата цел трябва задължително да се съотнесе към измененията, съответстващи с общата линия на прогресивно развитие на социалната система, т.е. с нейния постепенен преход от по-малко към по-съвършено съществуване.

Можем да отбележим, че преди да се съпостави всеки постигнат социален резултат с разходите, е необходимо да се изясни значимостта на самия факт от достигането на този резултат, преди всичко от гледна точка на неговото съответствие с целите на общественото развитие. Важно е също така, да се отчита времевия интервал, необходим за постигане на поставената цел.

Значението на това уточнение за разбирането на базисния принцип за социална ефективност и нейните критерии, изразително подчертава и конкретния опит за социална политика. Американският учен Д.Ротблат подчертава, че в САЩ през тридесетте години е направено фундаментално преосмисляне на принципа за ефективна социална политика (Тернер, 1985; 1996а). Мерките на правителството по разширяване на застрахователните фондове за безработица и увеличаване броя на получателите на социални помощи, които първоначално се разглеждат като напълно прогресивни, в дългосрочен план все повече проявяват своята неефективност, доколкото оказват слабо влияние за подобряването на човешкия ресурс. Опитът показва, че „осигуряването на благосъстояние без предлагане на жизнеспособни алтернативи“ за развитие на човека и неговата инициативност, става спирачка в общественото развитие, доколкото поражда „възпроизводство на културата на нищетата от поколение в поколение“. Очевидно, че в същата степен, в която времевият елемент позволява по-точно да се разкрие основната линия за общественото развитие, оценката за социалната активност на осъществяваните дейности може радикално да се изменя. Така да кажем, че по-ефективното се явява включването на хората, нуждаещи се от социална подкрепа, в процеса на труда, носещо перспективен както от икономическа, така и от социална гледна точка резултат, отколкото даването на помощи, насочени за краткосрочно „изглаждане“ на социалните напрежения в обществото.

Разглеждането на проблема за социалната ефективност в зависимост от представите за общественото развитие и неговия идеал, поражда допълнителни трудности. В тези случаи, когато социалният ефект е трудно да се измери количествено, единственият надежден критерий за неговата оценка може да служи само степента за приближаване към целта, към реализацията на тези ценности, които са предвидени от нея.

В редица трудове се разглежда преимуществено съдържателната страна на понятията „социален ефект“ и „социална ефективност“. Като правило, авторите на публикации са съгласни с това, че социалният ефект е определен социален резултат, целеполагаща дейност, проведена в живота от икономически решения.

При това, в едни случаи той се разбира като „нещо такова, свързано с развитието на човека“, което „формира нови черти в образа на живот и дейност, както индивидуална, така и колективна, свидетелства за повишаване на социалната активност, подпомага всестранното развитие на личността и формирането на нов тип работник“. В друг случай се третира като „резултат, отговарящ на целите на общественото развитие“. В трети случай, като „степен за повишаване на социално-психологическия или санитарно-хигиенен комфорт на човека“. В последните случаи фактически се има пред вид не социалния резултат като такъв, а ефективността, т.е. съотношението между резултата и целта, изходното и последващо състояние на социална комфортност (1996; 1996а).

Предложените определения позволяват да се уловят същностните различия между понятията „социален ефект“ и „социална ефективност“. В първото е отразена констатация за достигане на определени, количествено или качествено оценени резултати от социалната дейност в самостоятелно значение. Във втория случай е налице съотнасяне на тези резултати с мярката или степента за реализация на нормативно зададената цел или идеал за общественото развитие. Тази мярка за оценка на социален ефект на свой ред служи като важно указание за тази качествена страна на социалната дейност, интегрирана в нейната системна организация. Благодарение на същата се достига самата социална ефективност. Тази присъща ефективност на социалната дейност – конститутивната качествена характеристика, може да се определи като принцип за социална ефективност. Той непосредствено е свързан с критериите за

социална ефективност, като конкретни качествени признаци и определители на значенията, на основата на които, като своеобразни „нулеви точки за отчитане“, социалната дейност се оценява като ефективна или неефективна. Разглеждайки признаците, отличаващи социалната ефективност от резултата, го съотнасят или с целите, или с потребностите. Следва да се отбележи, че „най-ефективна при други равни условия ще се окаже дейност, в която целта в максимална степен изобразява човешките потребности“. Заедно с това, въпросът за конкретните социални резултати (ефекти) от управленското въздействие не е поставен, макар че той се представя в даденият контекст като много съществен. Работата е в това, че разглеждането на въпроса за оценка на социалната ефективност и самото съдържание на това понятие, е неотделима от конкретния анализ както на нормативно или идеологически зададените цели на общественото развитие, така и на потребностите (очаквания, интереси, идеали) на различните социални субекти.

Изглежда, че за социалната ефективност не може да се мисли в категориите на абстрактно социално благо или само във вид на движение на социалната система към някаква пределно генерализирана цел на общественото развитие.

Социалният обект, а това е обектът на управление, към който се отнася понятието за социална ефективност, е достатъчно сложен по своята структура. Той обхваща цялата съвкупност от съществуващите в обществото социални връзки и отношения. Самите цели за социално управление неизбежно засягат цялото „пространство“ на тези връзки и отношения, включвайки социалната система (социума) в цяло, социалните групи (общности) и отделните индивиди (личности). Изхождайки от това и ефективността от социално-управленската дейност, следва да се мисли в съвкупната оценка за развитието на всички страни, аспекти и компоненти на социалната система.

Очевидно, че разгледаното по-горе съотнасяне на ефективната социална дейност с целите на обществения прогрес, указва на един от важните моменти на социална връзка и взаимозависимост между общосистемните, социално-груповите и индивидуално-личностните измерения на социалната активност, на съвкупния и като правило дълготраен характер на нейното проявление.

Разглеждайки въпроса за социално-икономическата ефективност от целевите комплексни програми, се констатира, че „основното назначение на разчета и оценката на социалната ефективност в рамките на програмно-целевия метод е обосноваване на приеманите планово-управленски решения“ (Терзиев, 2013). Отчитайки необходимостта от прогнозиране на социалните последици от икономическите дейности, които са длъжни да бъдат разчетени в общата оценка на тяхната ефективност, редица автори отбелязват, че за това „трябва да се разкрият устойчивите количествени или (макар и поредни) зависимости между производствено-техническите и социалните изменения, между характеристиките на набелязваните мероприятия и показатели, отразяващи съответстващите целеви нормативи“ (1999; 2000).

Някои автори свързват социалната ефективност на икономиката с проблема за ефективността. В икономиката и социологията дискуссионен се явява даже въпросът за правомерността на това понятие, като „социална ефективност“ (за разлика от повече или по-малко ясният икономически максимум продукция при минимум разходи).

Тези учени, които считат това понятие за правомерно, се опитват да му дадат по-конкретно определение. В частност, критерият за социална ефективност е степента за решаване на нарасли социални проблеми при минимални срокове и минимални разходи за обществото. Даденото определение носи дискуссионен характер, защото разработката на критерий за оптималност в социалната сфера значително би придвижила по-напред и разбирането на критерия за социална ефективност, каквато и окончателна формулировка да получи това понятие (1999; 2000).

Постановката на въпроса за оптималност на социалната дейност като интегрален критерий за нейната ефективност, е перспективна именно поради сложността на всеки

социален обект, неговата зависимост от множество променливи, а също така и от наличието на многовекторни вътрешносистемни противоречия.

Под внимание следва да имаме, че оптимизацията в математическата теория за оптималните процеси, се нарича процесът за избор на по-добрия вариант от възможните, привеждане на системата, обекта, в най-доброто от възможните (оптимално) състояние, процес в който се максимизира количествената характеристика на най-желателното свойство на обекта и обратно, минимизира се най-нежелателното.

Въпросът за критериите за оптималност (оптимума) се явява важен теоретичен резултат за оптимизацията на националната икономика. В най-общ вид критериите за оптималност в икономиката се определят като особени икономически и математически модели, изразяващи обществени нагласи. Казано по друг начин, те са особена разновидност на формализация на целите на икономическото развитие във вида на аналитична и в този смисъл априорно зададена функция.

Дискусионен се явява и проблемът за съотношението на проблемите за оптималност и ефективност. Една група икономисти фактически ги отъждествяват, а други се опитват да разделят тези понятия. Тук е необходима целенасочена изследователска работа. Засега е ясно едно: между критериите за оптималност и ефективност безусловно съществува най-тясна връзка, при това теоретическата отчетливост в даденото отношение, ни позволява да постигнем значителни успехи в обективната оценка на последствията от реализацията на плановете, програмите, проектите и решенията. Очевидно е, че например за социалната ефективност може да се мисли тясно прагматически, като за най-добър резултат в решаването на неотложен социален проблем. В рамките на широк социален подход, се отчитат стратегическите и дългосрочни последствия от предприеманите мерки.

Между тези подходи могат да възникнат определени противоречия и разминавания. При тези условия, задачата за достигане на съвкупна социална ефективност, следва да се формулира преимуществено като задача по оптимизация на социално-управленската дейност.

Социалната и икономическата ефективност има двуяко изражение. По отношение към всеки носител на определен вид труд тя се отнася като част от общия, непосредствено обществен труд. По отношение на продукта от всеки даден труд, тя се проявява като качество или свойство, способно да задоволи повишаваща се потребност.

Икономическата ефективност отнася своите критерии за оценка на резултатите от труда към решаването на въпроса колко ни коства достигането на получения ефект за социалната активност, на кого и как служи този ефект. Изхождайки от това, може да се предположи, че за разлика от критерия за икономическа ефективност, критерият, удостоверяващ социалната ефективност, не се осмисля само в рамките на дадената „затворена“ система на социалното действие, отколкото има зададен по външен начин нормативно-идеален характер. Това значително усложнява оценката за социалната ефективност на всеки институт за управление, доколкото го заставя да държи под внимание в своето поле, „вътрешната среда“ на неговата дейност в рамките, на което резултативността може коректно да се оценява и измерва. При това, измерването е изключително с качеството на дадената социално-управленска система, както и с „външната среда“, която не се намира в сферата на нейния контрол. Но въпреки това, тя е задача от нормативни цели, от които се извежда интегралната оценка за социална ефективност.

Целесъобразно е да се подчертае различието и взаимовръзката между категориите ефективност и качество. Критерий за ефективност е съотношението разходи и резултат, а критерий за качество – съотношението между ефекта и целите, целите и средствата за тяхното достигане. Израз на принципа за ефективност е по-малко разходи – по-голям резултат. Проявлението на принципа за качество е най-висока степен за достигане на целта при рационално и оптимално използване на наличните средства. Очевидно е, че при такова разглеждане на принципа за социална ефективност, същата се приема от позициите на качеството на социалната дейност, а не като съотношение „разходи-ефекти“.

Проблемите за социалната ефективност от дейността се разглеждат непосредствено в конкретното управление. Социалните последици от управленската дейност в широкия смисъл на думата, са изяснени от споменатата вече американска система за оценка на социалните последици- ОСП (Social Impact Assessment- SIA). Американските автори причисляват към тях икономическите в тесния смисъл на думата, политическите, културните и психологическите въздействия. От гледната точка на този, който е подложен на въздействие, се отличават социалните субекти и организации. Такива са обществото, социалните групи, социално-териториалните общности, индивидите. От организационно-институционална гледна точка се анализират въздействията, на които се подлага дейността на органите за управление, министерствата, отраслите, фирмите (1999; 2000).

От гледна точка на пространствените мащаби на въздействието, се оценяват последиците за страната, региона, областта, общината, териториалната единица-населението на обекта за въздействие или конкретната целева група от бенефициенти.

Под социално въздействие в тесния смисъл на думата, се разбира влиянието върху заетостта, създаването на нови работни места, на образованието и обучението, самообразованието, на здравето и качеството на живот, на общуването в социалните групи и между тях, на социалната сплотеност и социална сегрегация в рамките на локалната териториална общност.

В този случай, задачата се състои в това да се отговори на въпросите кой печели и губи, ако предполагаемото действие се проведе, в какво се изразяват и как се разпределят социалните разходи и ползи.

За да дадем оценка на социалния ефект от управленските решения, е необходимо да разполагаме с критерии, които да ни позволят да причислим социалните последици към благата или разходите. С други думи, се предполага наличието на определени еталони и ценности ориентир.

Фактически процедурата завършва с определянето на това, което някои автори наричат „целева“ и „потребностна“ ефективност, т.е. ефективност, разбрана в нормативно-идеално измерение.

Посоченият опит ни позволява да осъзнаем редица прости истини, без отчитането, на които не може да се пристъпи към създаването на социално значими програми и проекти, а именно:

- преди да се пристъпи към изпълнението на всяко управленско решение е необходимо да се оцени неговият социален смисъл, а значи и неговата целесъобразност;
- доколкото универсални критерии за социална ефективност няма, всяко конкретно управленско решение трябва да бъде съпроводено от обосноваване на очаквания от него социален ефект и определяни критерии за неговата оценка;
- тълкуването на социалния ефект зависи от мащаба на управленското решение, от нивото на разглеждане на субектите, изпитващи въздействието на нововъведението, от мотивите и преследваните цели, а също така и от времевия интервал, в течение на който се очаква да се получи очакваният резултат;
- важно е да се различават социалният ефект в широкия и тесен смисъл на думата, отчитайки, че между тях съществува зависимост. Обосноваването на управленските решения се повишава, ако представата за социален ефект носи комплексен характер и включва в себе си и икономически, социални, психологически, социокултурни и други значими последици;
- оценявайки предполагаемия социален ефект, е необходимо да се ориентираме спрямо определени ценностни еталони, позволяващи ни обмислено да съдим за социалната „стойност“, за социалната „приемственост на решенията“. Такава оценка е възможна само в случай на сравняване на социалния ефект от очакваното от няколко алтернативни решения.

Проблемът за социалната ефективност на управлението активно започва да се изследва в края на шестдесетте, и началото на седемдесетте години на миналия век. Преди това е свързано с развитието на теорията за социалното управление, която поставя въпроса не само за икономическия, но и за социалния ефект от управленската дейност. Въпросът за

ефективността на системата за управление, като ефективност от дейността на субекта на управление или управляващата подсистема, е необходимо да се фокусира върху следните въпроси: какъв е приносът на системата за управление в решаването на тези или онези социално значими задачи? Какво е нейното участие в достигането на целите, стоящи пред конкретната организация?

Първичен критерий се явява степента на въздействие на управляваната подсистема. Но доколкото системата за управление е относително самостоятелна и функционира като цялостен комплекс, може и трябва да се определи още една група критерии. Тя се формулира на основата на първичния критерий и дава отговор на въпросите, свързани с вътрешното състояние на системата за управление, с нейната способност да действа с все по-нарастваща степен на ефективност.

Наред с оценката за ефективността на системата за управление в общия аспект, може и следва да се определи ефективността на основните компоненти на управлението – функциите, функционалните структури, технологиите.

Ефективността може да се разглежда не само като явление от икономическата сфера. Нещо повече, тя се явява относително самостоятелен социален феномен. В неговата основа е разглеждането на многостепенната структура от елементите, ценностните критерии и показатели. В тях се фиксира резултативността от социалните програми и мероприятия, дейността на различните групи население, социалните последици от реализацията на икономическите, научните и технически проекти. Показателите за социална ефективност се разглеждат като инструменти за оценка на реализацията на интересите и потребностите на обществото, държавата, колектива и личността.

Ефективността, като социален феномен, се явява във вида на качествено-количествената характеристика за максимално развитие на човешките ресурси, форми на социална жизнедеятелност и управление на обществото, при отчитане на минималните социални, политически, икономически и нравствени разходи. Този подход ни позволява да разглеждаме социалната ефективност като универсален подход за изразяване степента за резултативност на позитивното и негативното функциониране в развитието на социалните институти и процеси. При това, широко разбираният принцип за социална ефективност излиза извън пределите на даденото съотношение, доколкото отчита и интегрира още няколко най-важни измерения на ефективността от социалната дейност. Става дума за нейната ориентираност за достигане на обществено значими, нормативно зададени цели за развитие на обекта за социално управление, оценката за последователността и реалната степен за приближение до търсения обществен интерес в порядъка на „саморазвитие“ на системата, ориентацията спрямо качеството на управленската дейност. Тези аспекти за измерване на социалната ефективност следва закономерно да намерят отражение в построяването на общия модел или принцип за социална ефективност.

Анализът на проблема за социалната ефективност показва, че в процеса на зараждане и развитие на науката, той закономерно получава нужното внимание в контекста на различните системи за управление. В частност, следва да се подчертае значимостта на този контекст по отношение на системата за държавно и местно управление на социалните сфери на обществото. Публичният характер на тези системи подразбира ограничаването им в своята дейност за социален ефект и детерминиращото му качество на социална ефективност в широкия диапазон на социални потребности и цели. Поради това социалната ефективност на държавната система за управление обективно изисква прилагането на полимодално многопараметров подход към нейното измерване. Съществена се явява и връзката на целия комплекс от социално и ефективно държавно управление със социалната безопасност на страната в цяло, а също така и всеки регион и територия в нейната самостоятелност.

При дефинирането на комплексната оценка на ефективността на социалните програми, е целесъобразно да отбележим следното:

- оценката на ефективността на социалните програми следва да се разглежда в разреза на количествените и качествените показатели: количественият показател се изразява в натурален обем социални блага, а също така и в материалните разходи за тяхното получаване, а качественият показател или критерий се отразява във вътрешните механизми на постигането на дадения резултат, качеството на организационната и управленческа система, системните норми и ценности, нормите на правото, на чиято основа дейността в дадената социална система се счита за ефективна или не;

- при оценката на програмите трябва да се отчита и тяхната икономическа и социална ефективност. Икономическата ефективност се изразява в това, че реализацията на социалната програма сама по себе си е длъжна да стане катализатор за ефективно икономическо развитие. Средствата, изразходвани от обществото за удовлетворяване на социалните потребности, на края трябва да се върнат във вид на повишена социална и трудова активност;

- степента за достигане на социалната ефективност се определя от позицията на движение към обществено значимата цел, която съдържателно се разкрива като състояние на максимално пълна реализация на потребностите на човека и самореализация на неговите същностни сили, иначе казано, неговата личност, което се реализира преди всичко в създаване на достойни за човека условия за живот и развитие.

В случай на сложност или възможност от изчисляване на икономическата ефективност, тежест при оценката се явява оптималността в постигането на социалния ефект.

Под внимание следва да се има, че резултатите от програмите се съотнасят или с целите на създателите на програмата, или с потребностите на тези, спрямо които са насочени тези програми. В най-голяма степен ефективност в дадения случай достигат тези програми, в които целите на ръководителите и организаторите на програмата най-пълно отразяват потребностите на субектите на програмата (Терзиев, 2013).

2. НАУКАТА, КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА СОЦИАЛНО РАЗВИТИЕ

В последните години много се говори и пише за „измерване“ на науката, за качество, за оразмеряване по някакъв начин и намиране на елемент за нейното остойностяване. Интересно начинание, както от професионална, така и от изследователска гледна точка. Страните на този процес са най-малкото две – тези, които създават науката и тези, които ще я оценяват или по-точно казано тези, които ще я потребяват. Вероятността отношението на двете страни към резултата да бъде различно е почти сигурна. За да не изглежда всичко това доста примитивно и консуматорски би следвало да разглеждаме всичко това като процес, който е твърде сложен, както за неговото отчитане, а още повече и за неговото остойностяване. В исторически аспект ползите от различни научни открития са идвали доста по-късно, та дори и след смъртта на техните създатели.

Отчитайки както историческите фактори, така и силната динамика на днешното ни обществено развитие трябва да търсим подходяща форма не само за оценка, но и такъв способ, който да отрази по подходящ и най-добър начин този научен процес. Той не може да бъде отделен или дефиниран самостоятелно, защото самия живот го е интегрирал в съществуването ни и резултатите от него са част от него.

Предизвикателствата да търсим отговор на въпроси от гледна точка на полезност, ефективност и ефикасност са свързани с определено и точно познаване на тези процеси и отражението им към целия социален процес в който те попадат или по-точно казано, са част от този социален процес.

Въздействието на науката (или нейното отражение) върху развитието ни е процес, който сам по себе си не се нуждае от доказване, защото резултатите са очевиден за всички.

Възприемането на науката, като нещо абстрактно и неразбираемо, по-скоро вреди или най-малкото не помага на процеса на нейното възприемане и оценяване.

С тази тежка задача се занимават различни държавни и обществени институции, включително и Министерство на образованието и науката, което е призвано да върши тази

дейност по реда на своите задължения. При прилагането и разработването на различни модели и технологии в тази посока винаги ще има доволни и недоволни. Това в никакъв случай не бива да плаши, обижда или обезкуражава всяка една от страните. Постигането на максимална справедливост е достатъчно силен мотив да се върви в тази посока на обективизиране на същностните процеси, свързани с научните и изследователските дейности. Още повече, житейски доказано е, че прогресът е свързан с научните открития и те са част от човешкото битие.

Много често приемаме нещата доста прагматично от своята гледна точка, като се задоволяваме с обяснението, че те и сега вървят добре или са достатъчно приемливи. Промените са по-скоро нежелани или плащещи, защото са свързани с нас самите. Този приемлив начин може да е относително добър за определен период от време, но в никакъв случай не е приемлив и прогресивен за развитието тези процеси.

Понятието „процес“ е достатъчно сложно в този смисъл в който го употребяваме, защото от една страна, той е с дълга продължителност във времеви порядък и има комплекс от характерни особености, сложност и дори противоречивост. Той трябва да се разглежда, дефинира и дори осмисля от всички негови участници, но най-вече от тези, които ще го потребяват, т.е. хората. Обратното ще бъде самоцелна игра на наука и ще носи удовлетворение на човека сам за себе си без да има ползност за околните. Ще се съгласите, че основното благо в тази посока е приложимостта на всичко, което правят учените и изследователите. В исторически план това се е повтаряло достатъчно много пъти в годините, като в немалко случаи научните открития са били приемани и оценявани в много по-късен период от време. Приемането или отричането на определена научна дейност изисква нейното разбиране, усещане или одобрение от обществото. Това невинаги е лесна и постижима задача от каквато и гледна точка.

Обикновено научните открития, изследвания или разработки се публикуват в специализирани издания, които са достъпни до ограничен кръг от потребители, които се занимават с тази дейност или тези издания не са достатъчно публични, т.е. имат ограничен достъп или в повечето случаи той е платен. Това допълнително усложнява процеса на одобрение или възприемане на обстоятелствата. Наложилата се необходимост научните разработки да бъдат публикувани в реферирани издания, т.е. такива, които съдържат научна информация с висока стойност и са рецензирани, ги е превърнала в издания от затворен или ограничен характер на достъпност на публикуваната информация. Това също е разбираемо, като се имат предвид усилията и труда на съответните екипи или конкретни изследователи да получат обратна престация на своите усилия и да бъдат оценени по подходящ и достатъчно приемлив начин.

От друга страна, работата на учените трябва да достигне до по-голяма общност, защото тя на практика е потенциалният ползвател на техния труд. Това принуждава или може би правилната дума е задължава учени и изследователи да представят своите тези, разработки и открития на различни форуми многократно, за да достигнат максимално бързо по различни информационни канали до потребителя. По този начин обяснено звучи доста опростено, но е относително вярно. Едно изследване понякога се представя, рекламира и показва на десетки научни конференции, кръгли маси, симпозиуми и изложения и се превръща в сложен, труден и продължителен процес на утвърждаване. Това с особена сила важи за обществените и социалните науки. Съпротивата от страна на научната общност в подобни случаи е много сериозна, защото търсенето на нетрадиционни подходи в утвърждаването на научните изследвания нарушава общоприетата рамка на бавност. Това „дразни“ научната общност, която е доста интровертна и дори закостеняла в разбиранията си за популяризиране на научните трудове.

Моето разбиране е, че са приемливи почти всички варианти на представяне, стига те да дадат добър резултат и да осигурят надеждна и вярна обратна връзка и полезна информация в тази посока. Взаимоотношенията между автори (създатели) и ползватели

трябва да бъдат повече от топли и искрени, за да се установят по достатъчно точен и коректен начин пропуски, негативи или несъвършенства.

Промените в Закона за развитие на академичния състав и Правилника на неговото приложение търсят отговор на тези въпроси, като се опитват да създадат система от критерии, която да бъде измерима за съответната област на висше образование и професионално направление. Тази система се обслужва от Националния център за информация и документи към Министерството на образованието и науката. Дали количествените измерители, които са заложили в този модел, могат да осигурят необходимото качествено покритие е трудно да се каже и по-скоро отговора е отрицателен. Въпреки всичко тази система създава определен ред и видимост на резултатите, но за обективност е трудно да се говори. Особено като се има предвид, че през различни периоди са действали различни системи за оценка и допустимост, както и различни изисквания. Покриването на определени критерии към днешна дата понякога води до невъзможност на някои учени да представят адекватна информация, като допълнително затруднение представлява информацията на хартиен носител от по-старите периоди, която не може да бъде пренебрегвана или отричана.

Това не омаловажава усилията, които се полагат в тази посока, да бъдат въведени единни изисквания, които да бъдат отчетени при процедурите за хабилизация за академичните длъжности „доцент“ и „професор“, както и при образователната и научната степен „доктор“ и научната степен „доктор на науките“.

Естествено те са диференцирани по определени професионални направления, като относителната тежест е поставена в няколко основни направления: статии и доклади, публикувани в научни издания, реферирани и индексирани в световноизвестни бази данни с научна информация; статии и доклади, публикувани в нереферирани списания с научно рецензиране или публикувани в редактирани колективни томове; цитирания в монографии и колективни томове с научно рецензиране; цитирания или рецензии в нереферирани списания с научно рецензиране; ръководство на успешно защитил докторант; публикуван университетски учебник или учебник, който се използва в училищната мрежа и др. Тук особено значение се отделя на публикации, които са в реферираните системи на Web of Science и Scopus. Смята се, че изискванията при такива издания са достатъчно високи и оценката на публикуваните трудове е отлична. Това, разбира се, е въпрос на възприемане от съответния оценяващ (регистриращ) орган като един от основните критерии при определяне качеството на научната дейност на самия индивид и на институцията като цяло.

Всичко това пряко кореспондира и с различни рейтингови системи, които отчитат определени статии в определени издания и класират институцията по тези показатели, включително и цитирания на тези научни доклади, статии или съобщения. Това изглежда доста приемливо и адекватно като технология на оценка, но не винаги резултатът се покрива с действителността. Такава оценка се прави и в България и в края на всяка година се представят резултатите от предходната. Времето за оценка е избрано неслучайно. Индексването на съответните публикации в двете основни системи е продължителен период, като в някои случаи продължава повече от една година. Понякога в тези случаи има вероятност част от публикационната активност на учените да не бъде коректно и точно отчетена. В някои от висшите училища напредъкът се дължи на един или няколко учени, които са формирали екип и са се утвърдили в общността и могат свободно да публикуват в такъв тип издания. Това по определен начин изкривява информацията, която се представя, и води до количествени натрупвания, които не кореспондират с общата оценка на институцията. В някои от случаите, ако изключим тези няколко учени от състава на съответното висше училище или научна организация, данните, които ще се получат, са незначителни.

„Откъсването“ на научните изследвания от общественото развитие като цяло са също основен и немаловажен по своя характер проблем. Тук въпросите са за какво ни служи това,

кога и как ще ни бъде полезно или въобще ще ни бъде ли полезно? Трябва да изключим чисто теоретичните разработки, които сами по себе си имат друго значение и необходимост.

В последните години Министерство на образованието и науката във връзка с Изпълнение на националната политика, свързана с регулярно наблюдение и оценка на научноизследователската дейност (ДВ, бр.54/29.06.2018 г.) прави Оценка на научноизследователската дейност, осъществявана от висшите училища и научните организации и фонд „Научни изследвания“.

Оценката е осъществена на база на индивидуални карти на отделните организации, които съдържат: обективна информация, изведена от международните бази данни и верифицирана от оценяваните организации и висши училища; счетоводна справка за изразходваните средства по научноизследователски проекти, по договори с индустрията и др. и такива, отразяващи експлоатацията на научните резултати и данни за защитилите през съответната година. докторанти и доктори на науките от регистъра на НАЦИД.

Една малка ретроспекция от предходната година

Най-висок дял по обща оценка по системата от критерии и показатели заема Българска академия на науките, което обективно отразява реалното състояние. Трябва да се има предвид основното предназначение и дейност на самата институция. Това по същество дава отговор за определеното и водещото и доминиращото и положение. По отношение на останалите водещи организации: Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Медицински университет в София, Химикотехнологичен и металургичен университет в София и Технически университет в София определя заедно с БАН почти 2/3 от общия принос към общата оценка. Съсредоточаването на научноизследователската дейност е концентрирано в столицата и съсредоточено в най-големите висши училища. Това на практика определя София като първостепенен и най-важен център във всички направления на тази оценка. Имайки предвид неравномерното териториално разпределение на изследваните организации, което се е сложило по причини от различен характер, като не без значение е историческото развитие. Извън столицата се обособяват още няколко научни центрове с дефиниран принос към общата оценка в градовете Пловдив, Варна, Русе и Бургас. В действителност и най-големите извънстолични университети са разположени в тези градове. В общата оценка липсва измерим принос на едно от най-големите български висши училища – Университета за национално и световно стопанство в София.

Изследването дава почти същата конфигурация на подреждане на организациите по научните публикации с отворен достъп, като единственото изключение е на Югозападен университет „Неофит Рилски“ в Благоевград или по-скоро допълнение към общата картина на научната продукция със свободен достъп.

Фигура 1. Научни организации и висши училища – класиране по обща оценка за 2017 г.

Фигура 2. Брой публикации в режим на отворен достъп за 2017 г.

Изследването дефинира по критерии и показатели отделните научни направления, като е същото е направено съобразно разделението или по-точно приложението на научната публикация към съответната научна област – което правят базите данни на Scopus и Web of Science. Разпределението на научната продукция тези бази данни извършват по критерии и показатели, които не винаги съвпадат с нашата система за оценка (т.е. информацията е несъотнесима). Това понякога може да изкриви или измени класацията по научни направления. Това в повечето случаи се определя от научното списание или в изданието на научната конференция в което е попаднала публикацията. То не винаги отразява същностните характеристики на научния труд. В общата оценка на висшето училище това изменение не може да повлияе. Така в класацията по научни направления попадат висши училища, които в своята научноизследователска и образователна дейност не извършват такава дейност в това направление. Възможно е учени, които участват в определен образователен процес научните им търсения и интереси да бъдат в други или няколко направления. Това при всички случаи допълва или в най-общи линии дава информация за областите на интереси на учените и изследователите от определената организация.

Количествените измерители за отделните научни направления са достатъчно различни като абсолютни стойности и тяхното пряко съпоставяне е невъзможно и в най-общия случай неточно и дори невярно.

Представените обобщени изследвания в три от основните направления: Педагогически науки; Хуманитарни науки и Социални, стопански и правни науки дават интересни резултати, които си заслужават да бъдат интерпретирани и анализирани детайлно.

В челната класация на две от направления чело място заемат университети, чийто основен профил на обучение и научни изследвания не е в тези области. В най-общия случай би могло да се заключи, че в тази посока е насочен финансов ресурс който подпомага или насърчава тази дейност. В детайлен анализ се установява, че един или двама изявени учени в тези области могат коренно да променят показателите. Това донякъде изкривява оценката в съответното научно направление. При изключването на данните от тази обобщена оценка коренно променя класирането на организациите. Интересен детайл е че водещи учени в определени области формират над 65% от общата оценка в направлението на организацията, а дори се наблюдава и по- висок процент достигащ близо 90%. Това налага от само себе си въпроса – дали тези организации биха могли да „претендират“ за научен капацитет в това направление или би следвало тези изключения да бъдат представяни отделно и да не бъдат включвани в общата оценка.

Прави впечатление относително слабото представяне на висшите училища с икономически профил, като единствено Университета за национално и световно стопанство в София е на 7-ма позиция и то след организации, като Висшето училище за телекомуникации и пощи в София, Национален военен университет „Васил Левски“ във Велико Търново и Русенски университет „Ангел Кънчев“ (Фиг. 3-5) (Терзиев, 2019).

Педагогически науки								
Наименование	Web of Science Docs	Category Normalized Citation Impact	% Docs in Top 10%	Docs in Q1 Journals	Docs in Q2 Journals	Docs in Q3 Journals	Docs in Q4 Journals	% Docs Cited
Русенски университет	23	0	0	0	0	0	0	0
УниБИТ	16	0	0	0	0	0	0	0
Национален военен университет „Васил Левски“	16	0	0	0	0	0	0	0
Висше училище за телекомуникации и пощи	15	0	0	0	0	0	0	0
Софийски университет	10	0.08	0	0	0	0	2	10
Българска академия на науките	7	0.11	0	0	0	1	1	14
Пловдивски университет	6	28.8	33	0	0	0	0	33
Тракийски университет	5	0	0	0	0	0	0	0
Технически университет - София	4	6.5	25	0	0	0	0	25
Бургаски свободен университет	4	0	0	0	0	0	0	0

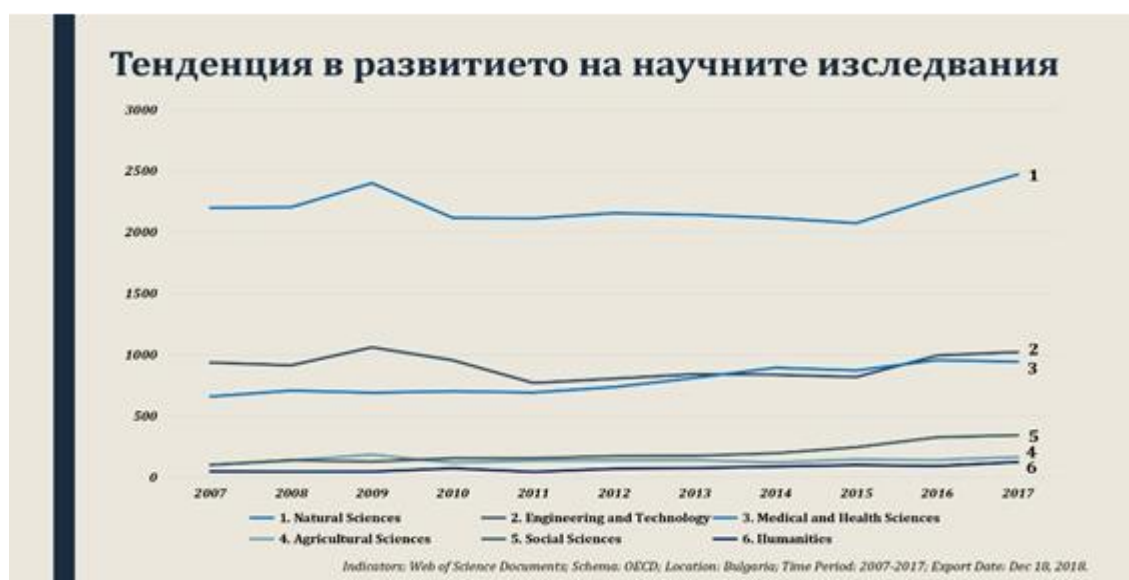
Фигура 3. Класация по научни направления. Педагогически науки за 2017 г.

Хуманитарни науки								
Наименование	Web of Science Docs	Category Normalized Citation Impact	% Docs in Top 10%	Docs in Q1 Journals	Docs in Q2 Journals	Docs in Q3 Journals	Docs in Q4 Journals	% Docs Cited
Българска академия на науките	65	0.06	0	3	1	1	4	5
Софийски университет	23	0.24	0	3	1	1	2	17
Пловдивски университет	8	0	0	0	0	0	1	0
Нов български университет	7	2.22	14.3	1	1	0	0	29
Национална художествена академия	6	0	0	0	0	0	0	0
Американски университет и България	5	0	0	0	1	0	0	0
Великотърновски университет	3	0	0	0	0	0	0	0
Аграрен университет	3	0	0	1	1	0	1	0
Медицински университет - София	3	0.38	0	1	0	0	1	33
Селскостопанска академия	2	0.41	0	1	0	0	1	50
Шуменски университет	2	0	0	0	0	0	0	0

Фигура 4. Класация по научни направления. Хуманитарни науки за 2017 г.

Социални, стопански и правни науки								
Наименование	Web of Science Docs	Category Normalized Citation Impact	% Docs in Top 10%	Docs in Q1 Journals	Docs in Q2 Journals	Docs in Q3 Journals	Docs in Q4 Journals	% Docs Cited
Русенски университет "Ангел Кънчев"	37	0	0	0	0	0	0	0
Национален военен университет "Васил Левски"	34	0	0	0	0	0	0	0
Висше училище за телекомуникации и пощи	33	0	0	0	0	0	0	0
Българска академия на науките	29	2.99	17.24	9	1	2	4	37.93
Софийски университет	25	0.05	0	5	0	0	1	4
Медицински университет - София	22	0.45	4.55	16	0	1	0	18.18
УНСС - София	19	0.25	5.26	1	1	0	0	5.26
Медицински университет - Пловдив	17	0.04	0	3	0	1	0	5.88
Аграрен университет	11	0	0	0	2	0	0	0
Селскостопанска академия	10	0.80	0	1	1	1	0	20
Нов български университет	10	0.21	0	2	0	0	1	20

Фигура 5. Класация по научни направления. Социални, стопански и правни науки за 2017 г.

Фигура 6. Тенденция в развитието на научните изследвания.

Общата тенденция в развитие на научните изследвания е базирана на основата на определени количествени измерители (Фиг. 6). Трябва да я приемаме с определени условности, като непременно отчитаме българските особености и съответните резултати от предходните години.

Интересно е мнението на Селия Лутербакер от Швейцария, която прави интересни тълкования в тази посока. Тя споделя, че в научната международна общност царства един безпощаден принцип „Аз публикувам, значи съществувам“. В тази посока са мислите, че особено значение се отделя на количествените измерители, които отчитат броя на публикациите и позоваванията им. В Швейцария се подготвя реформа, която е свързана с промяна в тази посока. „В последните години количествените показатели все по-често се използват за сметка на качествените и така на практика няма как да се мотивират учените, да не говорим, че този процес може да понижи качеството на научните изследвания. Всичко това би следвало да е свързано с промяна на националната стратегия, която да отчита разнообразните дисциплинарни и институционални изисквания, като се приложат диференцирани оценъчни практики“.

Анализирането на текущата ситуация е също интересно.

Авторите на изследването отчитат известни затруднения на събиране на информацията, които са свързани непълнота на информацията в използваните бази данни, относно публикационната активност и цитируемост и най-вече тази свързана с Българска академия на науките и Селскостопанска академия на науките. За обективност на информацията и балансирането и на съответния принос за 2018 г. се използва период от 1985 г до 2018 г. за оценка приносът за цитиране, като е коригиран коефициента за цитиране в съответната формула от 0,5 на 0,05, което променя и тяхната относителна тежест в общата оценка, както и не позволява сравняването на резултатите от предходната година.

При резултатите от наблюдението на научната дейност, осъществявана от висшите училища се очертава, че основните научни организации са съсредоточени в столицата и това е не само логично, като се има предвид, че и основната научна инфраструктура е тук. Висшите училища с интензивна научна дейност са Българска академия на науките, която е безспорен лидер, следвана от Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Медицински университет в София, Технически университет в София и единственото извънстолично висше училище – Медицински университет в Пловдив. С добре представена научна дейност, която се доближава до лидерите в това отношение са Химикотехнологичен и металургичен университет в София, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Селскостопанска академия, Медицински университет „Д-р Параскев Стоянов“ във Варна, Тракийски университет – Стара Загора и Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград.

В групата на задоволително представителите са големи университети, като: Университета за национално и световно стопанство в София, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ в Бургас; УНИБИТ в София, Университет по хранителни технологии в Пловдив, Русенски университет „Ангел Кънчев“, Медицински университет в Плевен, Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“, Нов български университет, Лесотехнически университет в София, Аграрен университет в Пловдив, Технически университет във Варна, Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, УАСГ в София, Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“ и Минногеоложки университет „Св. Иван Рилски“ в София.

Най-лошо е състоянието на научната дейност или тя е определена, като спорадична в следните висши училища (подредени по низходящ ред): НСА „Васил Левски“ в София, Стопанска академия „Димитър Апостолов Ценов“ в Свищов, Икономически университет във Варна, Национален военен университет „Васил Левски“ във Велико Търново, Военна академия в София, Технически университет в Габрово, Национална художествена академия в София, Бургаски свободен университет, Висше училище по застраховане и финанси в София, Висше транспортно училище „Тодор Каблешков“ в София, Национална музикална академия в София, Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство в Пловдив, ВВМУ „Никола Йонков Вапцаров“ във Варна, Висше училище по мениджмънт във Варна, НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“ в София, Международно висше бизнес училище в Ботевград, Висше строително училище „Любен Каравелов“ в София, Академия на МВР в София и Висше училище по агробизнес и развитие на регионите в Пловдив.

Прави впечатление, че едва 11 висши училища покриват приемливите критерии за интензивна и добра научна дейност, а 19 са с критично ниско ниво на същата.

По критерий за научните резултати и тяхното научно въздействие ситуацията е относително същата, като към групата на лидерите се включва: Химико-технологичен и металургичен университет в София, Селскостопанска академия и Тракийски университет в Стара Загора, които по научна дейност са във втората група на добре представена такава.

В групата с лоши и критични резултати се включват отново 19 висши училища, като техния състав е относително непроменен.

Във връзка с резултатите по ефективност извеждат на преден план организации с малък до среден брой изследователи пред организациите с голям брой изследователи. При тези класации винаги трябва да се проверява, дали доброто представяне на организациите в

класацията е плод на системна работа през годините или е резултат на стечение на обстоятелствата през годината, за която се прави класацията. Научните организации с академичен персонал, под 150 души не са представени.

Научни организации получили оценка за ефективност над 1.0, което е отлична оценка, и това са лидерите в българската наука. Това без съмнение са Българската академия на науките, Софийският университет „Св. Климент Охридски“ и Медицинският университет в София. Това са научните организации, даващи облика на българската наука. Методиката на оценка се отразява донякъде неблагоприятно на показателите на Техническият университет в София, тъй като инженерните списания са с по-ниска цитируемост. В групата на организации с отлична оценка попадат и три университета с високи коефициенти на ефективност. Те обаче са с академичен състав под 200 души, което най-често благоприятства получаването на по-високи коефициенти.

В годишният доклад на Министерство на образованието и науката се посочва, че устойчива позиция във всички четири класации намират очаквано Българска академия на науките и Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Убедително място едновременно в топ 10 по показателите за научни резултати и тяхното въздействие, възпроизводство на научен капацитет и обществено-икономическо въздействие заема също така и Технически университет в София.

Сред топ 10 лидерите в общата класация, както и в класациите по научни резултати, тяхното въздействие, и научен капацитет се нареждат Медицинските университети в София и в Пловдив с трайна тенденция към увеличаване броя на публикациите, което закономерно следва възпроизводството на академичния персонал.

Същевременно се наблюдават няколко системни несъответствия:

Топ 10 Висши училища и научни организации по критерий възпроизводство на академичния персонал, като УНИБИТ, Югозападен университет В Благоевград и Университет за национална и световно стопанство в София имат сравнително слабо представяне в смисъл на публикации и цитирания в издания, индексирани международни бази данни. Това на свой ред означава, че дисертационните разработки в тези организации се защитават, без да са подкрепени с импактни публикации. От една страна възможно обяснение на този проблем е свързано с обстоятелството, че в тези организации се извършва голяма по своя обем дейност, която е специфична за българските литература, история, икономика и др., които трудно могат да бъдат публикувани в чужбина. От друга страна е редно Националната агенция по оценяване и акредитация да обърне особено внимание на докторски програми, в които няма видими резултати в смисъл на международни публикации, и да ги оценява по целесъобразност.

Сред топ 10 в общата класация се намират Химикотехнологичен и металургичен университет в София, Тракийски университет в Стара Загора, Селскостопанска академия и Университет за хранителни технологии в Пловдив, които имат твърде различни позиции в различните класации по отделните критерии. Това идва да покаже необходимост от целенасочена политика на координация и синхронизиране на усилията на постоянния академичен състав с тези на редовните докторанти, както в насока съвместни публикации, така и в развитието на проектната дейност с оглед привличане на извънбюджетни средства за научноизследователска дейност.

На практика вече са се оформили два основни научни и образователни центъра в София и Пловдив, като останалите са в позицията на догонващи и особено голяма група на изоставащи. Възможности за утвърждаване на допълнително такива се очертават в градовете Варна и Стара Загора, а драстична промяна в отрицателна посока бележат Варна, Русе и Бургас.

Интересни са интерпретациите на препоръките в Годишния доклад на министерството, които са групирани в пет основни посоки, а именно (2019a):

1. Извършената оценка и наблюдение на научната дейност за 2018 г. показва сериозно разминаване между постигнатите резултати, което налага сериозно преосмисляне на

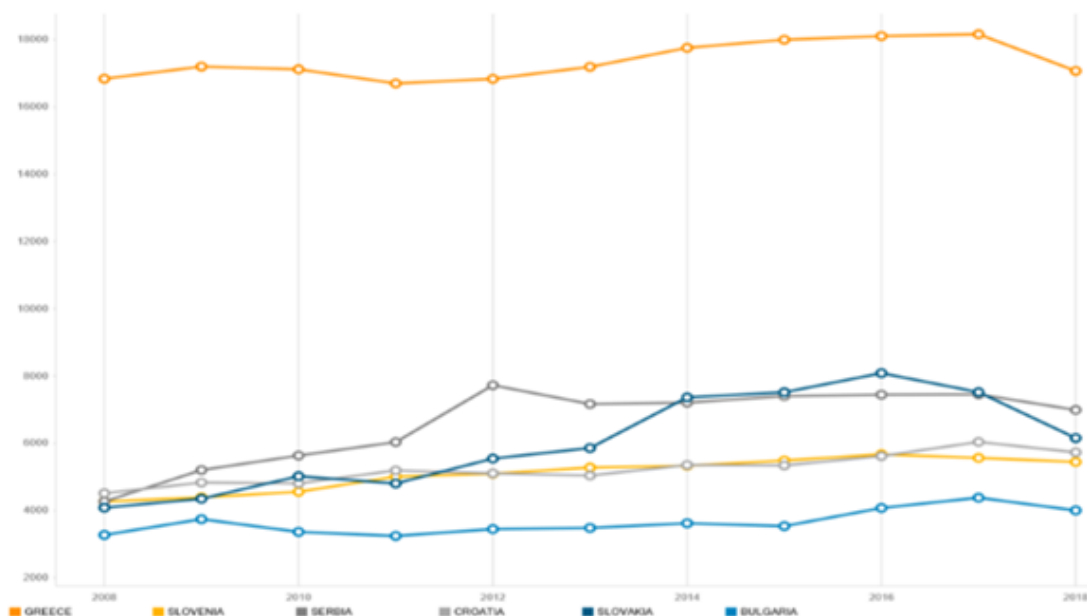
политиките за реорганизиране и консолидиране на научния потенциал, чрез концентрация на ресурси във функционални обединения на висши училища и научни организации. Така например ако на територията на едно и също населено място са разкрити 4 научноизследователски департаменти с един и същ предмет на дейност то те следва да се оптимизират, чрез обединения около онзи от тях, който показва най-високи резултати и там да съсредоточи най-голям финансов ресурс.

2. Университети с малък брой публикации в международните бази данни отчитат голям брой защитени дисертации за образователната и научна степен „доктор“, както и за придобиване на научна степен „доктор на науките“. Това предизвиква съмнение в качеството на защитените дисертации. Националната агенция по оценяване и акредитация да придава значително по-голяма тежест на публикациите, видими в реномирани международни бази данни, когато взема решения, относно акредитация на магистърски и докторантски програми.

3. Целесъобразно е обособяването на научноизследователски университети, които са в първата група на класираните, като се въведе нова методика за тяхното субсидиране от държавния бюджет и съответно приоритизиране при финансиране чрез механизмите на националните научни програми.

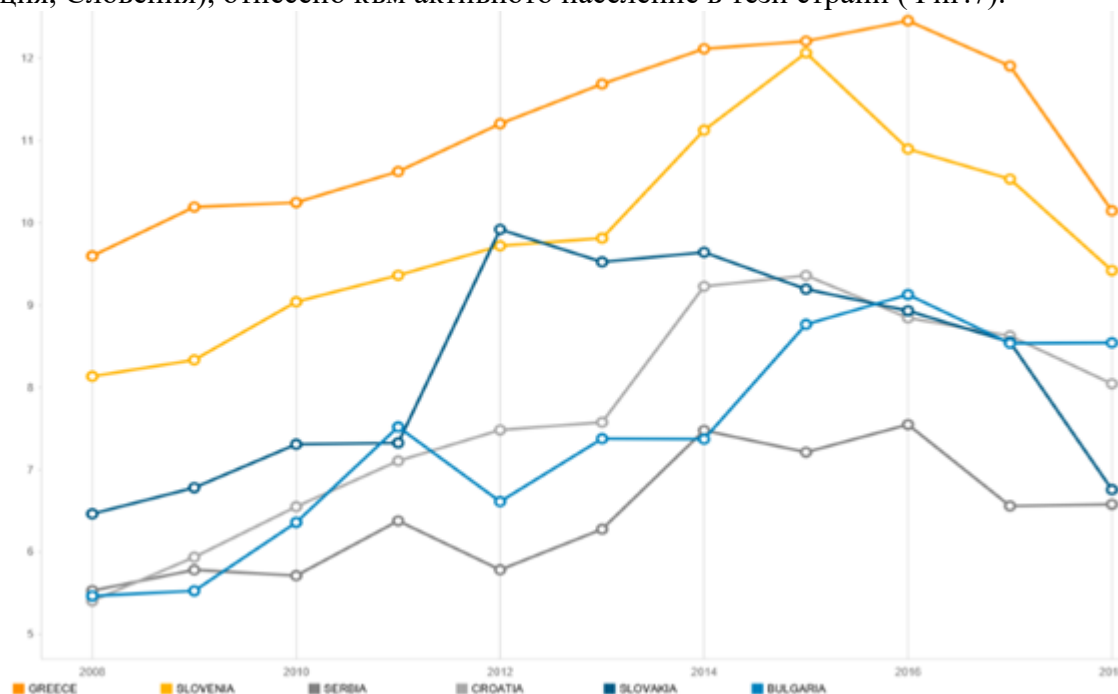
4. Формулата за оценка на постигнатите научни резултати дава изключително висока тежест на цитатите върху публикации и патенти. В повечето случаи тежестта на цитируемостта е почти десетократно по-голяма от тази на научните трудове, въпреки използвания коефициент за двукратното намаляване на тежестта им. Немалка част от публикациите са в първостепенни научни списания, оценявани по строги критерии от съответните списания/публикации в група Q1/. Цитируемостта не следва да се пренебрегва, специално за по-малка научна общност като тази в България, но и не трябва да се дава подобна тежест. В документите на оценяващите агенции във Великобритания и Франция, които бяха представени през 2017 г., не се отчита изобщо броя на цитатите. Доклади на OECD също не препоръчват ползването на цитационни индекси и резултати при оценяване на научната дейност.

5. Българска академия на науките, както и институтите на Селскостопанска академия с предимно изследователски предмет на дейност, следва да се разглеждат отделно от Висшите училища, които имат разнообразни профили на дейност. Медицинските университети представляват особена група в класацията, поради няколко фактора. Преди всичко е включването на по-голяма част от техния академичен състав в лечебно-диагностична дейност, наред с учебната и научната. Това, на свой ред, води и до системна двойна афилиация на академичния състав към Висшето училище и лечебно заведение.

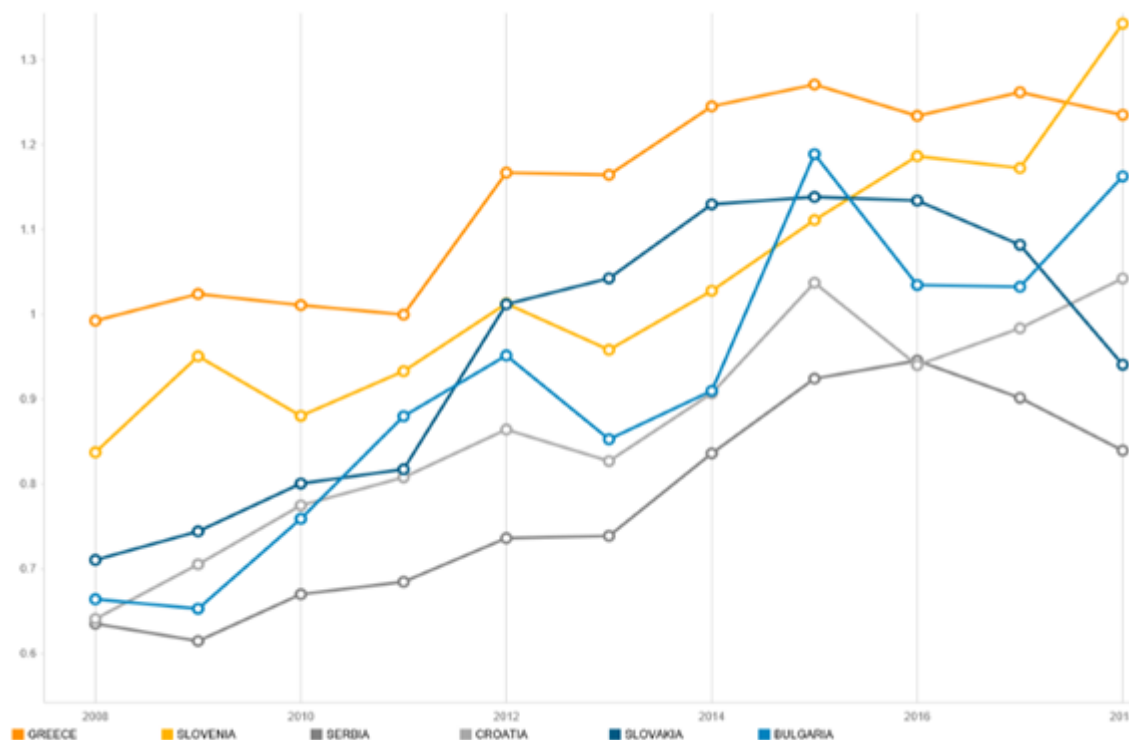

Фигура 7. Динамика на научните резултати (брой документи в WoS) за периода 2008-2018 год. за някои сравними с България страни-членки на ЕС и Сърбия.

България изостава значително в сравнение с Гърция (приблизително 4 пъти) в публикуваните научни резултати като документи в WoS и от всички други страни (от 20 до 50%), но докато българският научноизследователски състав е сравним с този на Хърватска, то в сравнение с другите страни той е значително по-малък – от 20% (Словакия) до два пъти (Гърция, Словения), отнесено към активното население в тези страни (Фиг.7).

Фигура 8. Динамика на публикациите в Top 10% за периода 2008-2018 г. за някои сравними с България страни-членки на ЕС и Сърбия.

Фигура 9. Динамика на нормализираното въздействие на цитиранията за периода 2008 – 2018 г. за някои сравними с България страни-членки на ЕС и Сърбия.

Забелязва се устойчивост в по-високо ниво на резултатите в България, както и на публикациите в топ 10%, спрямо резултатите за 2015 г. след въвеждането на Правилника за наблюдение и оценка на научната дейност, осъществявана от Висшите училища и научните организации през септември 2015 г., което обаче е недостатъчно (Фиг. 8).

Коефициентът за нормализираното въздействие на цитиранията за периода 2008 – 2018 г. за някои сравними с България страни-членки на ЕС и Сърбия показва, че научното въздействие на получените резултати в България е над средното световно ниво с 15% и по този показател България изпреварва значително Хърватска, Сърбия и Словакия (Фиг. 9).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Поради крайната сложност при отчитането и оценката от стратегическите и дълговременните последствия от социалните мероприятия, което безспорно е научната дейност, в рамките на широкия социален подход при определяне на социалната ефективност, ние разглеждаме социалната ефективност от осъществяваните дейности тясно практически. А това означава най-висока резултативност при решаването на конкретен социален проблем. Оценката на ефективността на социалните процеси в дадения случай се свежда до задачата по оптимизация на социалната управленска дейност в процеса на решаването на конкретни социални програми чрез програмния подход. А това повече от всякога изисква дефинирането на критериите за ефективност на социалните процеси и на тази основа прилагане на подходящи оценъчни методики и технологии.

Въвеждането на подобни системи за оценка би породило ред въпроси и критични бележки. Първият от тях е кой и по какъв начин ще прави тази качествена оценка. Към настоящия момент приетата технология е h индекса, който отчита съответните брой цитирания на определена статия и другия времеви показател, който се използва той да бъде определен за последните 5 години. Различните системи биха показали различни цифрови измервания, защото информационните бази данни са с различна пълнота и достъпност. За различните области на висше образование и професионални направления могат да се

използват различни, които отново ще дават относително вярна и точна информация. Някои ще кажат, че е по-добре да има някаква система, отколкото да няма никаква и ще бъдат абсолютно прави. Липсата на система от измерими критерии доведе до ред парадоксални различия в нивата на оценка. Не бих могъл да кажа дали това определя качеството на самия кандидат за определена академична длъжност, но то е своеобразен атестат за експертността на съответната комисия. В случая – научно жури, което да оцени и класира кандидатите. Обикновено конкурсите у нас се провеждат само с един кандидат. Това за някои професионални направления е просто липсата на други кандидати, но понякога е и невъзможност да се заема съответната длъжност по ред обективни обстоятелства. Тези обстоятелства са свързани със затруднения в развитието на академичния състав в последните десетилетия, неатрактивност на направлението или липса на финансиране за научни изследвания. Понякога за кандидатите е неприемливо и местонахождението на съответното висше училище. В друг случай се толерират само кандидати от вътрешната среда, независимо от това, че възможният набор от външната среда би бил достатъчно голям и добър. В този случай работата на експертите би била доста по-трудна и конкуренцията – по-голяма. Възможният избор би се спрял на повече от един кандидат. Друг въпрос за коректност е последващият избор от научния и факултетния съвет. В много случаи те са доста разнородни като направления и интереси, убеждаването става трудно и невинаги е свързано с обективна преценка и в крайна сметка – с правилен избор. В този случай се пита дали същите са достатъчно компетентни да променят с изора си крайния резултат, независимо че това е вменено в правомощията им.

И ако оставим това настрана като вторичен проблем, то търсенето и намирането на подходящи кандидати на този твърде ограничен пазар на труда на учени и изследователи довежда до затворен цикъл. Не е тайна, че част от университетите са място на препитание на цели фамилии от години. В това няма нищо лошо, защото занаят се предава от поколение на поколение, но доколко възможностите на нашите деца се покриват с нашите житейски и в частност научни интереси?! Едва ли е така, но е достатъчно лесен вариант, подпомогнат от академичната автономия. Подобно изследване би дало плашещи резултати на близост и взаимовръзки. Особено интересни развития се наблюдават в по-малките общности, като процесите там се саморегулират от този фактор.

Промяната, към която сме тръгнали, търси определена справедливост и точност, но едва ли ще я постигнем само с тези корекции в законодателството. По-скоро тя трябва да бъде свързана с такива в управлението на системата. Много често се говори за мандатност, креативност, стратегии и т.н., в общия случай е свързана с моделиране на нагласите на общите събрания по определен начин, който в някои случаи граничи с нормите на морала и закона. Въпреки това процедурите са законни и не особено морални. Доказателства в тази посока има много и постоянно.

Невинаги демократичните правила позволяват да се избират най-способните и най-компетентните, а понякога дори и не дават възможност за изява на част от учените по ред причини. Това е проблем от общ характер, който с по-голяма сила е приложим за академичната общност. Тук индивидуалностите са много и в различни посоки. Обединяването понякога е за сметка на избор, който е свързан по-скоро с други обстоятелства, а не с качествата на индивида. Промяната в тази посока е възможна, ако при този избор има конкурс, почиващ на максимално обективни критерии.

В настоящото развитие на обществото наука самостоятелно няма как да се прави, както и съществуването на науката сама за себе си е невъзможно и немислимо. Това налага работата в по-широки екипи и сътрудничеството в различни направления. Също така налага и развитието на интердисциплинарния подход и развитието на учения в различни посоки и плоскости. Тава не прави човека/учения „пенкилер“, а го прави далеч по-способен да отговори на динамиката на изискванията на бързо променящата се среда.

Намирането на такава система от социални критерии, която максимално добре и възможно достатъчно справедливо да опише и остойности този социален процес е доста трудна задача, която изисква анализирането на голяма по обем информация и провеждането на изследвания от различен характер, които да позволят „построяването“ на такъв механизъм, който да отговори от една страна на очакванията, а от друга страна да постигне относително точна и вярна оценка на тези процеси.

ЛИТЕРАТУРА

1. Станкевич, В. (1998). *Йоханес Гербер един от създателите на немската микроикономика на въоръжените сили*, С. УИ Стопанство, 1998.
2. Семерджиев, Ц. (2007). *Стратегия: среда ресурси способности планиране*. С. 2007, с.214.
3. Терзиев, В. (2014). *Възможности за повишаване на ефективността на социалната адаптация на военнослужещи, освободени от военна служба*. Издателство Примакс – Русе, 2014.
4. *Теория социального управления*. (1996). К., 1996.
5. Марков, М. (1982). *Технология и эффективность социального управления*. Пер. с болг. М. 1982.
6. Тернер, Дж. (1985). *Структура социологической теории*. М. 1985.
7. *Теория и методика социальной работы*. (1996а), М. 1996.
8. Терзиев, В. (2013). *Въздействие на политиките на пазара на труда за осигуряване на заетост*. Издателство Дема Прес- Русе, 2013.
9. *Основы современного социального управления*. (1999). М. 1999.
10. *Основы современного социального управления: теория и методология*. (2000). М. 2000.
11. Терзиев, В. (2019). *Общественото развитие и науката като наука, която способства да вървим напред*. Управление и Образование, Университет Проф. д-р Асен Златаров, Бургас, 15, 2019, 2, стр. 97-104, ISSN 1312-6121.
12. *Доклад на Комисията към Министерството на образованието и науката за наблюдение и оценка на научноизследователската дейност, осъществявана от висшите училища и научните организации за 2018 г.*, (2019а).

НАСТЪПВА ЛИ „ТЪЖНИЯТ КРАЙ“ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ?

Наталия Бекярова

Професор, доктор

Военна академия „Г. С. Раковски“, София, България

nataliab@abv.bg

Илина Арменчева

Доцент, доктор

Военна академия „Г. С. Раковски“, София, България

ilina_arm@abv.bg

Резюме: В условията на върлуващата зараза с COVID-19 динамично се променя демографската картина в множество развити държави. Макар и в по-малка степен, пандемията обхваща и България, където вместо да отшумява, броят на болелите и починалите расте. Така, наред с демографската криза, се добавят и допълнителни негативни фактори, които утежняват демографската ситуация и ни карат да се замислим настъпва ли „краят“ на българите. В тази връзка статията разглежда съвременната ситуация и тенденциите в развитието на демографското бъдеще на България, защото е важно колко сме и как живеем. Посочени са основните демографски характеристики. Прави се изводът, че българите ще намалеят значително, ще стават все по-мултикултурни, но няма да изчезнат. Сега перспективите изглеждат мрачни, но както и в други критични моменти в българската история, българският народ ще намери достатъчно жизнени сили и мъдрост за да укрепи своята унитарна държава и просперитета на нацията.

Ключови думи: демографска криза, раждаемост, смъртност, естествен прираст, демографско бъдеще, средна продължителност на живота.

JEL: F50

IS THE “SAD END” OF THE BULGARIAN NATION COMING?

Natalia Bekiarova

Professor PhD.

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

nataliab@abv.bg

Ilina Armencheva

Associate Professor, Ph.D.

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

ilina_arm@abv.bg

Abstract: In the conditions of the prevailing infection with COVID-19 the demographic picture in many developed countries is dynamically changing. Although to a lesser extent, the pandemic has spread to Bulgaria, where instead of disappearing, the number of sick and dead is growing. Thus, along with the demographic crisis, additional negative factors are added, which aggravate the demographic situation and make us think about whether the "end" of the Bulgarians is coming. In this regard, the article examines the current situation and trends in the development of the demographic future of Bulgaria, because it is important how much we are and how we live. The main demographic characteristics are indicated. The conclusion is that Bulgarians will decrease significantly, will become more and more multicultural, but will not disappear. Now the prospects look bleak, but as in other critical

moments in Bulgarian history, the Bulgarian people will find enough vitality and wisdom to strengthen their unitary state and the prosperity of the nation.

Key words: *demographic crisis, birth rate, mortality, natural increase, demographic future, life expectancy*

JEL: F50

ВЪВЕДЕНИЕ

В сложното време, в което живеем и безпрецедентната по своя характер пандемия, причинена от вируса CORONA-19, лошото, което ни се случва сякаш няма край. Световната здравна организация непрекъснато напомня „тествай, проследявай, контролирай и изолирай“, защото в началото на лятото на 2020 г. заразените по света вече надхвърлиха единадесет милиона, а починалите са над половин милион. Често ни заплашват, че пандемията е едва в началото и тежкото все още предстои. Шокиращо е, че най-развитите държави по света, където медицинските грижи за хората са на най-високо ниво, бележат нови и нови рекорди в броя на заразените и починалите. В България този брой също опасно нараства и докато умуваме дали е отминала първата вълна на заразата или се намираме в нейния пик, разбираме, че това няма никакво значение за „онази с косата“, която отнема човешки животи, а пандемията набира темп.

В тази обстановка на несигурност е логично да се запитаме както се случва с демографския фактор, какво става с броя на хората в България и ще се сбъднат ли прогнозите за „изчезването“ на българите. Буквално преди дни ООН за пореден път съобщи, че след 60 години България е застрашена от изчезване. „Ди Велт“ допълнително съгъсти мрачните краски за демографското бъдеще на шест държави от Европейския съюз (ЕС) – Литва, Латвия, Естония, Румъния, Хърватия и България, като препоръча „последният българин да изгаси лампата“, защото в сравнение с 1990 г., през 2080 българите ще намалеят наполовина (ДИ ВЕЛТ, 2020).

Човешкият фактор и тенденциите в неговото развитие оказват мощно влияние върху всички социални системи: икономическата, образователната, здравната, пенсионната, системата за национална сигурност и всички останали. В същото време характеристиките на икономическата и социалната среда се отразяват във висока степен върху развитието на демографските процеси, а взаимодействието между тях е едно от най-сериозните предизвикателства за всяко управление. От друга страна, развитието на международните отношения също доказва, че демографските кризи и размествания, асиметрията в растежа на населението и на етносите в различни региони и държави, съчетани с климатичните промени, са потенциален източник или катализатор на политическо, етническо и междудържавно напрежение, на кризи и дори на пълномащабни войни.

1. НАСЕЛЕНИЕТО В БЪЛГАРИЯ НЕПРЕКЪСНАТО НАМАЛЯВА

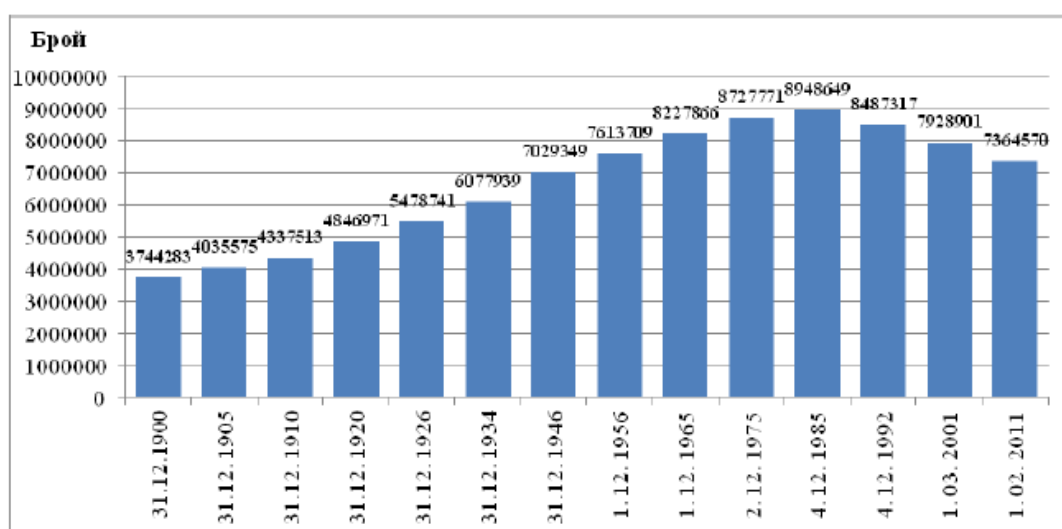
Съвременното демографско състояние на българския народ е резултат от дълготрайното действие на множество фактори, свързани преди всичко със сложното социално-икономическо и културно развитие на България в различните исторически периоди, както и с общите тенденции в демографското развитие на голямата част от развитите страни по света и в ЕС. Мощно влияние върху демографската ситуация имат високата степен на урбанизация, миграционните потоци и разбира се, развитието на ключовите демографски показатели – раждаемост, смъртност, миграция, брачност и разводимост. В резултат от дългосрочния и висок инерционен характер на демографските процеси, на недооценяването на негативните тенденции в демографското развитие и

отсъствието на адекватна държавна политика, тези процеси все повече се превръщат в необратими.

В резултат от намалената брачност и решителното съкращаване на детеродния контингент и раждаемостта, на високите нива на смъртност и неспиращата външна миграция, Република България вече не е в криза, а в тежка демографска катастрофа.

Според преброяването от 2011 г. към 1 февруари с.г. населението на България е 7 364 570 души, като само за периода между двете преброявания (2001 – 2011 г.) населението намалява с 564 331 души, което показва, че за периода средногодишният темп на намаление е 0,7 %. Две трети от съкращаването на населението (68,9 %) са в резултат на отрицателния естествен прираст (повече починали лица от родените). За периода 1.03.2001 г. – 1.02.2011 г. населението на страната е намаляло с 389 087 души, поради отрицателен естествен прираст (Фигура 1).

В периода на последните две преброявания една трета от намаляването на населението (31,1 %) се дължи на външна миграция, която се оценява на 175 244 души.

Фигура 1. Населението на България според извършените преброявания

Най-новите анализи показват, че към 31 декември 2019 г. населението на България е 6 951 482 души, което представлява 1,4 % от населението на ЕС и нарежда страната на 15-то място по брой на хора, непосредствено след Австрия и преди Дания. Само в рамките на последната една година населението на България е намаляло с нови 48 557 души, или с 0,7% (NATO, 2017).

Всички данни показват, че през последния четвърт век в България нивата на раждаемост са ниски, за разлика от нивата на смъртност, които са едни от най-високите сред страните от ЕС. Това е причината за дълготрайния отрицателен естествен прираст, който се очертава ясно от 1990 г. и не се констатира подобряване на ситуацията. През последните години всички области в България регистрират отрицателен естествен прираст, като общото намаляване на населението, измерено чрез коефициента на естествения прираст, е около минус 5,5 %. В сравнение с другите държави от ЕС, населението на България се съкращава с много бързи темпове (NATO, 2017).

Анализите на глобалните демографски процеси показват тенденция към забавяне темповете на нарастване на световното население. Независимо от това, нарастването на броя на хората продължава. Това се потвърждава от множество изследователски центрове, включително тези на НАТО и на Европейския съюз, които категорично показват, че глобалния демографски растеж няма да спре. Според анализите на НАТО предстои човечеството да нарасне от около 7,7 милиарда души на 8,5 милиарда през 2030 г.

(Demographic outlook for the European Union 2020. Demographic outlook for the European Union 2020.). Анализаторите от ЕС изчисляват, че хората на планетата ще достигнат до 8,6 милиарда души за същия период. Съгласно средния вариант на основните данни, предстои към средата на века хората по света да достигнат 9,7 милиарда (Demographic outlook for the European Union 2020. Demographic outlook for the European Union 2020.), а прогнозите показват, че в края на века хората на планетата могат да достигнат 11 милиарда души (Бекярова, Н. 2004).

Това нарастване отново ще бъде неравномерно и ще се случва предимно в развиващите се страни, където голямата част от хората ще са в млада възраст. Предвижда се най-бързо да расте броя на хората в държавите от Присахарна Африка, в някои държави от Северна Африка, както и в редица азиатски държави. Специално са посочени Нигерия, Танзания, Етиопия, Индия и Пакистан (Бекярова, 2004). Фрапиращ е случая с държавите от Африка, където 41 % от хората са във възрастовата група до 15 години (European Parliament, 2020).

В противоположния спектър са европейските държави. В богатите и развитите страни (с някои малки изключения) тенденциите са населението да намалява и да бъде все по-възрастно, поради високата средна продължителност на живота. Очаква се да се съкрати броят на хората в 50 други страни (Бекярова, 2004).

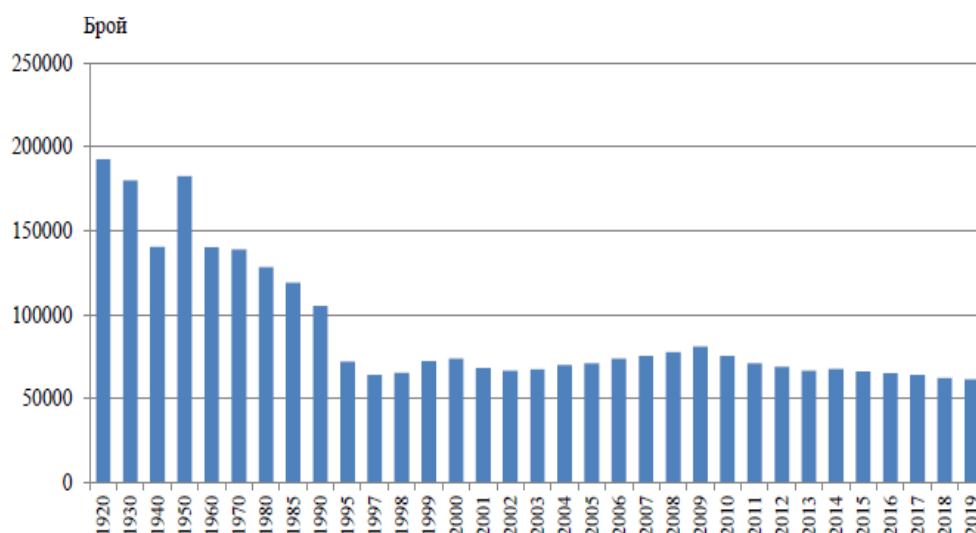
2. РАЖДАЕМОСТТА НАМАЛЯВА С УСТОЙЧИВИ ТЕМПОВЕ

В България раждаемостта е ниска и не може да осигури простото възпроизводство на населението. Това е дълготрайна тенденция, която започва още през първата четвърт на XX век, когато страната навлиза в т.н. „демографски преход“ (Family Guardian, 2020), (Бекярова, Н. 2004). Темповете на намаляването на раждаемостта се засилват особено през последното десетилетие. Спадът в раждаемостта се предопределя от множество демографски, социални и икономически фактори. Сред тях най-важно значение имат намалената плодовитост на жените, както и решителното намаляване на детеродните контингенти. Само за периода 1990 – 2001 г. родилният контингент намалява със 168,5 хил., а коефициентът на раждаемост от 12,1 ‰ през 1990 г. спада до абсолютния си минимум на 7,7 ‰ през 1997 г. (Family Guardian, 2020). В следващите години ситуацията се подобрява и коефициентът на раждаемост нараства между 9 и 10 ‰, с което се доближава до общите стандарти за страните от ЕС.

Актуалната статистика показва, че през годините на демократичен преход раждаемостта намалява сред всички големи етнически групи. Процесите не са равномерни. При ромите и турците раждаемостта е по-висока в сравнение със средните стойности за страната. През последния четвърт век се констатира, че в сравнение с българите, при ромската група раждаемостта е близо четири пъти по-висока. Поради лошите условия на живот на голяма част от ромското население, може да се твърди, че в България има висока маргинална раждаемост на фона на ниската обща раждаемост.

При българските турци раждаемостта е близо два пъти по-висока, в сравнение с тази сред българското население. Понастоящем ромите и българските турци разполагат с по-млада възрастова структура, което е важен фактор за запазването и дори за увеличаването на техния относителен дял в ниските възрастови групи в средносрочна перспектива.

Коефициентът на обща раждаемост в България непрекъснато намалява. През 2013 г. е 9,2 ‰, а през предходните 2012 и 2011 г. той е бил съответно 9,5 и 9,6 ‰. Тенденцията е трайна и през 2019 г. коефициентът на раждаемост е още по-нисък – 8,8 ‰. Логично най-ниската е раждаемостта в областите с най-възрастно население, като Смолян – 6,2 ‰, и Видин – 6,5 ‰ (NATO, 2017).

Фигура 2. Живородени деца в България

Източник: Национален статистически институт

Броят на жените във фертилна възраст (15 – 49 навършени години), или казано с езика на демографията, размерът на родилните контингенти и тяхната плодовитост оказват съществено влияние върху равнището на раждаемостта и определят характера на възпроизводството на населението. Броят на жените във фертилна възраст към 31.12.2013 г. е 1 601 хил., като спрямо предходната година са намалели с близо 24 хил., а спрямо 2001 г. – с около 306 хил. жени. Актуалните данни за 2019 г. показват, че те вече са значително по-малко – 1 464 хил. Само в рамките на една година са намалели с близо 27 хил. Това се обяснява с ниския брой на жените в тази възрастова група, както и в следствие на емиграционните процеси (NATO, 2017).

Съществено значение за намалението на раждаемостта оказват и измененията във възрастовата структура на родилните контингенти. Средната възраст на жените при раждане на първо дете се увеличава от 27,2 години през 2018 г. на 27,3 години през 2019 г.

Тоталният коефициент на плодовитост е един от основните показатели, характеризиращи раждаемостта. През 2013 г. средният брой живородени деца от една жена е 1,48. За сравнение, през 2001 г. той е бил 1,24 деца. Тоталният коефициент на плодовитост за последната година е 1,58 и спрямо 2018 г. и бележи незначително увеличение с 0,02 (NATO, 2017).

На базата на посочените факти и наблюдаваните процеси се констатира, че намаляването на раждаемостта в България е инерционна и необратима тенденция.

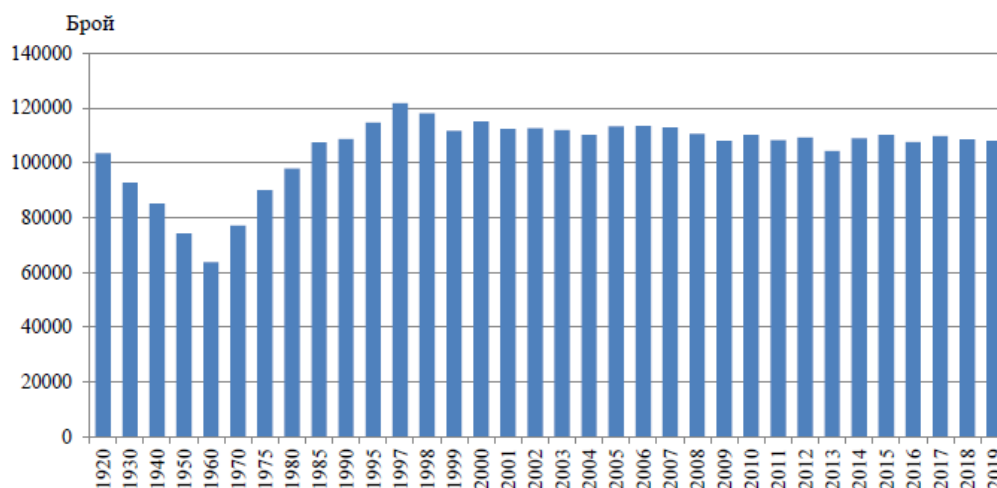
Особеност на раждаемостта в България след 1991 г. е нарастването на извънбрачните раждания. Техният относителен дял расте от 18,5 % през 1992 г. на 42,0 % през 2001 г. и достига до 57,4 % за 2012 година. През 2013 г. броят на живородените извънбрачни деца е 39 375, или 59,1 % от всички живородени. През 2019 г. броят на извънбрачните раждания е 36 199, или 58,5 % от всички раждания (NATO, 2017).

Относителният дял на извънбрачните раждания в селата (64,6 %) е по-висок отколкото в градовете (56,4 %). За огромната част от тези деца, до около 80 %, има данни за бащата, което означава, че тези деца най-вероятно се отглеждат в семейна среда от родители, живеещи в съжителство без брак. Понастоящем в България е най-висок дялът на извънбрачните раждания в областите Враца (76,6 %) и Ловеч (74,8 %), и около 50 % за останалите области (NATO, 2017).

3. НИВАТА НА СМЪРТНОСТ СА ВИСОКИ И В ДЪЛГОСРОЧЕН ПЛАН НИЯМА ДА СЕ ПРОМЕНЯТ

Наред с ниската раждаемост тревожен демографски проблем в България е високото ниво на смъртност – обща, преждевременна и детска. След 1964 г., когато е регистрирана най-ниска смъртност в демографската история на България – 7,9 %, броят на умиращите постепенно се увеличава, а коефициентът на смъртност достига до 15 % през 2012 г. и оттогава не се променя значително. Броят на умрелите лица през 2019 г. е 108 083, а коефициентът на обща смъртност 6 – 15,5 ‰. Спрямо предходната година броят на умрелите незначително намалява с 443, или с 0,4 %, но нивото на общата смъртност продължава да е твърде високо и по този показател страната ни е на печалното първо място сред държавите от ЕС (NATO, 2017).

Високото равнище на общата смъртност в България се дължи предимно на умиращите във възрастовите групи над 65 години, а най-важният фактор, обуславящ високата общата смъртност, е демографската старост на българското население. Прогнозите показват, че именно поради обективните процеси на остаряване, нивото на общата смъртност в страната ще продължи да бъде високо и в следващите години.

Фигура 3. Брой умрели през посочените години

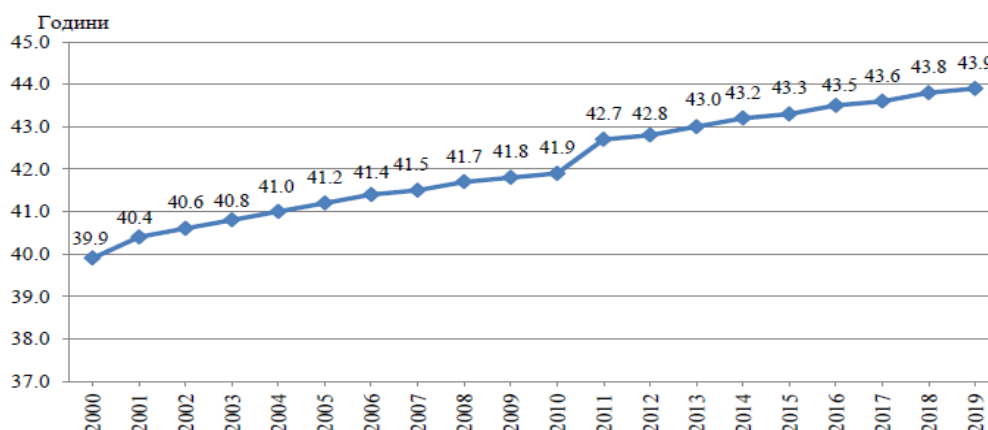
Източник: Национален статистически институт

В България е висок показателят за преждевременната смъртност, като през 2019 г. е 20,5 % от всички смъртни случаи и има развитие в позитивна посока от около половин процент в сравнение с предходната година. В стойностите на показателя за преждевременна смъртност се наблюдават съществени разлики при мъжете и жените. За мъжете 27,4 % от смъртните случаи са именно преждевременни, а при женската част от населението, това се отнася до 13,1 % от всички починали жени (NATO, 2017).

Една от малкото позитивни тенденции в демографското развитие на българската нация е намаляващата детска смъртност. За 2019 г. са починали 342 деца на възраст до една година, а коефициентът на детска смъртност е 5,6 ‰. Това ниво на детска смъртност е най-ниското в цялата демографска история на българската държава. Сравнението с предходните години категорично показва това, защото през 1997 г. нивото на детска смъртност е 17,5 ‰, през 2001 г. този показател е 14,4 ‰, през 2005 г. – 10,4 ‰, а през 2018 г. – 5,8 ‰ (NATO, 2017). Въпреки усилията и постигнатите резултати, нивото на детската смъртност в България продължава да е по-високо в сравнение с високо развитите страни в Европейския съюз.

4. НАСЕЛЕНИЕТО ЗАСТАРЯВА С БЪРЗИ ТЕМПОВЕ.

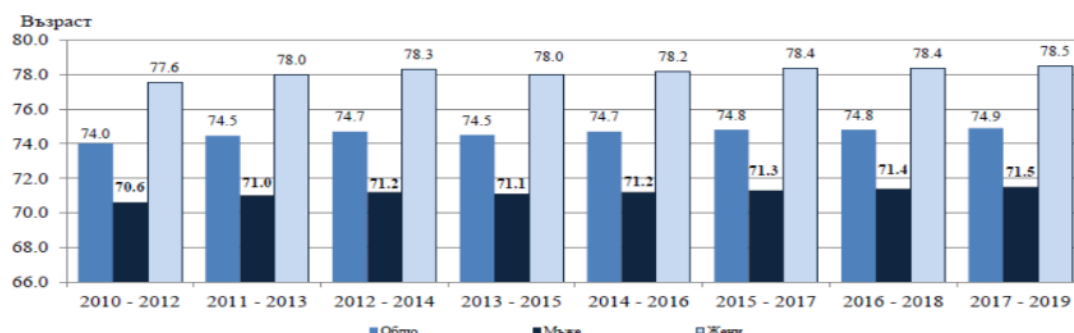
Години наред средната възраст на българските граждани нараства, както в селата, така и в градовете. През 1960 г. тя е 30,3 години, докато в началото на века, през 2000 г., този показател е бил 39,9 години, през 2010 г. достига 41,9 години, а през 2019 г. вече е 43,9 години. Наред с това се променя решително и възрастовата структура на населението и неговото разпределение под, във и над трудоспособна възраст. Хората в трудоспособна възраст в края на 2019 г. са 4 156 хил. души, или 59,8 % от населението на страната, като мъжете са 2 180 хил., а жените – 1 976 хиляди. През 2019 г. броят на трудоспособното население намалява с почти 45 хил. души, или с 1,1 %, спрямо предходната година (NATO, 2017).

Фиг. 4. Средна възраст на населението

Източник: Национален статистически институт

Една от важните причини за остаряването на българите е нарастването на средната продължителност на предстоящия живот. За времето 2017 – 2019 г., тя е 74,9 години и спрямо предходния период (2016 – 2018 г.) се увеличава с 0,1 година. Традиционно в България средната продължителност на живота при мъжете е по-ниска, отколкото при слабия пол. За мъжете тя е 71,5 години, докато при жените е със 7,0 години по-висока – 78,5 години. Статистиката показва, че за продължителността на живота има значение и местоживеенето, защото средната продължителност на предстоящия живот е с 3 години по-висока за населението в градовете (75,8 години) отколкото за населението в селата (72,8 години).

Фиг. 5. Очаквана средна продължителност на живота

Източник: Национален статистически институт

От гледна точка на демографското бъдеще на страната статистиката показва тревожна картина, защото децата от 0 до 14 години в края на 2019 г. са 1 002 258, или 14,4 % от общия брой на населението и спрямо предходната година този брой не е претърпял сериозна промяна. В областите с по-висока раждаемост като Сливен и Бургас младите хора са най-много, а в планинските области Смолян и Габрово са най-малък дял от общото население (NATO, 2017).

В резултат на влошената възрастова структура на българското население *общият коефициент на възрастова зависимост* – съотношението на лицата под 15 и на 65 и повече години на 100 души от населението спрямо тези във възрастовата група от 15 до 64 години е 56,4 %. За сравнение, през 2005 и 2012 г. този коефициент е бил съответно 44,5 и 48,7 %, а за 2018 г. е 55,5 %. През 2019 г. това съотношение е по-благоприятно в градовете – 52,8 %, отколкото в селата – 67,5 %. Във всички области на страната този показател е над 50,0 % с изключение на София (столица) – 48,1 %, като най-неблагоприятно е съотношението в областите Видин – 72,4 %, Габрово – 68,8 %, Ловеч – 68,1 % (НАТО, 2017).

Друг показател, показващ остротата на демографската криза, е *коефициентът на демографско заместване*. Той показва съотношението между броя на влизащите в трудоспособна възраст (15 – 19 години) и броя на излизащите от трудоспособна възраст (60 – 64 години). Към 31.12.2019 г. това съотношение е 66 (НАТО, 2017). За сравнение, през 2001 г. 100 лица, излизащи от трудоспособна възраст, са били замествани от 124, влизащи в трудоспособна възраст. След 2008 г. това съотношение се променя: 100 души, излизащи от трудоспособна възраст, са замествани от 91 през 2009 г. – от 82, а през 2010 г. – от 74 души, а в края на 2013 г. достига дори до 62 и показва дълбоките проблеми в състоянието на трудоспособните хора.

5. ПРОДЪЛЖАВА ЕМИГРАЦИЯТА НА МЛАДИТЕ ХОРА

Всички демографски проучвания показват, че миграцията на младите хора, независимо дали тя е вътрешна или външна, води до отлагане на времето за раждане и отглеждане на деца и до влошаване на демографската ситуация. Външната миграция е далеч по-сериозно предизвикателство за демографското развитие на българската нация. За времето от 2001 г. до 2011 г. в резултат на външна миграция постоянното население на страната е намаляло със 175 244 души. Само през 2019 г. 39 941 души са променили своя настоящ адрес от страната в чужбина, като 51,4 % от тях са мъже. Всеки втори емигрант (49,1 %) е на възраст 20 – 39 години. Най-младите емигранти (под 20 години) са 15,9 %, а тези на 60 и повече навършени години – 9,5 % от всички емигранти (НАТО, 2017).

Емиграцията оказва силен негативен ефект върху възпроизводството на населението, тъй като чрез емиграцията на жени в детеродна възраст се понижава равнището на потенциалната бъдеща раждаемост, не само за следващите 10 – 15 години, но и за много по-дълъг период. Мотивите за емиграция през последните години се свързват с осигуряване на трудова заетост, с по-висок жизнен стандарт, социална и физическа сигурност. Тази мотивация се допълва и от стремежа за образователна и професионална реализация.

Бележи ръст и притока на българи и чужденци към страната ни. Статистиката показва, че притока на хора, които са сменили адреса си от чужбина с настоящ адрес в България и включва български граждани завърнали се в страната и граждани на други държави, получили разрешение за постоянно пребиваване, расте. През 2012 г. 7 124 лица са заявили промяна на своето обичайно местоживее от чужбина в България, а през 2019 г. хората, които са сменили местоживее си от чужбина в България, или потокът на имигрантите, включва български граждани, завърнали се в страната, както и граждани на други държави, получили разрешение или статут за пребиваване в страната. През 2019 г. 37 929 лица са променили своето обичайно местоживее от чужбина в България. Относителният дял на мъжете е 50,3 %, а на жените – 49,7 % (НАТО, 2017).

Сред дошлите да живеят в страната 30,0 % са във възрастовата група 20 – 39 години, а 30,2 % са на възраст 40 – 59 години. Най-младите имигранти (под 20 години) са 15,9 %, а най-възрастните (на 60 и повече години) – 23,9 %. Сред тях най-много са лицата от Турция (38,6 %), Руската федерация (9,1 %) и Германия (6,6 %) (НАТО, 2017).

Допълнителните негативни фактори, които имат сериозно отражение върху демографската ситуация са социалната несигурност и ограничената житейска перспектива на част от младите хора, което ги кара да се отказват от брак, раждане и отглеждане на деца; значителното нарастване на хомосексуализма; липсата на подходящ партньор и безбрачие;

високата заболяемост и големия брой аборти, като алтернатива на раждаемостта; младежката мода на ранен и промискуитетен полов живот, без нужната контрацептивна, здравна и хигиенна култура и други.

Наред с екзистенциалния въпрос колко сме, е важно и как живеем, а огромната част от българите не живеят добре. Въпросът за начина на живот на хората отдавна се следи от различни научни центрове. Наред с анализа на тенденциите в развитието на човечеството се осмислят и данните, свързани с икономическите неравенства – бедността, темповете на икономически растеж, социалното изключване, достъпът до основни услуги и психичното здраве на хората. В последните години се акцентира и на усещането за благополучие. В тази връзка се припомня известната теза на Томас Джеферсън, че „Грижата за човешкия живот и щастие, а не тяхното унищожение, е първата и единствена легитимна цел на доброто управление.“ (Family Guardian, 2020).

Специално се подчертават показателите, които ООН определя като ключови за нормалния, градивен и удовлетворяващ живот. В измерването за „щастлив“ живот на хората на първо място се поставя Европа. Критериите, които го детерминират са приетите стандарти на ООН. Това са БВП на глава от населението, средната продължителност на живота в добро здраве, социалната солидарност и подкрепа, когато някой е изпаднал в затруднение и има нужда от това. Специално място се отделя на общественото доверие, изразено в усещането за липса на корупция сред членовете на правителството и бизнеса. От съществено значение още са свободата на избора за важните решения в живота.

За отбелязване е, че в челната част на таблицата за щастие се подреждат единствено европейски държави. На водещите места са Финландия, Дания, Норвегия, Исландия, Нидерландия, Швейцария, Швеция и пр. България е едва на 97 място, като пред нас са Бутан и Камерун, а след нас се нарежда Гана. От държавите в Европа след нас в класацията са единствено Албания (107) и Украйна (133) от общо изследвани 156 държави в света (Demographic and Social Statistics). Това категорично показва, че голямата част от българите не са удовлетворени от живота си и се чувстват нещастливи. Това е първата и най-важна предпоставка за желанието на хората да се възпроизвеждат, съзнавайки необходимостта да бъдат отговорни родители и да отглеждат граждани на държавата.

Демографското бъдеще, което очаква българите не е обнадеждаващо. Данните на различните изследователски центрове са различни, но онова, което ги обединява е тревожната перспектива за броя на хората в България. Най-оптимистичните сценарии предвиждат до края на века българите да са около 5,5 милиона, ако се запазят настоящите тенденции при плодитостта, смъртността и нетната миграция. Песимистичният сценарий веща българите да са малко над 2,18 милиона, а реалистичният сценарий прогнозира, че те ще намалеят до под 4 милиона. Според изчисленията на Евростат, населението на България през следващите 80 години до края на века ще се стопи с цели 2,2 милиона души или с 31,88 %. По-голямо стопяване на населението в проценти се предвижда само в Латвия, Литва и Румъния. Това означава, че българите ще се „стопят“ до около 4,7 милиона души. Тези сценарии са близки до прогнозите и на българските изследователи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Балансираното демографско развитие на населението в България е национален и социален приоритет от особено важно значение за всички сфери на живота. Това налага активна, целенасочена и последователна правителствена политика, както и обединение и координиране на действията на органите на властта, институциите и структурите на гражданското общество на централно, регионално и местно ниво. Основната цел на тази политика следва да бъде забавяне на темповете на развитие, смекчаване и намаляване на негативното въздействие на демографските промени и тенденции върху стабилността на публичните финанси, на социалната система, здравеопазването, образованието и др. Водеща следва да бъде идеята за повишаване на жизнения стандарт, качеството на живота и благоденствието на българските

гражданин и на всяко българско семейство, както и за гарантиране на условия за оптимално развитие на нацията в нейната цялост и единство.

Каквито и анализи на съвременната демографска ситуация и тенденциите в нейното развитие да се направят, се налага категоричния извод, че демографското състояние на българската нация е тежко. Не е реалистично да се очаква промяна в негативните демографски тенденции. Това не означава, че българите ще изчезнат като народ и ще настъпи техния „тъжен край“. Макар намаляващи и все по-мултикултурни, българите ще продължат да бъдат доминиращата етническа група, и именно те ще определят името и облика на българската държава. Както и в най-критичните периоди от нашата история, ще се задействат механизмите на изключителната устойчивост, жизненост и инстинкт за самосъхранение на българите.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

1. ДИ ВЕЛТ (24 юни 2020). *България е застрашена от изчезване, през 2080 г. Населението ѝ ще е едва 4,8 млн. души*. <https://5gmedia.bg/10678/di-velt-blgariya-e-zastrashena-ot-izchезvane-prez-2080-g-naselenieto-y-shche-e-edva-4-8-mln-dushi>.
2. Национален статистически институт (2011). *Преброяване на населението и жилищния фонд на Р България, 2011*. <https://censusresults.nsi.bg/Census/>.
3. Национален статистически институт (2019). *Население и демографски процеси през 2019 година*. https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Population2019_XE8MEZL.pdf.
4. NATO (2017). *Strategic foresight analysis, 2017, Report*, p.35. https://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/171004_sfa_2017_report_hr.pdf.
5. European Parliament (2020). *Demographic outlook for the European Union 2020*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/646181/EPRS_STU\(2020\)646181_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/646181/EPRS_STU(2020)646181_EN.pdf).
6. Бекярова, Н. *Демография и сигурност*. С., Военно издателство. 2004. стр.112-114. ISBN 954-509-277-7.
7. Family Guardian (2020) *Thomas Jefferson on Politics&Government*. <https://famguardian.org/Subjects/Politics/ThomasJefferson/jeff0650.htm>.
8. John F. Helliwell, Richard Layard, Jeffrey D. Sachs. *World Happiness Report 2019*. <https://d2tyltutevw8th.cloudfront.net/media/document/un-world-happiness-report-2019-1553524476.pdf>.
9. United Nations (2020). *Demographic and Social Statistics*. <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/census/>.
10. *World Population Data* (2020). <https://www.prb.org/international/>; *World Population Review*. <https://worldpopulationreview.com/countries/bulgaria-population>.

АКТИВИЗАЦИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАМКАХ СОЦИАЛЬНОГО КОНТРАКТА – ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ С БЕДНОСТЬЮ

Андреева Ольга Валентиновна

Кандидат экономических наук, доцент

Ростовский государственный экономический университет (РИНХ), Ростов-на-Дону, Россия
olvandr@ya.ru

Терзиев Венелин Кръстев

Профессор, Доктор военных наук, Доктор экономических наук, Доктор социальных наук

Военная академия им. Георгия Раковского, София, Болгария

Руссенский университет им. Ангела Кънчева, Руссе, Болгария

Университетская Больница им. Канев, Руссе, Болгария

terziev@skmat.com

Суховаева Анна Александровна

Кандидат экономических наук

Ростовский государственный экономический университет (РИНХ), Ростов-на-Дону, Россия
suhoveeva_anna@mail.ru

Аннотация: Одним из важнейших приоритетов социально-экономического развития государства является снижение уровня бедности. В этом может помочь такая технология государственной социальной помощи как социальный контракт, одним из инструментов которого должно являться открытие индивидуального предпринимательства. В статье обоснована необходимость развития технологии социального контракта, выявлены факторы, сдерживающие ее активное применение в части открытия индивидуального предпринимательства, определен алгоритм действий, предусмотренных социальным контрактом для получателей помощи, и сложности его реализации, сформулированы авторские предложения по дальнейшему совершенствованию технологии социального контракта, с точки зрения стимулирования предпринимательской инициативы малообеспеченных граждан.

Ключевые слова: бедность, малоимущие граждане, адресная социальная помощь, социальный контракт, индивидуальное предпринимательство, государственная политика.

JEL: H53, H55, H75, I3

ACTIVATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE SOCIAL CONTRACT IS A PROMISING DIRECTION IN SOLVING PROBLEMS WITH POVERTY

Andreeva Olga

Candidate of economic Sciences, associate Professor
Rostov State University of Economics, Rostov-on-Don, Russia
olvandr@ya.ru

Terziev Venelin

Professor, D.Sc. (National Security), D.Sc. (Economics), D.Sc. (Social Activities), Ph.D.
Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
University of Rousse, Rousse, Bulgaria
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria
terziev@skmat.com

Sukhoveeva Anna

Candidate of economic Sciences
Rostov State University of Economics, Rostov-on-Don, Russia
sukhoveeva_anna@mail.ru

Abstract: One of the most important priorities of socio-economic development of the state is to reduce the level of poverty. This can be helped by such a technology of state social assistance as a social contract, one of the tools of which should be the opening of individual entrepreneurship. In the article the necessity of development of the technology of the social contract, identified factors constraining use it in opening, individual entrepreneurship, the algorithm of actions under the social contract for the recipients, and the complexity of its implementation, formulated proposals for further improvement of the technology of a social contract from the point of view of stimulation of entrepreneurial initiatives of poor citizens.

Key words: poverty, poor citizens, targeted social assistance, social contract, individual entrepreneurship, state policy.

JEL: H53, H55, H75, I3

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня весь мир находится в ситуации преодоления последствий распространения коронавирусной инфекции COVID-19, экономический шок от которой способствовал развитию неблагоприятных социально-экономических тенденций, увеличивающих потребности населения в социальной поддержке, в их числе: интенсивное обеднение населения, что вызывает высокую дифференциацию, ведущую к значительному спаду уровня жизни и толкает постоянно возрастающее количество людей к нижним границам жизненного и социального минимума; повышение уровня безработицы и устойчивая динамика роста всех ее форм; социально-психологическое напряжение среди большей части занятых лиц, в связи с опасениями потерять свою работу и т.п.

Во многих странах вводятся новые формы поддержки граждан и бизнеса. Например, в России было введено большое количество мер социальной защиты, обеспечивающих материальную поддержку нуждающихся граждан, а также семей с детьми. Однако предпринятые меры носят преимущественно экстренный характер и не нацелены на формирование долгосрочной основы для поддержания необходимого уровня жизни

получателей социальной помощи. Сложившаяся ситуация в совокупности с ограниченными государственными финансовыми ресурсами обосновывает необходимость расширения практики применения таких механизмов социальной поддержки, которые носят не просто поддерживающий (пассивный) характер, а способны обеспечить активизацию экономического потенциала трудоспособных малоимущих граждан с последующим выходом на самообеспечение и активное их вовлечение в рынок труда. (Суховеева, 2017). На наш взгляд, одним из таких перспективных инструментов является технология социального контракта, который в высшей степени отвечает принципу адресности и предоставляется действительно нуждающимся в поддержке гражданам (Бычков, 2015; Андреева, 2016; Назарова, 2017; Овчарова, 2017; Romanova, 2019).

Цель статьи – определить перспективные направления применения технологии социального контракта в части стимулирования предпринимательской инициативы для борьбы с бедностью.

Социальный контракт представляет собой соглашение между малообеспеченным гражданином (малообеспеченной семьей) и органом социальной защиты населения по месту жительства. По этому соглашению орган социальной защиты обязуется оказать государственную социальную помощь, а получатели помощи берут на себя обязательства по выполнению мероприятий программы социальной адаптации, предусмотренной контрактом.

Целью внедрения технологии оказания государственной социальной помощи на основе социального контракта является выход малоимущих граждан на более высокий уровень жизни за счет постоянных самостоятельных источников дохода в денежной и натуральной форме.

По мнению экспертов (Прокофьева 2010; Татаринцев, 2016; Келлер, 2018; Калашников, 2019), технология социального контракта соответствует требованиям рыночно-ориентированной экономики и направлена на повышение уровня жизни граждан, сглаживание социальных диспропорций и социальной дифференциации, преодоление социального иждивенчества, так как дает возможность финансово уязвимым гражданам с помощью предоставляемого «стартового капитала» или профессионального потенциала качественно изменить своё материальное положение.

Сама идея внедрения социального контракта в российскую систему социальной защиты основывается на опыте зарубежных стран в реализации схожих механизмов. Впервые метод социального контракта появился в США во второй половине XX столетия и был ориентирован на малоимущих граждан и семьи. В настоящее время международный опыт свидетельствует о наличии значительного количества программ, предусматривающих предоставление социальных выплат, получение которых поставлено в зависимость от соблюдения их получателем определённых условий. Таковыми, к примеру, являются программы «Доход активной солидарности» (Франция), «Новый курс» (Великобритания), «Семейный кошелек» (Бразилия), «Прогресс» (Мексика) (Пузырева, 2018), «Солидарность» (Чили) (Johannsen et al., 2010). Новая модель оказания социальной помощи на основе социального контракта с 2018 г. действует и в Республике Казахстан (проект Орлеу).

Как показало проведенное исследование, в России эксперимент по оказанию адресной социальной помощи на основе социального контракта стал реализовываться еще в начале 2000-х годов. В дальнейшем по результатам эксперимента методика получила официальное признание, что выразилось в принятии новых законов по адресной социальной помощи в ряде регионов страны.

В российской практике реализация программ адресной социальной помощи на основе социальных контрактов носит различные названия: «Самообеспечение», «От пособия к зарплате», «Социальный контракт о взаимных обязательствах», «Адресное социальное пособие для социальной адаптации», «Формула успеха моей семьи» и др. При этом каждая программа, реализуемая по данной технологии, имеет свои особенности.

На начало 2018 года 76 субъектов Российской Федерации внедрились технологию

социального контракта в региональную систему социальной защиты. При этом основными направлениями действий, предусмотренных социальным контрактом, для получателей помощи являются:

- мероприятия по выходу из трудной жизненной ситуации;
- предоставление семьям социальных услуг в период действия социального контракта;
- развитие личного подсобного (крестьянского) хозяйства;
- повышение профессионального статуса и более активный поиск работы (регистрация в службе занятости, прохождение подготовки/переподготовки);
- начало или развитие индивидуальной предпринимательской деятельности.

Считаем, что прогрессивные возможности технологии социального контракта в преодолении проблем бедности в российской практике используются в недостаточной степени. В первую очередь, это касается такого направления социального контракта как помощь в открытии или развитии индивидуальной предпринимательской деятельности. Проведенное исследование показало, что только в 4 регионах этот компонент развит относительно широко: в г. Севастополе (33% в структуре всех направлений социального контракта); в Калининградской области (28%); в Сахалинской области (27%); в Республике Саха (Якутия) (25%); а в 31 регионе, реализующих технологию социального контракта, этого направления нет вообще. Вместе с тем, именно данное направление социального контракта позволяет решить две взаимоувязанные задачи: вывод малоимущих граждан на самообеспечение, а, следовательно, снижение уровня бедности в стране, с одной стороны, и развитие сектора малого и среднего предпринимательства, с другой. Ведь именно предпринимательство является важным элементом рыночной экономики, без которого не может гармонично развиваться государство (Романова, 2019). В частности, развитие малого и среднего бизнеса способствует созданию эффективной конкурентоспособной экономики, которая позволяет обеспечить высокий уровень и качество жизни населения. Кроме того, предпринимательская сфера является мощным инструментом борьбы с безработицей, представляющим широкие возможности для самозанятости населения, что на сегодняшний день является особенно актуальным.

К тому уже технология социального контракта может стать одним из ключевых инструментов развития такого направления предпринимательской деятельности как социальное предпринимательство (Golovko, 2019), необходимость развития которого в настоящее время признается как представителями научного сообщества (Albekov, 2020), так и правительствами разных стран, неправительственными и международными организациями. Так, например, в Европейском союзе по сравнению с другими секторами этот сектор продемонстрировал свой экономический и социальный потенциал для более эффективного преодоления экономического кризиса (Terziev, Bencheva, 2020). Также в этом направлении интересен для России опыт реализации проекта по созданию Центров занятости и социальной помощи в Болгарии в период 2015-2017 годов в качестве модели предоставления комплексных услуг занятости и социальной помощи с целью повышения эффективности координации и работы в Агентстве занятости и Агентстве социальной помощи и расширения социальной интеграции (Terziev, 2020).

1. АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И УРОВНЯ БЕДНОСТИ В РОССИИ

Одним из масштабных источников экономического роста России является развитие предпринимательства, вклад которого в ВВП страны к 2024 г. должен приблизиться к 40%, а число занятых в этой сфере – вырасти до 25 миллионов человек. Данная стратегическая цель была поставлена в Послании Президента Российской Федерации Федеральному Собранию РФ от 1 марта 2018 года. Здесь же президент озвучил еще одну цель стратегического развития

страны – снижение уровня бедности в 2 раза. Пандемия коронавирусной инфекция COVID-19 значительно осложнила достижение указанных целей, но не отменила их.

Для достижения поставленных в стране стратегических приоритетов, в первую очередь, необходимо обеспечение устойчивого роста деловой активности. Вместе с тем, в последние годы рост предприятий малого и среднего предпринимательства имеет неоднозначную динамику. Так общее число малых и средних субъектов хозяйствования ежегодно увеличивается, но данный рост обусловлен в первую очередь увеличением числа микропредприятий. В период 2016 – 2019 гг. их количество возросло на 366810 единиц с 5551944 единиц в 2016 году до 5918454 единиц к началу 2019 года. При этом, как показывает анализ, количество предприятий малого и среднего бизнеса без учета микропредприятий неуклонно снижается. Так, если в 2016 году их насчитывалось 289565 единиц, то к началу 2019 года – уже 264674 единиц. По сравнению с 2016 годом количество малых предприятий снизилось на 7,36 %, а средних – на 24,5 %. В результате на 1 января 2019 года в России количество малых предприятий (без микропредприятий) составило 249097 единиц, а средних – 15577 единиц.

Таблица 1. Численность населения в России с денежными доходами ниже величины прожиточного минимума (2010-2019)

Год	Численность населения с денежными доходами ниже величины прожиточного минимума		Дефицит денежного дохода		Величина прожиточного минимума, рублей в месяц
	млн. человек	в процентах от общей численности населения	млрд. руб.	в процентах от общего объема денежных доходов населения	
2010	17,7	12,5	375,0	1,2	5688
2011	17,9	12,7	424,1	1,2	6369
2012	15,4	10,7	370,5	0,9	6510
2013	15,5	10,8	417,1	0,9	7306
2014	16,3	11,3	482,7	1,0	8050
2015	19,6	13,4	701,7	1,3	9701
2016	19,4	13,2	701,8	1,3	9828
2017	18,9	12,9	702,5	1,3	10088
2018	18,4	12,6	699,0	1,2	10287
2019	18,1	12,3	721,6	1,2	10890

Источник: Составлено авторами на основе официальных данных Федеральной службы государственной статистики Российской Федерации:

http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/level/

Среднесписочная численность работников, занятых у субъектов МСП, на начало 2019 года составила 15873589 человек, из них 7522729 человек, или 47,4%, работали на микропредприятиях; 6538893 человек (41,2%) – на малых предприятиях (без микропредприятий); 1811967 человек, или 11,4%, – на средних предприятиях. При этом, по информации Счетной палаты РФ, в стране за шесть лет количество занятого населения в субъектах малого и среднего предпринимательства сократилось на 3,2 млн. рабочих мест.

Что касается индивидуальных предпринимателей, то в 2019 г. численность фактически действующих индивидуальных предпринимателей в стране составила 2738576 человек, что выше показателя 2016 г. на 215001 человека. Численность наемных работников, занятых в

сфере индивидуальной предпринимательской деятельности за анализируемый период возросла на 379060 человек. Вместе с тем, несмотря на такую положительную динамику индивидуальной предпринимательской инициативы, следует отметить, что приведенные значения не достигли максимальных ее показателей, зафиксированных в 2008 году.

По итогам 2019 г. в России насчитывалось 18,1 млн. человек с денежными доходами ниже величины прожиточного минимума или 12,3% от общей численности населения страны (табл. 1). При этом следует отметить, что порядка 31,5% бедного населения – это трудоспособные граждане с высоким экономическим потенциалом. Именно они могут выступать целевой аудиторией получения государственной помощи в рамках социального контракта на ведение предпринимательской деятельности.

2. ОСОБЕННОСТИ ДЕЙСТВУЮЩЕЙ СИСТЕМЫ ЗАКЛЮЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО КОНТРАКТА

Для рассмотрения вопроса о предоставлении государственной социальной помощи на основании социального контракта малообеспеченным гражданам нужно обратиться в органы социальной защиты по месту жительства. При этом, в разных субъектах Российской Федерации установлен разный пакет документов, который следует предоставить для получения такой помощи. Мы считаем, что в современных условиях существует объективная необходимость обеспечить заключение социального контракта в проактивном формате, который уже эффективно действует по ряду других мер социальной поддержки. Это позволит большинство необходимых сведений и документов получать не в бумажном виде от гражданина, а в электронном – путем межведомственного взаимодействия.

Сумма пособия, выделяемая по социальному контракту, рассчитывается в каждом случае индивидуально. Размер пособия на основании социального контракта на малоимущую семью или на малоимущего одиноко проживающего гражданина на период действия социального контракта не может быть больше затрат на мероприятия, предусмотренных программой социальной адаптации, и на период действия социального контракта пересмотру не подлежит. Государственная социальная помощь на основании социального контракта имеет исключительно целевую направленность. Денежные средства должны быть использованы только на мероприятия, связанные с его выполнением.

Органами социальной защиты осуществляется сопровождение социального контракта и контроль выполнения программы социальной адаптации на всех этапах реализации, проводится оценка его эффективности. При этом основными требованиями к конечному результату реализации социального контракта, например, могут быть:

- оформление заявителем статуса индивидуального предпринимателя, крестьянско-фермерского хозяйства (КФХ) или самозанятого (для тех регионов, где реализуется данный пилотный проект), а также подтверждение нахождения по истечению срока действия социального контракта в качестве индивидуального предпринимателя, КФХ или самозанятого;

- развитие предпринимательской деятельности заявителя путем приобретения основных средств для осуществления индивидуальной предпринимательской деятельности, ведения КФХ или организации самозанятости;

- сохранение стабильного дохода, выход на самообеспечение и преодоление трудной жизненной ситуации по истечении срока действия социального контракта.

Следует отметить, что для получателя в рамках реализации социального контракта на открытие и ведение предпринимательской деятельности регионами устанавливается ряд обязанностей, например:

- получить свидетельство о государственной регистрации в качестве индивидуального предпринимателя, КФХ либо зарегистрироваться в качестве самозанятого при применении специального налогового режима «Налог на профессиональный доход»;

- приобрести в период действия социального контракта основные средства для

осуществления индивидуальной предпринимательской деятельности, ведения КФХ или в целях самозанятости;

- представлять документы, подтверждающие приобретение в период действия социального контракта основных средств для осуществления индивидуальной предпринимательской деятельности, ведения КФХ или в целях самозанятости;

- использовать приобретенные основные средства исключительно для целей осуществления индивидуальной предпринимательской деятельности, ведения КФХ или в целях самозанятости;

- осуществлять предпринимательскую деятельность в течение не менее чем 12 месяцев с даты получения свидетельства о государственной регистрации в качестве индивидуального предпринимателя, КФХ или с момента регистрации в качестве самозанятого с предоставлением сведений об осуществлении указанных видов деятельности;

- уведомить органы социальной защиты населения о прекращении индивидуальной предпринимательской деятельности, ведения КФХ или в целях самозанятости в течение 10 рабочих дней;

- осуществить возврат денежных средств, полученных в качестве государственной социальной помощи в полном объеме, в срок не позднее 30 дней с даты прекращения предпринимательской деятельности, ведения КФХ или в целях самозанятости в случае прекращения указанной деятельности в период действия социального контракта;

- ежегодно в течение 3 лет с момента заключения социального контракта предоставлять сведения о наличии предпринимательской деятельности, ведении КФХ или в целях самозанятости.

Невыполнение указанных обязанностей получателей социальной помощи в рамках социального контракта на любом этапе его реализации ведет к прекращению его действия. В случае досрочного прекращения (расторжения) социального контракта заявителем добровольно возвращаются выделенные средства в соответствующий бюджет, а в случае отказа от возмещения – взыскиваются в судебном порядке.

3. ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕКУЩЕГО ОТНОШЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ К СОЦИАЛЬНОМУ КОНТРАКТУ В ЧАСТИ СТИМУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ АКТИВНОСТИ

Результаты проведенного в марте 2020 года социологического исследования об отношении населения России к социальному контракту как форме взаимодействия государства и малообеспеченных семей показали, что социальное предпринимательство для большинства семей не является целью, для достижения которой семьи готовы заключать социальный контракт: примерно пятая часть (19 процентов) не хочет заниматься именно социальным предпринимательством, а примерно две трети (63 процента) вообще не думают о предпринимательстве. В ходе опроса респонденты высказали свое мнение о причинах, препятствующих развитию данному направлению государственной помощи на основе социального контракта. Рассмотрим основные из них более подробно.

3.1. Ключевой проблемой, по мнению граждан, является то, что выделяемые государством суммы недостаточны для открытия своего предприятия. Такую точку зрения разделяют 29 процентов опрошенных. Следует отметить, что размер пособия, предусмотренного в рамках социального контракта на открытие своего дела, устанавливается субъектами Российской Федерации самостоятельно и зависит, в первую очередь, от тех затрат, которые заложены в бизнес-плане потенциального получателя помощи, а также от финансовых возможностей регионов. С 2020 г. в ряде пилотных регионов страны максимальный размер пособия на эти цели был увеличен в 2,5 раза и составил 250 тыс. руб. Такая возможность появилась благодаря тому, что, с этого года в Российской Федерации стартовал пилотный федеральный проект по отработыванию практики применения социального контракта в системе социальной защиты с последующим ее

обязательным распространением на всю территорию страны. В данном пилотном проекте приняли участие 21 регион, которые получили субсидии из федерального бюджета. В их числе: Республики Алтай, Башкортостан, Коми, Марий Эл, Мордовия, Татарстан, Тыва, Кабардино-Балкарская, Удмуртская, Чувашская; Алтайский, Пермский и Приморский края; Вологодская, Ивановская, Курганская, Липецкая, Нижегородская, Новгородская, Саратовская и Томская области. В результате поддержки из федерального бюджета, именно в этих регионах размер пособия для желающих заключить социальный контракт на открытие и ведение своего предприятия был увеличен. В дальнейшем, при распространении пилотного проекта на всю территорию страны, данное обстоятельство, на взгляд авторов, безусловно, в определенной степени может выступить большим стимулом для малоимущих граждан к открытию своего дела. Вместе с тем, очевидно, что даже сумма в 250 тыс. руб. значительно сужает перечень возможных направлений предпринимательской деятельности, к тому же, если для жителей сельской местности ее может хватить для открытия индивидуального предприятия, то для малоимущих граждан, проживающих в больших городах, данной суммы может быть явно недостаточно. На наш взгляд, для данного направления социального контракта необходимо предусмотреть повышающие коэффициенты, которые бы позволяли увеличивать размер предоставляемой на открытие своего дела помощи, в том числе в зависимости от вида предпринимательской деятельности, региона и местности проживания адресата.

3.2. В качестве еще одной важной проблемы, останавливающей малоимущих граждан к заключению социального контракта на открытие индивидуального предприятия, следует выделить отсутствие необходимых знаний и квалификации. Такую точку зрения разделяют 24 процента респондентов. На наш взгляд, уже на начальных этапах взаимодействия органов социальной защиты и потенциального участника программы социального контракта должны привлекаться профильные специалисты, которые бы могли оказывать консультационную и экспертную помощь как на стадии составления бизнес-плана и оценки возможных рисков его реализации, так и при разработке индивидуальной программы адаптации. В этом смысле очень интересен опыт Новгородской области, где с 2020 г. в системе социальной защиты работают социальные менеджеры, которые не только осуществляет контроль за использованием семьями средств социального контракта, в первую очередь, их задача – оказывать консультации, помогать людям по всем возникающим вопросам в рамках проекта. Особенно востребованы советы наставников в тех случаях, когда жители намерены создать или развить свой бизнес. Здесь также важно отметить, что, зачастую, малоимущим гражданам недостаточно необходимых знаний по организации предпринимательской деятельности, управлению предприятием, составлению бухгалтерской и налоговой отчетности и т.д. В этой связи, представляется целесообразным для малоимущих граждан, которые заключили социальный контракт на ведение предпринимательской деятельности предусмотреть возможность одновременного заключения социального контракта и на обучение. В настоящий момент такой возможности у малоимущих граждан нет, поскольку в соответствии с утвержденными нормативно-правовыми актами субъектов РФ они могут заключить только один социальный контракт. При этом частота обращения за помощью с заключением социального контракта в каждом регионе разная, например, его можно заключить:

- не чаще 1 раза в год – в Забайкальском крае, Краснодарском крае, Нижегородской области, Ханты-Мансийском и Ямало-Ненецком АО;
- 1 раз в 2 года – в Оренбургской области;
- 1 раз в 3 года – в Кемеровской, Самарской, Саратовской, Смоленской областях, в Республиках: Калмыкия, Коми, Мордовия, Хакасия;
- 1 раз в 5 лет – в Волгоградской, Свердловской, Калужской, Новгородской областях, Ставропольском крае;
- «одноразово» – в Кировской, Липецкой, Мурманской областях, Камчатском крае, Чеченской и Удмуртской Республиках;

– «не более 2-х раз» – в Республике Саха (Якутия) и Кабардино-Балкарской Республике.

Возможность заключить в дополнение к социальному контракту на ведение предпринимательской деятельности еще и контракт на образование (повышение квалификации), даст существенный синергетический эффект при выходе малоимущих граждан на самообеспечение.

3.3. Следующим сдерживающим фактором распространения технологии социального контракта на открытие своего дела является ограниченный перечень возможных направлений его использования. Данное мнение разделяют 22 процента опрошенных. Действительно, в настоящее время средства социального контракта можно направить преимущественно на приобретение основных средств, необходимых для ведения бизнеса, в том числе закупки оборудования, создания и оснащения дополнительных рабочих мест, при условии, что гражданин регистрируется как индивидуальный предприниматель или крестьянско-фермерское хозяйство. Однако, на первоначальном этапе, в большинстве случаев необходимы средства и на осуществление иных сопутствующих расходов, например, приобретение оборотных средств, осуществление арендных, коммунальных платежей и т.п. В этой связи обоснованным представляется расширение перечня расходов, на которые могут быть направлены получаемые в рамках социального контракта средства. Здесь же, на наш взгляд, следует озвучить еще одну проблему, связанную со сроками заключения социального контракта и индивидуальной программой адаптации, которые в настоящее время ограничены 6 месяцами или годом. Только в 5 регионах продолжительность социального контракта больше года, это в Амурской, Тверской области, Республике Бурятия, Республике Башкортостан, Хабаровском крае. Предлагаем, для индивидуальных предпринимателей, которые предполагают ведение бизнеса в сфере сельского или крестьянско-фермерского хозяйства предусмотреть расширение горизонта заключения социального контракта до 18 месяцев. Такая необходимость обоснована тем, что по некоторым видам предпринимательской деятельности, например, животноводству, производственный цикл составляет не менее полутора лет.

3.4. Говоря о причинах, сдерживающих распространение практики социального контракта на открытие индивидуального предпринимательства, считаем необходимым обратить внимание еще на один социологический опрос, проведенный Аналитическим центром НАФИ. Согласно данному опросу, порядка 76% опрошенных малоимущих граждан не знают о технологии социального контракта, и о тех видах помощи, которые они могут получить в его рамках. При этом, самым важным, на наш взгляд, является то, что подавляющее большинство из этих граждан относятся к категории молодежи. А ведь именно потенциал молодежи, как наиболее активной части общества, в экономическом развитии сложно переоценить, поскольку молодежное предпринимательство может выступать перспективным сектором предпринимательской активности по целому ряду причин, среди которых особо можно выделить решение проблем трудоустройства, готовность и умение применять новые решения, в том числе цифровые, технологические, повышенную склонность молодежи к риску, что является немаловажным качеством предпринимателя и др. (Андреева, 2020). В этой связи принципиально важным является информирование максимально большего числа молодых граждан, относящихся к категории малоимущих, о технологии социального контракта, а также об успешных практиках его применения.

4. ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ АКТИВНОСТИ

В настоящее время ключевым инструментом существующей системы государственной поддержки предпринимательской активности в стране является Национальный проект «Малое и среднее предпринимательство и поддержка индивидуальной предпринимательской инициативы», в состав которого входят 5

Федеральных проектов:

1. Улучшение условий ведения предпринимательской деятельности;
2. Расширение доступа субъектов МСП к финансовым ресурсам, в том числе к льготному финансированию;
3. Акселерация субъектов МСП;
4. Создание системы поддержки фермеров и развитие сельской кооперации;
5. Популяризация предпринимательства.

Вместе с тем проведенное исследование позволило сделать вывод о том, что предоставляемая в рамках социального контракта государственная помощь на организацию и ведение предпринимательской деятельности не вписана в общую систему мер государственной поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства, которые реализуются в рамках Национального проекта «Малое и среднее предпринимательство и поддержка индивидуальной предпринимательской инициативы». Такая ситуация, на наш взгляд, существенно ограничивает распространение данной технологии среди малоимущих граждан, в том числе, в части получения необходимых консультационных услуг на всех стадиях жизненного цикла предприятия, а не только на стадии организации бизнеса и составления бизнес-плана. Считаем, что объединение социальных и иных отраслевых мер государственной поддержки малоимущих граждан позволит обеспечить максимальное включение неработающих трудоспособных граждан в предпринимательскую деятельность.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, проведенное исследование показало, что социальный контракт может стать эффективным инструментом стимулирования предпринимательской инициативы малообеспеченных граждан, давая им возможность выйти на самообеспечение и повысить свой уровень жизни на долгосрочной основе. Между тем, в настоящий момент данное направление социального контракта не получило своего широкого распространения. Для этого, на наш взгляд, необходимо усовершенствовать реализацию данной технологии государственной социальной помощи по следующим направлениям:

- обеспечить возможность заключения социального контракта в проактивном формате, что позволит большинство необходимых сведений и документов получать не в бумажном виде от гражданина, а в электронном – путем межведомственного взаимодействия;
- ввести повышающие коэффициенты, которые бы позволяли увеличивать размер предоставляемой на открытие своего дела помощи, в том числе в зависимости от вида предпринимательской деятельности, региона и местности проживания;
- предусмотреть возможность одновременного заключения социального контракта на ведение предпринимательской деятельности и на обучение;
- расширить перечень расходов, на которые могут быть направлены получаемые в рамках социального контракта средства;
- для индивидуальных предпринимателей, которые предполагают ведение бизнеса в сфере сельского или крестьянско-фермерского хозяйства, целесообразно предусмотреть расширение горизонта заключения социального контракта до 18 месяцев;
- активизировать информационную и разъяснительную работу о преимуществах социального контракта и условиях его заключения, в первую очередь, среди молодежи;
- взаимоувязать социальный контракт с другими отраслевыми мерами поддержки в сфере малого и среднего бизнеса, сельского хозяйства, активнее подключать на раннем этапе при составлении программы социальной адаптации профильных специалистов из этих сфер, а также представителей муниципалитетов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Альбеков А.У. и др. (2020). *Социальное предпринимательство и некоммерческие организации: современное состояние, проблемы и перспективы развития в меняющемся мире*, 2020, 488. ISBN: 978-5-91292-317-3, DOI: 10.18334/9785912923173
2. Albekov A.U., Romanova T.F., Andreeva O.V., Sukhoveeva A.A. (2018). *Current state, problems and priority areas of social policy in contemporary Russia*, European Research Studies Journal. T. 21. № 4, 3-10.
3. Андреева Е.И., Бычков Д.Г., Гришина Е.Е., Емцов Р.Г., Феоктистова О.А. (2016). *Эффективность социальной поддержки населения*. Версия 3.0: адресность, нуждаемость, универсальность, Аналитическая записка, Москва. URL: <http://https://www.nifi.ru/ru/activity/research-projects> (дата обращения 22.07.2020).
4. Андреева О.В., Суховеева А.А. (2020). *Молодежное предпринимательство и эффективные инструменты его развития*, ЦИТИСЭ, № 2, 385-393.
5. Бычков Д.Г., Феоктистова О.А., Андреева Е.И. (2015). *Инвентаризация бюджетных мер в сфере социальной защиты населения: на пути к адресности мер социальной поддержки*, Финансы и кредит, №41(665), 22-34.
6. Extending social security to all: A guide through challenges and options International Labour Office, Social Security Department., Geneva: ILO, 2010, 83-84.
7. Johannsen J., Tejerina L., Glassman A. (2010). *Conditional Cash Transfers in Latin America: Problems and Opportunities*, Social assistance and conditional cash transfers proceedings of the regional workshop. Mandaluyong City: Asian Development Bank, 139-140.
8. Golovko M.V., Agapova S.P., Antsibor A.V., Sukhoveeva A.A., Andreeva O.V. (2019). *Social entrepreneurship as a promising way to economic security*, Dilemas contemporáneos: Educación, Política y Valores, T.6, № S7, 33.
9. Калашников С.В., Татаринцев В.Е., Марголин А.М., Храпылина Л.П. (2019). *Риски реализации социальных контрактов в регионах России*, Вопросы государственного и муниципального управления, №4, 7-30.
10. Келлер П.А. (2018). *Социальный контракт как форма государственной социальной помощи малообеспеченным категориям населения*, Теории и проблемы политических исследований, № 2А, Т.7, 122-129.
11. Назаров В. (2017). *Развитие эффективной социальной поддержки населения в России: адресность, нуждаемость, универсальность* / Под ред. В. Назарова и А. Пошарац. Научный доклад. М.: Научно-исследовательский финансовый институт; Всемирный банк, URL: <http://https://www.nifi.ru/ru/activity/research-projects> (дата обращения 22.07.2020).
12. Овчарова Л.Н., Горина Е.А. (2017). *Развитие адресной социальной поддержки нуждающихся в России: барьеры и возможности*, Вопросы экономики, № 3, 5-21.
13. Прокофьева Л.М. (2010). *Социальный контракт – новая форма оказания государственной адресной социальной помощи населению в субъектах Российской Федерации*, Аналитический вестник, №8 (394), 6-79.
14. Пузырева А.А. (2018). *Государственная социальная помощь малообеспеченным гражданам, основанная на механизме встречных обязательств (социальный контракт): оценка эффективности и перспективы развития*, Вестник Омского университета, Серия «Право», № 1 (54), 139-145.
15. Romanova T.F., Andreeva O.V., Sukhoveeva A.A., Kaptsova V.S. (2019). *Targeting the Principle Implementation in the System of Social Support*, International Journal of Economics and Business Administration VII (Special Issue 2): 52-62. DOI: 10.35808/ijebe/370
16. Романова Т.Ф., Попова Г.В., Суховеева А.А. (2019). *Развитие инструментов государственной поддержки малого и среднего предпринимательства в рамках программно-целевого управления*, Финансовая экономика, №11, 494-498.
17. Суховеева А.А., Анцибор А.В., Герасимова К.А. (2017). *Адресная социальная помощь, как инструмент борьбы с бедностью*, Конкурентоспособность в глобальном мире:

экономика, наука, технологии, № 11 (58), 651-654.

18. Татаринцев В.Е. (2016). *Возможности и ограничения повышения устойчивости социального контракта в России*, Economics: Yesterday, Today and Tomorrow, Vol. 6, Is. 12A, 57-58.

19. Terziev V. (2019). *Efficiency and assessment of social technology*, INTCESS 2019- 6th International Conference on Education and Social Sciences, 4-6 February, 2019, Dubai, International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, pp. 687-694, ISBN: 978-605-82433-5-4.

20. Terziev V. (2020). *Provision of integrated employment and social assistance services in Bulgaria*, International Scientific Conference, FarEastCon 2018; Vladivostok; Russian Federation; 2 October 2018 до 4 October 2018; Smart Innovation, Systems and Technologies, Volume 138, 24-39.

21. Terziev V., Bencheva N., Stoeva T., Georgiev, M. (2020). *Developing Social Entrepreneurship in the EU: A Cross-Country Analysis*. SSRN Electronic Journal. 6. 37-44. 10.2139/ssrn.3525681.

ФОРМИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ТАКТИКИ ПРОМЫШЛЕННОГО БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Климук Владимир Владимирович

Кандидат экономических наук, доцент

Учреждение образования «Барановичский государственный университет» (Республика Беларусь)

klimuk-vv@yandex.ru

Аннотация: В результате растущей конкуренции на рынке промышленных товаров и услуг основным механизмом устойчивого развития отрасли является непрерывный процесс генерирования инноваций. Причем создание инноваций – это один из первых элементов механизма конкурентоспособности отрасли – наряду с апробацией инноваций и внедрением в реальную сферу деятельности. Успешно прошедшие стадии апробации и внедрения инновации, так называемые «полезные» инновации, и создают базовый комплекс конкурентных преимуществ отрасли, ее новый вектор развития. В работе автором предложен инструментарий оценки эффективности промышленной политики, проанализированы полученные расчетные показатели, в том числе с помощью предложенного графического инструмента. Представлены виды стратегий развития нового направления промышленной политики – неоиндустриализации – с набором основных компонент воздействия на уровень развития отрасли.

Ключевые слова: инновационная промышленная политика, неоиндустриализация, стратегия развития, инструментарий оценки.

JEL: H00, P00

INNOVATIVE TACTICS OF INDUSTRIAL BUSINESS IN TERMS OF ECONOMY DIGITALIZATION

Klimuk Vladimir Vladimirovich

PhD in Economics. Docent. Associate Professor

Baranavichy State University (Republic of Belarus)

klimuk-vv@yandex.ru

Abstract: As a result of growing competition in the market of industrial goods and services the basic mechanism for the sustainable development of the industry is continuous innovations. However, the innovations are just one of the first elements of industry's competitiveness, along with their approval and implementation in the sector. Successful approval stages and implementation of innovations, the so-called "useful" innovations, create the basics of competitive advantages of the industry, new directions in its development. In this publication, the author proposes assessment tools for industrial policy effectiveness, analyses the calculated indicators, including with the help of the proposed graphical tool. The author discusses various strategies for development of a new direction in industrial policy, neo-industrialization, with a set of main components that influence the level of the industry's development.

Key words: innovative industrial policy, neo-industrialization, development strategy, assessment tools.

JEL: H00, P00

Основной чертой эффективной модели развития отрасли является комплекс конкурентных преимуществ, позволяющих формировать спрос на создаваемый товар и услуги как со стороны внутренних, так и со стороны внешних покупателей. Признаком бесспорного преимущества выступает инновационность, формирующая возможности манипулирования ценой, выбора сегмента покупателей, диктующая свои условия продаж, генерируя набор дополнительных услуг и др. Однако, не все инновации являются полезными для соответствующей отрасли и не всегда могут положительно влиять на уровень ее развития. При этом следует учитывать темпы изменения объема продаж инновационной продукции, отзывы покупателей, расширение ассортимента и др. позиции.

Количество «полезных» инноваций в отрасли, на рынке и должно выступать показателем ее эффективной, качественной инновационной деятельности.

Одной из основных отраслей экономики является промышленность. Модель инновационности продукции, процессов формирует новый вектор развития промышленности – неоиндустриализацию, отличительными признаками которой является использование новых технологий:

- в производственных процессах – для совершенствования выпускаемой продукции;
- в управленческих процессах – для повышения эффективности системы менеджмента (включая планирование, контроль, оперативное корректирование) (Чернова, 2009; Чернова, 2013).

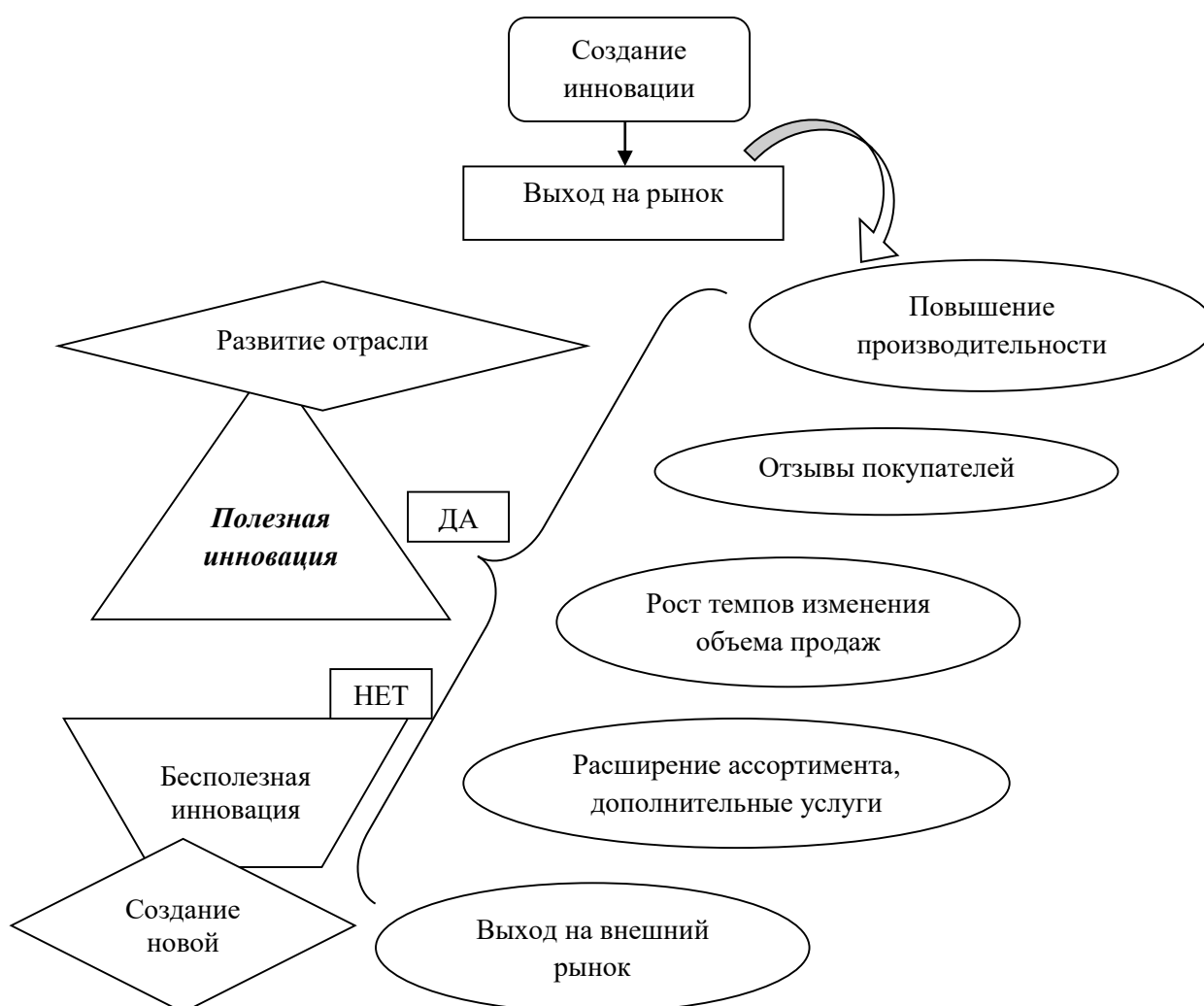

Рисунок 1 – Признаки «полезной» инновации.

Для развития процесса, принятия качественных решений относительно необходимых корректив в обязательном порядке необходима оценка деятельности в исследуемой области. Для оценки эффективности реализации неоиндустриализации предлагается система из следующих показателей:

1. Темп изменения доли инновационной продукции в общем объеме производимой промышленной продукции.
2. Темп изменения объема производства инновационной промышленной продукции.
3. Темп изменения объема инвестиций в промышленную отрасль.
4. Темп изменения доли занятых работников, выполняющих научные исследования и внедряющих разработки, в промышленной отрасли в общем количестве занятых в промышленности.
5. Темп изменения объема производства продукции V, VI технологических укладов в промышленности.
6. Отношение темпов изменения объема производства инновационной промышленной продукции к темпам изменения ВВП.
7. Отношение темпов изменения объема экспорта инновационной промышленной продукции к темпам изменения объема импорта данной продукции (Климук, 2016; Климук, 2015).

Комплекс данных показателей определяет оценочную характеристику эффективности индустриального сектора, который и свидетельствует о реализации «новой» нормальности в векторе промышленного развития страны – неоиндустриализации, или же установившуюся консервативную модель промышленной активности.

Показатели системы характеризуют динамичность производственных и управленческих процессов в промышленности и свидетельствуют о динамике в исследуемой области – становлении неоиндустриализации – при положительном изменении количественного индекса (Чернова, Климук, 2016а).

С целью апробации предложенной методики оценки выполнены расчеты в сравнительном анализе Республики Беларусь и Российской Федерации.

Для визуализации полученных результатов расчетов предлагается использовать векторную диаграмму, наглядно отражающую текущее и изменяющееся состояние предложенных показателей, что, в итоге, позволяет оперативно принимать решения относительно вносимых корректив в управленческие, производственные процессы на основе выявленных «узких мест» (рис. 2).

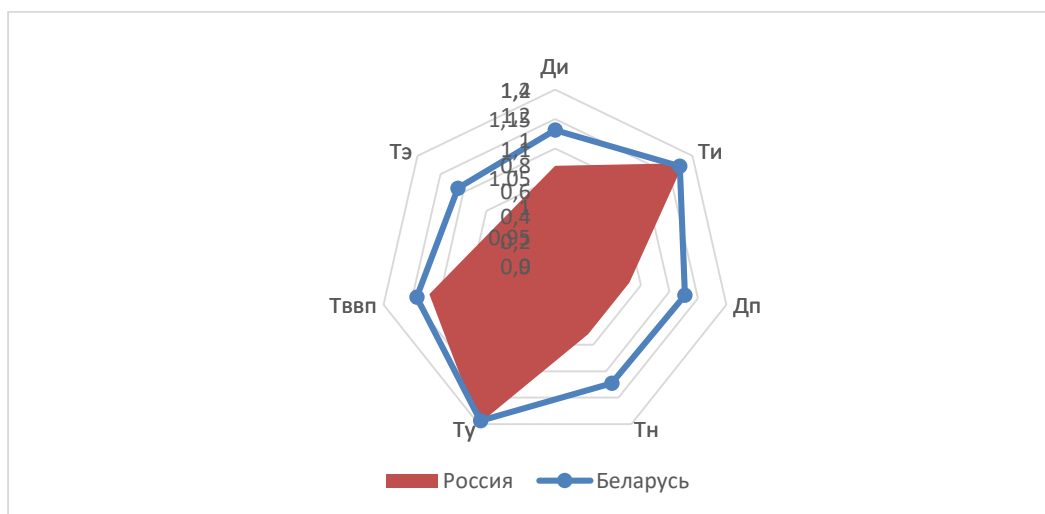

Рисунок 2. Покомпонентные векторы неоиндустриализации Беларуси и России за 2019 год

Примечание: разработано на основе (2020).

Таким образом, инновационное развитие индустриального сектора характеризуется положительной динамикой в 2019 году:

- в Республике Беларусь – на 7,8%;
- в Российской Федерации – на 2%.

Акцент при анализе следует сделать на существенном росте объемов производства продукции промышленности, основанной на новых и высоких технологиях (V, VI технологические уклады).

В качестве «узких мест» в направлении неоиндустриализации необходимо отметить показатель трудовых ресурсов, осуществляющих научные исследования и разработки в промышленной отрасли (первая проблемная точка), а также превышение импорта инноваций над экспортом (вторая проблемная точка).

Для нивелирования первой проблемы необходимо стимулирование научно-исследовательской и инновационной деятельности у персонала промышленных организаций. В качестве инструментов стимулирования предлагаются: рейтинговая балльная система оплаты труда работников; организация совместных фундаментальных, прикладных научных исследований; премирование за масштабируемость, экспортоориентированность, поиск потенциальных заказчиков и др.

Для решения второй проблемы следует реализовать направление кооперации научных организаций, организаций промышленного сектора с целью формирования научно-производственного кластера, реализуя принцип синергии результатов деятельности, также рассмотреть возможность создания совместных международных научно-производственных (сетевых) альянсов, нацеленных на производство продукции V, VI технологических укладов (рис. 3).

Рисунок 3. Инструменты активизации инновационной деятельности в промышленности стран

Реализация векторов неоиндустриализации может осуществляться на основе выбора одной из следующих стратегий:

1. Клонировующая – применение заимствованных технологий в индустриальном секторе для повышения эффективности производственных и управленческих процессов.

2. Активная – усиление политики инноватизации, ориентируясь на развитие инновационной платформы (деятельность субъектов инновационной инфраструктуры), поэтапное внедрение инноваций, активизация научных исследований и разработок.

3. Пассивная – применение уже готовых зарубежных инновационных решений (без создания собственных, новых).

Таким образом, предложенная методика оценки эффективности неоиндустриализации является инструментом оперативного управления инновационной политикой страны (региона), формируя комплекс конкретных задач и механизмов развития системы.

Активная стратегия неоиндустриализации нацелена на становление, развитие инновационной составляющей страны в отдельной отрасли с выходом на межотраслевой уровень, формируя сеть комплексной инноватизации страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Климук В. В. (2016). Модернизационные концепты развития промышленности // Соціально-економічні проблеми і держава. – 2016. - №2. – С. 51-58.

2. Климук В. В. (2015). Развитие инструментария оценки эффективности использования материальных ресурсов промышленного предприятия // Автореферат диссертации на соиск. уч. степ. канд. эконом. наук. – Ростов-на-Дону, 2015. – 22 с.

3. Чернова О. А. (2009). Императивы инновационного развития региональных экономических систем // Региональная экономика: теория и практика. - 2009. -№ 5. - С. 24-30.

4. Чернова О. А. (2013). Региональная финансовая политика в отражении процессов модернизации региональной экономики // Региональная экономика. Юг России. - 2013. - № 2 (2). - С. 195-202.

5. Чернова О. А., Климук В.В. (2016а). Факторы и детерминанты инновационного развития национальной экономики в императивах индустриализации // Материалы III Международного политэкономического конгресса и VI Международной научно-практической конференции «Россия в глобальной экономике: вызовы и институты развития». – Ростов-на-Дону, 26-28 мая 2016 г. – Т. 1. – С. 169-177.

6. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. (2020). Режим доступа: <https://www.belstat.gov.by>. – Дата доступа: 29.07.2020.

ОБЩЕСТВЕНОТО И ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ В КОНТЕКСТА НА СОЦИАЛНИТЕ ПОЛИТИКИ

Венелин Терзиев

Действителен член на Руската академия по естествознание, професор, доктор на икономическите науки, доктор на науките (Национална сигурност), доктор на науките (Социални дейности)
Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ – Русе, България
terziev@skmat.com

Марин Георгиев

доктор
Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ – Русе, България
clementon@abv.bg

Резюме: Настоящата статия разглежда развитието на социалните политики в исторически аспект, като акцентира на етапите, концепциите на развитие, както и на характерните особености. Подробно са разгледани и представени периодите на развитие в България. Особено място в този анализ е отделено на развитието на отделните концепции, като е анализирано накратко тяхното отражение в българското общество.

Ключови думи: социални политики, социално управление, социални концепции.

JEL: P00, O00.

SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF SOCIAL POLICIES

Venelin Terziev

Full Member of the Russian Academy of Natural History, Professor, Eng., D.Sc. (National Security), D.Sc. (Economics), D.Sc. (Social Activities), Ph.D.
Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
University of Rousse, Rousse, Bulgaria
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria
terziev@skmat.com

Marin Georgiev

PhD
Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria
clementon@abv.bg

Abstract: This paper discusses the development of social policies in historical terms, focusing on the stages, concepts of development and characteristics. Periods of development in Bulgaria are discussed and presented in detail. A special place in this analysis is given to the development of individual concepts analyzing in brief their reflection in Bulgarian society.

Key words: social policy, social management, social concepts.

JEL: P00, O00

ВЪВЕДЕНИЕ

Социалната политика на дадена държава е съвкупност от специфични дейности, които целят да регулират социалните отношения между различни по своето социално положение субекти. Този подход към изясняването на социалната политика се нарича още функционален и по същество разглежда социалната политика като дейност за регулиране на отношенията на равенство или неравенство в обществото. Той дава възможност да се търсят неравенства в икономическите позиции на индивидите във връзка със собствеността, труда и условията за труд, разпределението на доходите и потреблението, социалното осигуряване и здравеопазването, да се търсят източниците за тези неравенства и тяхната социална оправданост или неоправданост.

Белег на тази политика е социалната работа. Като термин социалната работа се разбира и като вид професия, и като система от специализирани институции, и все по-многообразни практики, които, за да бъдат ефективни, следва да използват интегрирано знание от фундаменталните науки за човека и обществените групи, за обществото като цяло.

В световната практика социалната работа се възприема като една изключително важна и престижна помощна професия. Западните изследователи я определят като професията на 21. век, а социалната работа се превръща в най-разпространената междудисциплинарна професия на 21. век. Развитието ѝ се определя от връзката и взаимодействието на няколко процеса – нейната институционализация, идентификация и интернализация на фона на европейската интеграция и глобализация.

В България разбиранията за социална работа се обединяват около няколко момента – че тя е интегративна дейност със самостоятелна наука и практика, помощна професия със свое специфично поле, „форма на социална интервенция“, насочена към индивида, семейството, групата и общността, за възпитание и превъзпитание, социализация и ресоциализация, интеграция и реинтеграция, адаптация и реадaptация. Разглежда се като цялостна интегративна система. Основната ѝ цел се свързва с превенцията, преодоляването или решаването на социални проблеми и рискове за личността.

Възраждайки се отново преди петнадесет години, социалната работа се превръща във важна част от помощните професии и навлиза в професионалното пространство чрез: заявяването на приоритетите на професията в нови нормативни документи, включването ѝ в регистъра на специалностите в България, въвеждането на образователен ценз за социалните работници, академичното ѝ представяне, определянето на квалификационните ѝ характеристики и компетенции, изискванията към професионалната дейност на социалните работници и т.н. Собственият ѝ път на развитие преминава през проучване на опита на модерните пазарни икономики, адаптиране и прилагане на успешни практики. В годините на преход обществото ни се сблъска със сериозни социални проблеми. За някои от тях бяха намерени социалнополитически механизми за регулиране и съответната процедурна форма.

Основните проблеми на социалната работа като дейност на обществото и като държавна дейност, неотделима част от социалния, институционален и политически живот, са:

- ненавременен и адекватен подпомагане или обслужване на нуждаещите се лица, семейства, домакинства, социални групи;
- неадекватна кореспонденция с европейските стандарти и критерии при осъществяване на социалната работа като се имат предвид нашите национални традиции и опит;
- липса на координация и съгласуване на социалната работа по видове, форми, йерархични равнища;
- липса на взаимодействие (общуване, диалог) на социалния работник с клиента (групата) в посока на хуманизъм, демократичност и спазване на етиката;
- липса на професионалната квалификация (знания, умения, опит) на социалните работници и помагащите лица.

В годините на преход се обособи и нарасна многократно потребността от квалифицирани специалисти по социални дейности, способни да се реализират в променящите се социално икономически условия. Формирането на потребността е следствие от общественото разделение на труда и утвърждаването на социалната работа като професия през последното десетилетие у нас. Съществуването на тази категория специалисти (социални работници и сътрудници социални дейности с професионално образование) се обуславя от необходимостта за системна, целенасочена и квалифицирана професионална дейност за удовлетворяване на съществуващите обществени потребности от социални дейности. Установява се необходимост от въвеждане на система за допълнителна квалификация на персонала като добре планиран и обмислен планомерен процес, който да осигурява промените в следващото ниво на длъжностната скала и да е с ясни времеви ограничения. За тази цел е необходим децентрализиран институционализиран орган за лицензиране на професионална преквалификация, въвеждане на точни измерители за всяка квалификационна степен. Само така ще се въведе стандарт за качество на квалификацията, респективно на труда, а професионалната квалификация ще се превърне в ценност и обективна основа за оценяване, заплащане и професионално развитие.

Съвременната държава поема социални функции, чрез които се стреми да регулира дисбалансите, да защитава слабите социални позиции и да не позволява разпадането на обществената система. Тя регулира процесите в обществото като хармонизира интересите и се противопоставя на маргинализацията. Всяка модерна държава развива социални дейности, които отразяват особеностите на конкретното общество, съответстват на неговото икономическо, политическо и културно състояние. Плод са на политически решения, целящи да насочват и регулират процеса на адаптация на националното общество към трансформациите на пазарната среда.

1. СОЦИАЛНА ПОЛИТИКА – СЪЩНОСТ И ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ

Социалната политика стои в основата на развитието и управлението на всяка страна. Независимо от това, че върху нея оказват влияние твърде голям брой фактори и проблеми, то тя до голяма степен определя физическото и психично състояние на населението както и взаимоотношенията и взаимовръзките между хората. От друга страна социалната политика дава възможност за по-глобално изучаване и решаване на жизнено важни социални проблеми на гражданското общество. На базата на програмите и действията на политическите партии и на държавните органи се очертават насоките за развитие на обществото. Социалната политика следва да се разглежда като дейност за регулиране на отношенията на равенство или неравенство между различните индивиди и социални групи в обществото. Нейното значение се определя от възможността на базата на комплексния подход да се установят:

- икономически позиции на различните социални групи и индивиди, определяйки различията между тях по отношение на доходи, потребление, условия на труд, здравеопазване и др.;
- да се разкрият причините за неравенството;
- да се търсят конкретни и специфични мерки за преодоляване на възникналите социални различия.

В широк смисъл понятието социална политика може да се приеме като съвкупност от регулиращи въздействия на държавата и в частност на общините, които се провеждат с цел да се осигури равенство и справедливост в рамките на икономическите възможности и задоволяване на основните жизнени потребности на различните социални групи в обществото. Социалната политика се основава на правно-нормативни, икономически, психологични и др. механизми за въздействие, с оглед намаляване на социалното неравенство и за преодоляване на възникнали социални конфликти.

В тесен смисъл – понятието социална политика се разглежда като средство за защита на хората при вече възникнали неблагоприятни жизнени ситуации.

Доцент Душка Димова (Димова, Кусев, 2003) определя социалната политика като съвкупна специфична дейност на правителствените и неправителствени органи и организации за регулиране на социалните отношения между различните по своето социално положение субекти. В това определение е залегнал функционалният подход, т. е. социалната политика се разглежда като дейност за регулиране на отношенията на равенство в обществото. Дава се възможност за търсене на икономическите причини за неравенството на индивидите в тясна връзка със собствеността, труда, условията на труд, разпределението на доходите и потреблението, социалното неравенство и др. Социалната политика според доц. Душка Димова може да се разглежда в три аспекта:

- по отношение на обхванатите лица – социалната политика трябва да обхваща всички членове на обществото, а не само лицата в трудово наемни отношения;
- относно социалните отношения – социалната политика трябва да регулира всички отношения свързани с различията в социално-икономическото положение на хората;
- по отношение на субектите на социалната политика – такива са държавата и нейните специализирани органи, местните органи на държавната власт, производствените предприятия, фирмите, синдикатите, както и обществените и благотворителните организации.

Проф. Кръстьо Опров (Класова и др. 2009) дава следното определение – „Социалната политика е съвкупност от организационно-управленчески, правно-нормативни мерки, от ресурси и от преки дейности, насочени към разкриването и решаването на социалните проблеми в и на обществото.“

1.1. Същност на социалната политика от съвременна гледна точка

Социалната политика представлява отделна, самостоятелна по своя характер наука. Тя граничи и има тесни връзки с други науки като социология, икономика, педагогика, политология и др. Социалната политика по своята същност представлява теория и практика на социалните отношения, които имат свое начало, минало, настояще и бъдеще. Тя е специфична дейност за регулиране на социалните отношения в обществото. Това се осъществява от държавните и недържавните органи и организации, от отделни партии и лица. В основата на социално-политическата дейност стоят общочовешките, държавните, политическите и др. интереси, както и тези на социалните групи, семействата и отделните индивиди.

Социалната политика отразява реалните човешки отношения. Социалните решения са същността на политиката. По този начин се ангажира обществото, държавата, фирмата, общината и др. спрямо носителя на социалния проблем. Социалната политика е силно идеологически обвързана. Тя е зависима и не може да се откъсне от платформата и програмата на управляващите политически сили, както и от философията на силите на опозицията, която се стреми към властта. Следователно съществува тясна връзка и зависимост между социалната политика и властта. Последната се явява средство за реализация на решенията в социалната област. В борбата си за власт политическите сили утвърждават определен социално-политически курс.

Социалната политика като практика до голяма степен зависи от доминиращите схващания за нейната същност и съдържание, както и от развитието на икономиката на страната. Често връзката между икономика и социална политика се разглежда едностранно. Социалната политика може не само да взема, но и да тласка икономиката напред. В развитите европейски страни социалната политика играе роля на силен преобразуващ фактор в икономическите и обществените отношения.

Развитието на социалната политика в различните страни е тясно свързано с природните, икономическите, културните, етническите и политическите условия на живот. Формите и обхвата на социалната политика се обуславят от конкретните обстоятелства на отделните исторически епохи. Изучавайки социалната политика през различните периоди на човешкото общество се създават възможности за установяване на обективните закономерности и условия на развитие и на промени на социалните отношения, с използване

на съвременни методи и прийоми. Чрез социалната политика се утвърждават принципите на хуманност, както и защитата и подпомагането на онази част от населението, която живее в неравностойно социално положение, в съответствие с общоприетите критерии и стандарти за живот на хората. Насоките на развитие на социалната политика определят темпа и характера на възпроизводството на обществото на едно по-високо ниво. В основата на социалната политика са заложили такива елементи като социална справедливост, социална сигурност, свобода на човешката личност и др. Социалната политика в социален и политически аспект може да се приеме като единство на университетска дисциплина, научно направление, както и теория и практика на социалната работа.

Според Душан Лакичевич (Лакичевич, 2002) модерните схващания за социалната политика могат да се сведат до следното:

- социалната политика е политика на социалното развитие;
- социалната политика е политика на жизнения стандарт;
- социалната политика в по-тесен смисъл е дейност за защита на жизнения стандарт

на определени лица и групи, които се намират в неравностойно социално положение в сравнение с останалото население поради последици, настъпили при някакъв социален случай.

2. ЕТАПИ В РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛНАТА ПОЛИТИКА

2.1 Развитие на социалната политика в исторически план

Историческите данни сочат, че като практика социално-политическата дейност е възникнала и се е развивала от най-дълбока древност.

В примитивните и първобитните общества се установяват характерни, макар и елементарни защитни функции. Те са се проявявали в нравите и обичаите на хората и са се предавали от поколение на поколение. Тези защитни функции са се отнасяли до социално слабата част от хората – децата, болните и възрастните. Разбира се върху тази дейност съществено влияние е оказвало елементарното производство, ниската производителност на труда, изградените патриархални отношения, родовата разпокъсаност и др. Социалните защитни функции през тази епоха са се основавали на инстинктите на хората за самосъхранение. Практиката в различните народи е била крайно противоречива. Така например при ескимосите възрастните и болните деца са били изоставяни на произвола на съдбата. В същото време при индианците се установява култ към възрастните хора.

В робовладелческото общество за развитието на социално политическата на обществото съществено влияние оказват редица фактори като:

- повишената, макар и елементарна производителност на труда;
- появата на частната собственост върху средствата за производство;
- утвърденото патриархално семейство;
- наличието на държава, държавно управление и държавни органи;
- двойственият морал спрямо робите и свободните хора.

Във философията на древните мислители, наред с идеите за свобода и морал, се развиват и идеите за социална справедливост и хуманност. Това е изложено добре от Аристотел. Според него „който желае да властва трябва да помага“. В Египет, еврейската държава и древна Гърция социално-политическите функции са имали характер на подпомагащи функции. Идеите на Аристотел, Солон, Тукидид, Платон и др., освен че са отразявали духа на своето време, много от тях звучат съвременно и сега. Например според Тукидид „Никой не трябва да се срамува, че е беден, срамата е да не премахнеш немотията чрез труд“. Основните социално-защитни функции в древността са се изпълнявали от семейството, следвайки общовъзприети морални принципи. Ако лицето е било лишено от близки, то тези функции са се изпълнявали от държавата, църквата и съгражданите.

Интерес от исторически аспект представлява социалната политика на староеврейската държава. При нея в обществото са се насаждали чувство на солидарност с бедните, болните

и инвалидите, със строго спазване на определени религиозни норми на поведение. Социалната защита се е оказвала само на нетрудоспособните. Строго е бил наказван здравият гражданин, който е приемал помощта.

В древна Гърция са били създадени първите закони с хуманитарно-демократичен характер. Такъв е бил законът, който задължавал всеки родител да дава на децата си определена професия или да ги подготвя за някаква трудова дейност. В същото време в древна Гърция са съществували и антихуманни закони. Например хвърляне на увредени деца от скала и др.

Обобщавайки историческите данни за този период могат да се подчертаят три основни характеристики:

- ниска производителност на труда и масова бедност сред населението;
- силно влияние на държавата върху социалната политика;
- поява на наченки на професионални сдружения за социална защита.

През Средновековието, както е известно, ролята на църквата се явява основна причина за застой в науката, за ниското развитие на средствата за производство и за липсата на всякаква социална защита на хората.

С появата на Ренесанса се развива манифактурното производство, започва началното натрупване на капитали и последвало развитие на капиталистическото общество. В развитието на социалната политика се поставят основните въпроси за:

- мястото на държавата, респективно на властта в тази дейност;
- индивидите и техните частни инициативи и доброволни сдружения;
- защитата на социалните потребности и права.

Според Герхард Брюк практическата държавна социална политика в Германия води началото си от 1839 година с приетия закон за защита на децата. Съществено значение придобиват така наречените Бисмаркови закони или Бисмарков модел. Началото се поставя през 1881 година, когато чрез послание на кайзера се изгражда система за държавно социално осигуряване на работниците. Тази система се характеризира с натрупването на определени финансови средства, които са били използвани за определени категории от населението и за определени професии с рисков характер. Това е позволявало при злополуки и болест работниците да получават определени обезщетения. В резултат на кайзеровото послание са били приети законите за:

- болничното осигуряване – през 1883 година;
- за осигуряване при злополука – през 1884 година;
- за осигуряване при старост и инвалидност – през 1889 година.

Тези закони, независимо от тяхната ограниченост, играят съществена роля в развитието на социалната политика и формират така наречения Бисмарков модел.

В края на 19. век в различните европейски страни, в резултат на сдружените работнически действия във Франция, Австрия, Швейцария, Англия и др. са били приети редица социални закони. Успоредно с държавната защита на труда се е развивала и самозащитата на работниците. Според Франкенщайн последната допълва държавната и се проявява там, където е невъзможно държавата да организира и да осигури социалната защита на нуждаещите се. Самозащитата на работниците се е изразявала в организирането на доброволни помощни каси. Така например в Англия, с помощта на профсъюзите, са били създавани голям брой взаимопомощни сдружения. Към тях са функционирали и доброволни помощни каси. Чрез тези каси се е осигурявала болничната издръжка на работниците и инвалидите.

Форма на работническа самозащита се явяват и производствените сдружения или кооперации. През 1862 година в Германия техния брой достига 130, в Англия – 214, във Франция – 81. Държавата е предоставила на тези сдружения определени финансови средства. Съществена роля през този период играят потребителските кооперации, предназначени да предлагат на работниците по-евтини стоки, както и на кредити при облекчени условия за

техни членове. В европейските страни като форма на самозащита се явяват и строените общински работнически жилища. След втората световна война по идея на английския икономист Беверидж се формира нов модел на социално осигуряване, развиват се различни идейни течения и школи.

2.2 Развитие на социалната политика у нас

Още в Търновската конституция се е предвиждала възможност за пенсионно осигуряване на държавните служители. Първият социален закон е бил приет през 1905 година. Той се е отнасял до защитата на детския и женския труд. С него се е регламентирало продължителността на работния ден, минималната възраст за наемане на работа /12 г./ и са били определени ограничения за лицата, упражняващи нощен труд.

През периода 1944-89 година социалната политика у нас се развиваше по командно-административен път. Нейните приоритети се определяха от партията и правителството при формалното участие на Профсъюзите. Този подход беше нерационален и доведе до срив на социално-политическата система във всички социалистически страни.

2.2.1 Социалната политика – предмет, цели, задачи и принципи

Херберт Спенсер разглежда обществото като един социален организъм, който се развива закономерно в резултат на взаимодействието между съставните му части. Социалната политика според Спенсер е начин на организация на обществото, на оценка и управление на реалните масови социални факти. На базата на тези схващания предмета на социалната политика може да се определи с цялостното развитие на обществото, на отделните негови съставни части или на отделните участници в обществения живот.

Отделните социални сфери, като социално подпомагане, здравеопазване, образование, култура, труд и трудови отношения, имат свои конкретни и специфични цели и задачи, а от там и свой конкретен предмет на дейност, но всичките те се явяват подсистеми на социалната политика, които си взаимодействат и взаимно влияят. Обединяващото и общото в тези сфери на обществена дейност и отношения се явява социалната политика.

Целите на социалната политика не могат да се формулират еднозначно. Различията в целите при либерализма, неолиберализма и егалитаризма дават отражение върху социалната политика като наука и практика.

Според Либерализма – целта на социалната политика е да гарантира равенство на хората в изходните позиции, т.е. в шансовете им за самостоятелен стопански живот. Като примери в това отношение се посочват безплатното обучение, квалификацията и др., които могат да намалят диференциацията между индивидите в обществото. Като най-справедливо разпределение на богатата се приема когато се извършва чрез конкуренцията.

Според егалитаризма – социалната политика има за цел да осигури равенство на изхода при разпределението на стопанския резултат.

За постигане на поставените цели социалната политика решава следните основни задачи:

- изясняване и реализация на основните принципи и концепции в развитието на обществото и при решаването на възникнали социални проблеми;
- предлагане на ефективни подходи за решаване проблемите на обществото-инвалидизация, безработица, нисък стандарт на живот, ниска култура, социални заболявания и др.;
- осигуряване на медико социална защита на социално слабата част от населението. Отстраняване или намаляване ефекта от влиянието на социално-икономическите, демографските и други фактори върху здравето, живота и жизнеспособността на нацията;
- изучаване и прилагане опита на развитите социални държави в областта на социалната политика.

Принципите на социалната политика биха могли да се подредят така:

- свобода на индивида – този принцип се основава на частната собственост и на свободната изява на отделния индивид;

– социална справедливост – отнася се до осигуряването на доходи на отделни лица и домакинства, които не притежават възможности и не могат да ги увеличат. Този принцип се отнася до социално слабите групи и до отделни лица от населението, изпаднали в състояние на социален риск;

– социална солидарност – този принцип е особено важен, тъй като се отнася до начина на финансиране на социалната сигурност на населението. Финансовите средства се набират от държавния бюджет и от обособени социални фондове. Средствата фактически се набират от всички членове на обществото и най-вече от социалните групи с по-високи доходи. Средствата от бюджета и социалните фондове се ползват само от тези индивиди и домакинства, които имат неотложни потребности от финансови средства и услуги, с цел поддържане на живота и на здравето си. Този принцип обединява обществената солидарност и щедрост на населението към социално слабите лица и социални групи. Принципът на социална солидарност намира израз в подпомагането на бедните от богатите, на болните от здравите и на възрастните от младите. Неговото приложение следва да се разглежда като съществена черта на обществените отношения.

– сътрудничество между правителство, синдикати и работодатели – за реализирането на този принцип е необходимо съществуване на единна система на социална политика. Чрез него се дава възможност за отстояване на интересите на тази част от населението, която е изпаднала по различни причини в неравностойно социално положение. Чрез тристранното сътрудничество се преодоляват противоречията в трудовите отношения и спорове;

– принцип на самоотговорност – според някои специалисти благото и щастието на хората се основава на колективната взаимна отговорност. Това може да се реализира само на принципа на всемогъществото на държавата. Възприемайки по този начин самоотговорността не може да се запази икономическият напредък. Това се определя от презумпцията, че щом всеки намери сигурност в колектива, то никой вече няма да поема отговорност сам за себе си. Липсата на конкуренция и на желание да се постигнат по-високи резултати по отношение на качествени или количествени показатели нарушава принципа на самоотговорността. В редица страни този принцип се свързва тясно с индивидуализма. В този аспект Рудолф Клайн твърди, че уникалността на социалната политика в Англия се заключава в това, че английският народ обвинява бедните за собствената им бедност. По отношение на САЩ американският социолог Натан Глейзър (1988) обяснява същия феномен с други причини. Според него американците са свикнали да разчитат сами на себе си и са изпълнени с решимост да се трудят упорито, за да напреднат в живота си. Като данъкоплатци американците точно пресмятат дали съответните социални програми ще им донесат облаги или загуби.

В съвременната социалната политика се приема, че когато отговорността за съдбата на отделния индивид се преотстъпва на държавата или на колектива, не може да се формира чувство за сигурност. Човекът се превръща в „крепостен поданик“ на всесилната държава, която играе роля на опекун и парализира икономическия прогрес.

– принцип на разделната отговорност – той се въвежда през 80-те години в Англия от М. Татчер и във Франция от Митеран, където чрез мерките за приватизация се постига този принцип. Разделната отговорност се отнася и до солидарността между поколенията и тяхната самоотговорност;

– принцип на централизация и децентрализация в социалната политика – в страните на западна Европа силната централизирана държавна политика след 80-те години все повече започва да се съчетава с принципа на децентрализацията. Той се изразява в засилването на социалните функции на общините, фирмите, предприятията и на другите свободно формирани общности. Този завои в социалната политика може да се обясни със стремежа на държавата да се разтовари от многобройните функции, с които се е ангажирала. По този начин държавата може да се освободи от държавните дефицити и от непосилните разходи по издръжката на тежкия и огромен държавен апарат. Освен това според Нейтън Глейзър (1988)

„груповите различия представляват бариера за създаването на единна национална система“. Социалната политика трябва да съдейства за запазването на общината и на нейните функции. Още преди Втората световна война през 30-те години от предложената от Рузвелт национална система за социално осигуряване се приема само онази част, която се отнася до Националната и унифицирана система за пенсионно осигуряване. Останалите клонове на социално осигуряване, както и системата на социалните грижи, се уреждат с местни закони и решения на отделните щати на общините, на неправителствените и частни сдружения с благотворителна цел. Като причина за тези факти може да се посочи:

- ✓ страх от силна държавна власт;
- ✓ опасност от бюрократизиране на обществените институции;
- ✓ необходимост от съобразяване с разнообразните ценностни системи и най-вече с малцинствените групи.

– субсидиращ принцип. При класическия либерализъм този принцип се свежда до частен алтруизъм, морален дълг, религиозно изискване и др. и то без никакви задължения от държавата. Неолиберализмът признава необходимостта от държавна намеса, но само там и дотолкова, доколкото хората не са в състояние по обективни причини да достигнат онова жизнено равнище, което не позволява да изпаднат от пределите на обществото. Особено внимание се обръща на превантивните мерки като средство за стимулиране на личната инициатива в социалната област. При Еалитаризма – субсидиращия принцип се основава на високи данъци и централизирано преразпределение на богатата. Такава социална политика е от полза за чиновниците и бюрократите. Според Милтън Фридман (1970) „Всеки път, когато държавата субсидира предприятие или регион, то средствата за това се вземат от останалите хора“.

2.3 Социални проблеми

Социалните проблеми се явяват израз на противоречията и интересите на различните по своето обществено положение социални субекти. Социалните проблеми са три типа:

Първият тип се поражда от противоречивото единство и взаимодействието между икономическите и социалните интереси на обществото като цяло, между отделните социални групи, предприятията, фирмите, териториални единици и отделните лица. Така например фирмите се стремят да намалят заплатите, като по този начин ограничават социалните права на работещите.

Вторият тип социални проблеми възникват от общественото разделение на труда. Икономическата целесъобразност диктува условията за подготовка и използване на работната сила. Тези проблеми са свързани със заетостта, безработицата, издръжката на безработните, квалификацията на кадрите.

Третият тип социални проблеми възникват от функционирането на остарели форми на социални отношения. Те са свързани с нормативните документи, които не съответстват на новото положение на стопанските организации, фирмите, изискванията на пазарната икономика и др.

В практически аспект социалните проблеми могат да се разглеждат като произтичащи от непосредствената социална дейност при решаването на усложнения, които възникват при различни обстоятелства. В този аспект в социалната политика се очертават следните проблеми:

– възникване на потребности от социален характер. Тяхната поява е тясно свързана и се определя от социалното положение на индивида и социалната група. Когато по обективни причини тази част от населението не може да си осигури средства за препитание и покриване на най-належащи потребности, то тези хора трябва да бъдат социално подпомогнати. По този начин се гарантира социалната сигурност на населението. Социалните потребности се определят от:

- ✓ развитието на средствата и на условията за живот;

✓ желанието на социално слабите да задоволяват във висока степен своите потребности;

✓ от състоянието и положението на социалния потребител.

– независимо от икономическото развитие на държавата няма управляващи, които да са в състояние да задоволят напълно социалните потребности на населението. Това налага систематизиране и приоритетно поддръждане на потребностите, които държавата трябва да задоволи заедно с другите субекти на социалната политика. За постигането на пълно задоволяване на социалните потребности е необходимо системна работа за издирване на нови източници за оказване на социални услуги и помощи. Съществено място в социалната политика е спазването на принципите и изискванията на избрания модел за социална сигурност. Социалната политика използва факторите на външната среда. Тя се стреми да не допуска или да преодолява вече възникнали кризисни ситуации. Социалната политика се стреми да установи и да укрепва социалния статус на индивида, в това число на рисковите социални групи и слоеве на обществото;

– изясняването на концептуалните основи и стратегия за реформиране на социалната работа в България, в т.ч. изясняване на социално-икономическата обстановка в страната и насочване към евентуалните източници на ресурси за социална работа; регулярна изследователска, възпитателна и обучаваща дейност по отделните видове, форми и равнища на социалната работа; усъвършенстване на организацията и технологията на социалната работа.

2.4 Концепции и модели в социалната политика

Във всички епохи на човешката история и при всички общественно-икономически формации се търси идеалната социална държава. Поради този стремеж проблемът за справедливостта при съвместния обществен живот на хората и междучовешките образувания има водещо значение. Още в античния свят се търси отговор на въпроса „Как да се създаде идеалната държава?“, т.е. – как да бъдат усъвършенствани човешките отношения, така че в обществото да бъде въплътена абсолютната идея за „справедливостта“. За Платон идеалната социална държава е тази, която осигурява щастие и справедливост за всички свои граждани. Добро е само това, което е в интерес на групата, на рода, на колектива и на държавата.

По проблемите на социалната политика съществено допринасят трудовете на Аристотел, Тома Аквински, Рене Декар, Джон Лок, Шарл Монтескьо, Жан Жак Русо и др. Те излагат идеи и теории за създаването на справедливо държавно устройство. Печелейки стотици и хиляди привърженици те се превръщат в основен вдъхновител на борбата на масите за премахването на абсолютната монархия като форма на управление.

За оформянето и превръщането на социално-политическата доктрина в модерни политически идеологии съществено допринасят и идеите и трудовете на Алексис Дьо Токвил, Джон Адамс, Александър Хамилтън, Карл Маркс, Фридрих Енгелс и др.

Консерватизъм

Като социално-политическа доктрина консерватизмът се свързва с имената на Платон, Аристотел, Тома Аквински, Дейвид Хюм и др. Първият мислител, наречен консерватор, е Едмънт Бърк, работил през 30-те години на 19. век.

Според консерватизма политическата власт е мощно средство за социални промени. Всяка промяна, обаче, води след себе си социални катаклизми, бунтове и безредици. Ето защо държавата трябва да се стреми към минимална намеса в живота на гражданите и да не допуска експериментирание и каквито и да е било политически доктрини.

Основните принципи и характеристики на консервативната идеология са:

- защита на частната собственост;
- защита на социалната диференциация;
- приоритет на прагматизма;
- върховенство на закона.

Според консерватизма пазарът притежава „чудотворното“ свойство да се саморегулира и да отстранява всякакви структурни несъвършенства.

През 70-те и 80-те години на 20 век съвременният капитализъм навлиза в нов етап на своето развитие в т. нар. „демократически капитализъм“. Той е творение на господстващата консервативна идеология в шест от седемте най-развити капиталистически държави – САЩ, Великобритания, Германия, Япония, Канада и Италия.

Консерватизмът, в съчетание с капитализма, ражда „християндемократизма“. В много отношения тази идеология е близка до тази на консерватизма. Това се отнася до разбирането за:

- природата и възможностите на хората, които се считат за неизменни;
- привързаността към частната собственост;
- отхвърляне на екстремизма и на резките промени в обществото.

Съществуват някои значими различия – главно по отношение разбирането за приоритета на социалната пред икономическата политика. Отхвърляйки идеята за социалната държава християндемократите възлагат на властта определен социален ангажимент, който не пречи на икономическото развитие на обществото.

Либералистична концепция

Във всички страни, с изключение на тези с централизирано планово управление, социалната политика съдържа либералистично ориентирани моменти и решения. Независимо от промените, които са настъпили в либерализма от времето на Адам Смит, Милтън Фридмън и др., за него са валидни следните основни принципи:

- свобода и право на избор от потребителите и производителите;
- култ към семейните ценности;
- възприемане на пазара като естествен регулатор на социалното производство;
- наличие на граждански права и свободи;
- ограничена роля на държавата.

Либерализмът разглежда обществото като резултат от инициативата на отделните индивиди. Като философия той е ориентиран към индивидуалните постижения, достигнати по пътя на свободната конкуренция. Може да се разглежда като класически либерализъм и неолиберализъм.

Класически либерализъм – в него мястото на социалната политика е твърде ограничено и се свежда до морално задължение на обществото към онези граждани, които по обективни причини не могат да се издържат сами. Либералите не приемат социалната справедливост. Считат я за манипулация на масите. Мерките на държавата се приемат като израз на липса на свобода на свободните хора.

Неолиберализъм – представлява хуманизирана модификация на либерализма. Той признава съществуването на неравенство в обществото. Социалната политика следва да служи като средство за осигуряване на равни шансове и до свободен достъп до жизнените блага. Това се отнася до онези субекти, които и при най-добро използване на своите сили и възможности не са в състояние да достигнат екзистенц минимума, валиден за страната. В тази модификация на либерализма се нарушава в определена степен суверенитета на производителя, като се отнемат част от доходите. Нарушава се и суверенитета на потребителя, тъй като насочва и ограничава потреблението му. Към мерките на практическата страна на неолиберализма се отнасят:

- намаляване на данъците;
- борба с безработицата и регулиране на заетостта на фирмено и регионално равнище;
- ангажиране на държавата преди всичко за гарантиране на законността, борба с корупцията, инфлацията и др. По този начин се постига увеличаване на частните спестявания, стабилизиране на системите за индивидуална и социална осигурителна защита, придобиване на увереност в държавната институция и др.

Егалитаризъм

Това е втората основна концепция на социалната политика. По своята същност тя представлява схващане за равенство, което се ръководи от потребностите, а не от възможностите на икономическото развитие, финансовото състояние и други.

Според егалитаризма потребностите в доходите се обуславя не от личните усилия, а от:

- собствеността;
- наследените способности;
- полученото възпитание;
- късмета на дадения индивид.

За тези фактори стопанският субект с нищо не е допринесъл. Изходен пункт на егалитаристично ориентираната социална политика са нормите за потребление на храна, дрехи, жилища, услуги и др. Тези потребности трябва да бъдат осигурени от обществото на всички хора, които не са успели да ги постигнат по една или друга причина. Егалитаризмът може да съществува само в страни с централизирано държавно управление. При него е възможно непосредствено насочване на създадените от цялото общество блага към определена категория хора – т.е. към тези, които се нуждаят, независимо от усилията които са положили да ги постигнат. Егалитаризмът е немислим без дискриминиране на получателите на високи доходи. Цените и данъците преотстъпват част от тези доходи в полза на хората с ниски доходи и ограничено потребление. По този начин държавата регулира социалните процеси. Тази социална политика се осъществява в страните с централизирано управление на икономиката и финансите. Егалитаризмът в социалната политика е плод на една по-широка и исторически утвърдена идея за свобода равенство и братство, идея намерила израз в идеите на великата френска буржоазна революция. Дълги години почти във всички европейски страни социалната политика се е развивала под влиянието на тази идея. Силната роля на държавата е в основата на тази концепция.

Необходимо е да се подчертае, че егалитаризмът подценява личната инициатива, свободата и отговорността на индивидите. Доведен до крайност, егалитаризмът води до разрушаване на обществото, тъй като обемът на благата непрекъснато намалява успоредно с намаляването на стимулите за предприемачество и за производствена дейност.

Модерна социалдемократия

Основен идеолог е Тони Блър, който определя тази концепция като нова посока за социално развитие в бързо изменящия се свят. Тя съвместява ценностите на две велики течения – демократичния социализъм и либерализма. Тази концепция, наречена още „третия път“, бележи ново връщане към левоцентристкото мислене. Двадесети век беше доминиран от два лагера – фундаменталната левица, която гледаше на държавния контрол като основа на социалната политика, и лагерът на левицата, която допускаше компромиси.

Новата концепция се налага поради:

- променящия се свят в икономическо и социално отношение;
- негативните страни на капитализма и социализма;
- бедността и социалната несъвместимост;
- нарастващата престъпност;
- разпадането на семейната институция;
- изменящата се роля на жената в обществото;
- засилващото се желание на обществото за нови демократични промени;
- нарастващата враждебност на обществото към политиката;
- нарастващите екологични и социални проблеми, като алкохолизъм, наркомания и др.;
- народите желаят да се приобщят към новите условия на бит и живот;
- новата концепция се характеризира с редица нови моменти в управлението на социалните процеси, като по отношение ролята на правителството включва:

- ✓ увеличаване доходите на населението чрез намаляване на данъците;
- ✓ поставяне на образованието като важен приоритет, високият образователен стандарт играе съществена роля в международната конкуренция;
- ✓ реформиране на социалната сигурност и нейното превръщане и насочване в области, в които е възможна.

- нов баланс между права и задължения, не само в социалната сфера, но и в строгото отношение към престъпността сред младежите. В това отношение голямо значение се отдава на родителските отговорности;

- правителството и неправителствените организации в своята работа следва да придобият нови умения. Да работят с частния и доброволен сектор като партньори, да споделят отговорностите и да отговарят на новите по големи публични искания. Важен проблем е да се съдейства с Международната общност в търсенето на нови пътища в работата на тези организации- правителствени и неправителствени;

- в международен план отпадането на студената война и заплахата от световни конфликти се заменят с нови по-големи заплахи. Има се предвид организираната престъпност, тероризма, нарко – и токсикоманията, разрушаването на околната среда и др. Тези нови и тежки проблеми изискват прилагането на нови гъвкави форми на международно сътрудничество.

Модерно общество. Социален капитализъм

Социалният капитализъм по своята същност представлява съвременна капиталистическа система, която се направлява и смекчава чрез лостове на властта, респективно чрез държавната пазарна икономика.

Моделът на социалния капитализъм ограничава в известна степен абсолютната свобода на пазара по отношение на пазарните му ефекти. Това ограничение може да се обясни по следния начин: свободният пазар предполага, че индивидуалният начин на живот се определя от притежаваната частна собственост и от положения индивидуален труд.

При различните модели на социалния капитализъм индивидуалният начин на живот се явява в определена степен независимо от това което индивидът притежава като лична собственост и от конюнктурата на пазара. Тази относителна независимост се осъществява посредством система от институции, които гарантират индивидуалните социални права. Те се приемат като продукт на социалната политика и тяхното трайно съществуване и влияние се бележи с понятия като: „социална държава“, „държава – провидение“, „социално-пазарна икономика“ „държава на благоденствието“ и др. В най-общ смисъл тези понятия могат да се разглеждат като синоним на държавния капитализъм.

Социална държава

Социалната държава е тази, в която обществото поема отговорността за осигуряване на елементарното благосъстояние на всеки негов член. Социалната държава не е политическа, а функционална характеристика на държавната организация. Тя има отношение към управлението на социалните процеси чрез механизмите на властта, а не към процеса на нейното овладяване и начин на упражняване.

Привържениците на модерните социални държави посочват като предимство редица нейни особености като:

- социалната държава е добре регулирана, с добри традиции и висока ефективност;
- социалната политика е част от публичната такава, която трябва да отговори на въпроса – защо дадено управление възприема или се въздържа от намеса във функционирането на обществото или на неговите подсистеми;
- в социалната държава преобладава частната собственост спрямо държавната и са създадени условия за свободно движение на капитали.

Концепция „нови хоризонти“

Тази концепция е приета като основа на правителствената политика на Джон Кенеди през 1960 г. Тя насочва вниманието си главно към това държавата да стимулира деловата

дейност в страната за да бъде преодоляна наложилата се през 50-те години на 20 век тенденция към ниски темпове на икономическо развитие. За тази цел се пристъпва към намаляване на федералните данъци, за да се увеличат инвестициите и се разшири потребителското търсене, а също така и да нараснат финансираните от правителството работни места, както и да се намали безработицата.

Стратегия „социален реформизъм“

Тази стратегия е избрана от правителството на Джон Кенеди и се базира на относително високите темпове на икономическо развитие. Тя е продължена от правителството на Линдън Джонсън, който се опитва да реализира широка програма по социални реформи, която включва:

- нови помощи за образованието;
- създаване на система на здравно осигуряване;
- ново градостроителство;
- развитие на изостаналите райони;
- борба с бедността и неграмотността;
- премахване на ограниченията в правата за гласуване.

Според Алан Бринкли (1998) – „вълната от реформи в годините на Кенеди и Джонсън отразява новото съзнание за обществените проблеми на САЩ“.

Социализъм

Привържениците на тази политическа доктрина, която претърпя крах в края на 80-те и началото на 90-те години на 20 век, търсят изход в т. нар. „възроден социализъм“, или „модерен социализъм“. Според тях социализмът може да бъде заменен или с по-добър и по-ефективен – или само с „хаос“. Хаосът от своя страна води до налагането на един примитивен варварски капитализъм, отнема всички социални придобивки на огромните маси трудови хора и изострящ социалното напрежение в общността. Изходът е възроденият социализъм, основаващ се на Марксисткото изучаване на новите процеси и явления, да се свърже с пазарната икономика и със собствените социални последици. Този преход трябва да носи следните белези:

- социалистическо пазарно стопанство като път към икономическата стабилност;
- демократично устроена политическа система, при която постоянно нараства ролята на трудовите хора.
- духовно производство в съответствие със съвременните междуличностни изисквания;
- национална сигурност със самостоятелна външна и вътрешна политика.

Възгледите на привържениците на т.нар. „модерен социализъм“ се заключават в следното:

- безплатно здравеопазване;
- безплатно държавно образование;
- държавно гарантирана защита на труда;
- осигуряване правото на труд на всеки индивид;
- гарантиране на пълноценен нормален живот на хората от третата възраст;
- създаване условия за отдых на цялото общество;
- полагане на грижи от държавата за инвалидите, вдовиците, безработните, самотните хора и др.

Тази социална политика си поставя за цел да помогне за осигуряване на качествено ново равнище на народното благосъстояние, да създаде нормални условия за живот на всички граждани и най-пълно да осъществи принципа на социалната справедливост във всички сфери на обществените отношения (Terziev, Georgiev, 2017-b; Терзиев, Георгиев, 2020-b).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитието на социалните политики бележи особено активни преобразувания в периодите на трансформации на обществата и икономите. Експериментирането и внедряването на различни социални модели, програми, стратегии или концепции не винаги е съпътствано с отразяване на историческия опит и научното познание. В някои от историческите периоди е свързано с реализирането на такива политики, които са съобразени с временни или нетрайни съображения, както и с осъществяването на други политики – например свързани с тези на политическите формации, партии и сдружения.

В общия смисъл на развитието на тези политики те са обърнати към създаване на общество, което да е най-удобно за съществуването на човешкия индивид и към създаването на такава система, която да обслужва най-пълно и пълноценно неговите социални, здравни, културни и други потребности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Димова, Д., Кусев, И. (2003). *Социална политика и социални дейности*. Анализи, есета, технологии, София, Тракия – М, 2003.
2. Класова, С., Иванов, П., Младенова, Г., Станкова, Л., Балева, В., Василева, Л., Дуранкев, Б., Найденов, Н., ОпроК., Геров, А. (2009). *Маркетинг*, София, УННС, 2009.
3. Лакичевич, Д. (2002). *Увод в социалната политика*, София, 2002.
4. *The Limits of Social Policy Cambridge*, (1988). Harvard University Press, 1988.
5. *The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits*, (1970). The New York Times Magazine, September 13, 1970.
6. *Liberalism and Its Discontents*, (1998). The New York Review of Books, 1998.
7. Terziev, V., Georgiev, M. (2017). *Active social programs development in Bulgaria: Contemporary challenges and social management instruments*. // International Journal of Humanities and Social Science Invention. www.ijhssi.org, 6, 2017, N 1, pp. 94-101, ISSN (Online): 2319 – 7722, ISSN (Print): 2319 – 7714.
8. Terziev, V., Georgiev, M. (2017a). *Importance of human resources to social development*. // Proceedings of Academics World 57th International Conference, Paris, France, 13th -14th February 2017, 2017, pp. 32-34, ISBN: 978-93-86083-34-0.
9. Terziev, V., Georgiev, M. (2017b). *Highlights of the evolution of the “Balanced Scorecard” idea as a model for managing strategy development and control*. // SOCIOINT 2017-4th International Conference on Education, Social Sciences and Humanities 10-12 July 2017- Dubai, UAE, OCERINT- International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2017, pp. 607-610, ISBN: 978-605-82433-1-6.
10. Терзиев, В., Георгиев, М. (2020). *Социальная работа как часть социального программирования*. // Научно-методический журнал, Социальная работа: современные проблемы и технологии, Луганский национальный университет им. Владимира Даля, Луганск, Луганска народна република, №2 (2), 2020.
11. Терзиев, В., Георгиев, М. (2020a). *Концепции и модели в социальной политике*. // IV Международной научно-практической Интернет-конференции: «Метадисциплинарные подходы к социальной работе и организации работы с молодежью: исследования, реалии, перспективы» 01-15 июня 2020 года, Луганский национальный университет им. Владимира Даля, г. Луганск, Луганска народна република, 2020, с. 195-202.
12. Terziev, V., Georgiev, M. (2020b). *The social policy from a contemporary perspective*. // Knowledge – International Journal Vol. 40.6, Institute of Knowledge Management, Skopje, N. Macedonia, 40, 2020, 6, pp. 1023-1029, ISSN 1857-923X (for e-version), ISSN 2545 – 4439 (for printed version).

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ДОМАШНОТО НАСИЛИЕ НАД ЖЕНИ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ДЪЛЖИМАТА ГРИЖА НА ДЪРЖАВАТА В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯ

Ирина Миндова

Доцент

Военна академия „Г. С. Раковски“, София, България

i.mindova@rndc.bg

Резюме: Пандемията, причинена от Ковид-19, предизвика глобално активиране на кризисното законодателство и системите за управление при кризи в отделните държави, но и в редица международни организации. Основните мерки за противодействие предизвикаха ефект на домино в контекста на човешката сигурност и доведоха до значително нарастване на случаите на домашно насилие над жени. Основната цел на тази статия е да анализира въведените в отделните страни – членки на Съвета на Европа ad hoc мерки за противодействие на домашното насилие в условия на извънредно положение, с оглед формулиране на предложения за тяхното последващо приложение.

Ключови думи: домашно насилие над жени, мерки за противодействие, извънредно положение

JEL: I10, I30

COUNTERING DOMESTIC VIOLENCE AGAINST WOMEN – DUE DILIGENCE CHALLENGES IN TERMS OF CORONAVIRUS PANDEMIC

Irina Mindova

Associate professor

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

i.mindova@rndc.bg

Abstract: Coronavirus pandemic has prompted global activation both of state and international organisations emergency legislation and emergency management systems. Due to the domino effect some of the basic measures for reaction have caused a serious rise of domestic violence cases. The main idea of this article is to analyze the ad hoc measures introduced in some of the Council of Europe member states in order to make a suggestion for their further implementation.

Key words: domestic violence against women, measures to counteract, emergency powers

JEL: I10, I30

ВЪВЕДЕНИЕ

Пандемията, причинена от Ковид 19, постави на изпитание кризисното законодателство на всички държави по света и се превърна в тест за много области отвъд опазването на живота и здравето на хората и устойчивото функциониране на системите за здравеопазване: сигурност на доставките, наличност и качество на държавни резерви, правомощия на компетентни органи, публично-частно партньорство. Но в контекста на човешката сигурност основните мерки за преодоляване на пандемията – социалната изолация, ограничаването или забраната за напускане на жилищата и икономическия локаут, предизвикаха т.нар. ефект на доминото – нарастването на случаите на домашно насилие над жени. Генералният секретар на Организацията на обединените нации Антонио Гутереш призова правителствата на държавите-членки да поставят във фокуса на мерките за противодействие на пандемията жените и момичетата (Antonio G. (2020). По данни на ООН през 2019 г. в глобален аспект 243 милиона момичета и жени на възраст между 15 и 49 години са били обект на сексуално и физическо посегателство, а след началото на пандемията случаите на домашно насилие стават все по-интензивни, като Франция докладва за 30 % нарастване на случаите на домашно насилие след 17 март 2020 г, Федерална република Германия, Испания, Великобритания, САЩ също информират за нарастване на проблема (UN.2020). ООН препоръча на държавите членки да включат в националните планове за отговор на пандемията специални мерки за защита на жени, като: интегриране на превантивните мерки и услугите в отговор на насилието над жени в планове за противодействие на Ковид-19; предоставяне на статут от особена важност на услугите по настаняване на пострадалите в кризисни центрове и временни места за настаняване и предоставяне на повече ресурси за тези места; разширяване на обхвата на местата за настаняване и използване на други пространства, които по принцип не са предназначени за това, като свободни хотелски стаи, образователни институции и други; обособяване на безопасни места за пострадалите, в които да се чувстват сигурни и да могат спокойно да сигнализират компетентните органи за претърпяното насилие; провеждане на допълнителни фокусирани върху проблема информационни кампании (UN, 2020a).

Световната здравна организация формулира препоръки, които имат за основна цел да смекчат ефекта от мерките за социална изолация върху жените, подложени на домашно насилие, и техните деца и са насочени както към компетентните органи на изпълнителната власт, така и към неправителствени и хуманитарни организации, здравни работници и здравните заведения, както и към широката общественост. Основната цел на тези мерки е всички ангажирани субекти да бъдат информирани и да имат предвид по-голямата опасност от домашно насилие в условия на социална изолация (World Health Organization 2020).

Посредством Комисията за равнопоставеност на половете и Комитета на държавите-членки на Истанбулската конвенция, Съветът на Европа поде инициатива за защита правата на жените и систематизиране на мерките за противодействие на насилието в условията на пандемия.

Устойчивост и непрекъсваемост на дължимата грижа на държавата

Пандемията постави на изпитание устойчивостта и непрекъсваемостта на дължимата грижа на държавата по отношение борбата с домашното насилие над жени – способността в условията на социална изолация и икономически локаут да се запазят възможностите за достъп на пострадалите до социална защита и подкрепа.

Поддържането на гореща телефонна линия, която е достъпна безплатно и дава възможност да се сигнализира за случаи на домашно насилие се осъществява във всички държави членки. В Германия националната телефонна линия, която се финансира от Федералното министерство по семейните въпроси, възрастните граждани, жените и децата продължава да оперира непрекъснато и е достъпна по телефон, чат или електронна поща, а повече от 80 квалифицирани работници оказват помощ и съвети на пострадали жени, като тази подкрепа е анонимна, безплатна, поверителна и достъпна на 17 езика. В Полша по време

на пандемията продължават да функционират местни и национални телефонни линии за оказване на съдействие, като се предлагат консултации и на английски и руски език. В Дания горещата телефонна линия поема и част от консултациите, които се предоставят на пострадалите. В Италия функционира гореща телефонна линия и приложение за мобилни устройства, като в периода март-април 2020 г. се отчита сериозно нарастване на сигналите за домашно насилие и молбите за оказване на съдействие. Тук е важно да се отбележи, че през месеците, предхождащи пандемията, януари и февруари 2020 г., е отчетен спад в използването на горещата телефонна линия в сравнение със същия период на предходната година – 455 обаждания през януари 2020 г. и 623 – през 2019 г. В периода на извънредно положение през март 2020 г. обажданията нарастват на 716 в сравнение с 670 през март 2019 г. Нарастването е най-осезаемо в периода 1 – 18 април 2020 г., когато са регистрирани 1 037 в сравнение с 397 за същия период на 2019 г. През март 2020 г. стартира и нарочна инициатива „Libera ruoi“, която е насочена към популяризиране на горещата телефонна линия и приложението за мобилни устройства.

В Монс, Белгия, се провежда регионална инициатива „говори с твоя фармацевт“, която превръща фармацевтите в 19 общини в посредници между пострадалите от домашно насилие жени и компетентните органи.

Извеждане на пострадалите жени и техните деца от семейното жилище и настаняването им на безопасно място е сериозно предизвикателство за всички държави в условията на противоепидемични мерки за социална изолация, но остава водещ приоритет. В България функционират 18 кризисни центъра за деца с капацитет 196 души, 6 кризисни центъра за възрастни с капацитет 196 души, 126 центъра за обществена подкрепа с общ капацитет 4 950 души и 12 звена „майка и бебе“ с капацитет 79 души.

В Дания извеждането на пострадалите от домашно насилие в кризисни центрове е в компетенциите и ангажиментите на местната власт, а на национално ниво се изгражда система от мерки в областта на здравеопазването, психологическата, социална и юридическа подкрепа, както и подкрепа на пазара на труда. В периода на пандемията основните усилия са насочени към разкриване на 55 нови допълнителни места за временно настаняване, както и за обособяване на места за временно настаняване на мъже, пострадали от домашно насилие (CoE, 2020). Като рисков фактор за нарастване на случаите на домашно насилие се отчита повишаването на нивата на безработицата, за която се отчита, че 55 % от новите безработни са мъже.

В Германия специален акцент се поставя върху достъпа до сигурност в хипотеза на социална изолация и достъпа до сигурност се разглежда като по-важен проблем от извеждането и настаняването на жени и техните деца във временни места за настаняване. В тази връзка се разработва и законопроект, целящ улесняването на достъпа до социална сигурност и защита на социалните услуги при коронавирус, който обхваща и временните места за настаняване на жени, пострадали от насилие, и другите услуги за подкрепа. Предприемат се и практически решения за справяне с недостига на места в жилищата за временно настаняване, за жени пострадали от домашно или сексуално насилие, като при тях се поставя и проблемът с пренасянето на заразата. Изграждането на убежища се финансира от федерална програма „Заедно срещу насилието над жени“. Тук особено важно се оказва публично-частното партньорство с неправителствени организации, както и с местните власти.

Испания също прибегва до разработване на специална нормативна уредба относно предприемане на спешни мерки за защита на жени, пострадали от домашно насилие в условията на Ковид-19, а Министерството на равнопоставеността приема нарочен кризисен план за противодействие на насилие, основано на пола в условията на коронавирус пандемия.

Как да продължи работата с лицата, извършители на домашно насилие в условията на пандемия? В редица държави се преминава към дистанционна връзка и ограничаване на личните контакти с тях. В Полша, в която специалния акцент по време на пандемията е

осигуряването на здравна сигурност както на пострадалите, така и на служителите, които работят с тях или ги подпомагат, Министерството за семейството, труда и социалната политика обръща внимание на местните и регионални органи да не забравят за своите задължения да реагират в случай на насилие в семейството и издава инструкция относно методите за организиране на звената, предоставящи подкрепа поради разпространението на вируса SARS-CoV-2. На местните власти се препоръчва преминаването към дистанционна форма на работа посредством електронна комуникация – осъществяване на онлайн срещи на мултидисциплинарни групи, определяне на точка за контакт както от социалните работници, така и от полицейските служители, осъществяване на мониторинг върху семействата чрез телефонни обаждания или други електронни средства за комуникация. Препоръчва се жертвите на насилие да бъдат задължени да докладват по телефона за ситуацията в семейството, за да се предприеме намеса ако е необходимо. Препоръчва се предоставяне на психологическа помощ чрез електронни средства за комуникация.

1. СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ КАТО МЕХАНИЗЪМ ЗА МЕДИАЦИЯ

Засилената роля на дигиталната култура, при която социалните мрежи се превръщат в мощен механизъм за медиация и механизъм за „самолечение“ и положителен растеж, а системите за комуникация са отворени и свързани помежду си – след терористичните атаки в Париж и Брюксел хаштаговете #JeSuisParis и #JeSuisBruxelles носят в себе си посланието „ще се справим“ (Лъкет, О. Кейси, М, 2017). В условията на глобална пандемия няколко години по-късно редица хаштагове носят същото послание, като улесняват сигнализирането и дистанционното предоставяне на съвет и помощ в случаите на домашно насилие – в Италия хаштага #DateciVoce отразява инициативата за равнопоставеност на жените и тяхното искане да бъдат адекватно представени в кризисните органи и да участват във възстановяването на страната от Ковид 19. В двайсетчленния експертен съвет, който подпомага италианското правителство по време на пандемията, няма нито една жена, а в експертната група за възстановяване на страната са включени 4 жени и 13 мъже. #DateciVoce е подкрепена от над 4 500 души. В Испания – мобилните оператори пускат услуга с геолокация за изпращане на незабавно съобщение, с което пострадалите могат да се включат в онлайн пространство, предоставящо незабавна психологическа подкрепа. В Полша функционира интернет приложението *Twój Parasol*, в Германия #stronger than violence предлага комбинирани решения за достъп до подкрепа в ситуацията на пандемия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение смятам, че пандемията от Ковид-19 допринесе за възобновяване на дебата относно противодействието на домашното насилие над жени в мултидисциплинарен контекст – както в рамките на човешката сигурност, така и на гражданското планиране за извънредни ситуации. Ефектът на сериозно нарастване на случаите на домашно насилие в условията на извънредно положение е индикатор за неочакваните или подценени рискове, които крие налагането на силно рестрективни принудителни административни мерки за продължителен период от време в условията на екзистенциална заплаха и спиране на икономиката. Мерките за противодействие, разработени в условията на извънредност, трансформираха грижата на държавата като по-достъпна, по-гъвкава и споделена като отговорност с широката общественост.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Antonio G. (2020), *Put women and girls at the center of efforts to recover from COVID-19*, United Nation. COVID 19 Response, <https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/put-women-and-girls-centre-efforts-recover-covid-19>.

2. United Nation (2020, April 9), *Policy brief: The impact of COVID-19 on Women*, pp. 19. https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_on_covid_impact_on_women_9_apr_2020_updated.pdf.
3. United Nation (2020a, April 9), *Policy brief: The impact of COVID-19 on Women*, pp. 17-18. https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_on_covid_impact_on_women_9_apr_2020_updated.pdf.
4. World Health Organization. *Human Reproduction Programme. Research for Impact*. Retrieved June 9, 2020, from <http://animusassociation.org/wp-content/uploads/2020/03/WHO-1.pdf>.
5. CoE, *Promoting and Protecting Women's Rights at National Level*, [https://www.coe.int/en/web/genderequality/promoting-and-protecting-women-s-rights#{"63001324":11}](https://www.coe.int/en/web/genderequality/promoting-and-protecting-women-s-rights#{).
6. Лъкет, О. Кейси, М. (2017). *Социалният организъм. Как социалните мрежи функционират като жив организъм и променят бизнеса, обществото и бъдещето ни*. Кръгзор, София, стр. 251–270, ISBN 9789547713789.

НЕОБХОДИМОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И ПОДДЕРЖКИ СПОРТА И ФИЗКУЛЬТУРЫ

Андреева Ольга Валентиновна

Кандидат экономических наук, доцент

Ростовский государственный экономический университет (РИНХ), Ростов-на-Дону, Россия
olvandr@ya.ru

Суховеева Анна Александровна

Кандидат экономических наук

Ростовский государственный экономический университет (РИНХ), Ростов-на-Дону, Россия
suhoveeva_anna@mail.ru

Аннотация: Значительный экономический и социальный эффект от приобщения самых разных слоев населения к занятиям массовой физической культуры и спорта очевиден. В том числе он может быть исчислен потерями в народном хозяйстве, которые связаны с хроническими заболеваниями, табакокурением и алкоголизмом, травматизмом и детскими заболеваниями. При этом здоровый образ жизни является важнейшей составляющей благополучия человека и всего общества. В статье рассматриваются: ряд факторов, отрицательно влияющих на развитие физической культуры и спорта, и проблем, требующих неотложного решения на уровне государства; направления государственной политики в области физической культуры и спорта; вопросы развития спортивной индустрии; состав источников финансирования спортивной деятельности и тренды изменения их структуры.

Ключевые слова: физическая культура и спорт, здоровый образ жизни, социальные расходы государства, государственная политика.

JEL: H59, Z28

THE NEED FOR STATE REGULATION AND SUPPORT OF SPORTS AND PHYSICAL EDUCATION

Andreeva Olga

Candidate of economic Sciences, associate Professor

Rostov State University of Economics, Rostov-on-Don, Russia
olvandr@ya.ru

Sukhovееva Anna

Candidate of economic Sciences

Rostov State University of Economics, Rostov-on-Don, Russia
suhoveeva_anna@mail.ru

Abstract: The significant economic and social effect of introducing various segments of the population to mass physical culture and sports is obvious. In particular, it can be calculated as losses in the national economy, which are associated with chronic diseases, tobacco Smoking and alcoholism, injuries and children's diseases. At the same time, a healthy lifestyle is an essential component of the well-being of a person and society as a whole. The article considers: a number of factors that negatively affect the development of physical culture and sports, and problems that require urgent solutions at the state level; directions of state policy in the field of physical culture and sports; issues of development of the sports industry; the composition of sources of funding for sports activities and trends in their structure.

Key words: physical culture and sport, healthy lifestyle, social expenditures of the state, state policy.

JEL: H59, Z28

ВВЕДЕНИЕ

Многосторонняя значимость физической культуры и спорта обнаруживается через те функции, которые данные социальные институты играют в обществе, а именно: 1) соревновательную, обеспечивающую не только выявление сильнейшего и определяющую уровень спортивной подготовленности населения, но и задающую идеалы и образцы физического и духовного совершенствования; 2) воспитательную, обеспечивающую формирование социально активной личности и содействующую всестороннему развитию человека; 3) оздоровительную, направленную на укрепление и сохранение физического и духовного здоровья; 4) рекреационную, позволяющую использовать спорт и занятия физической культурой как средство активного отдыха и коммуникации людей; 5) производственную, направленную на профессиональную подготовку и повышение производительности труда за счет укрепления здоровья, улучшения физического развития (Романова и др., 2018).

В принятой Правительством РФ целевой программе «Развитие физической культуры и спорта в Российской Федерации на 2006-2015 годы», справедливо отмечалось, что люди активно и регулярно занимающиеся спортом, в 1,5 раза меньше страдают от утомляемости, в 2 раза реже болеют заболеваниями органов пищеварения, в 2,5 раза реже – гипертонической болезнью, в 3,5 раза реже – хроническим тонзиллитом, в 2 раза реже – гриппом, по сравнению с теми, кто этого не делает. Как результат, лица, активно занимающиеся спортом, в 2,3 раза реже пропускают работу по состоянию здоровья.

Колоссальный экономический и социальный эффект от приобщения самых разных слоев населения к занятиям массовой физической культуры и спорта очевиден, как очевидны и те потери в народном хозяйстве, которые связаны с хроническими заболеваниями, табакокурением и алкоголизмом, травматизмом и детскими заболеваниями. При этом образ жизни является доминантной категорией, системообразующей в ряду всех прочих факторов. Это положение имеет как научное обоснование (Kosiewicz, 2010; Camargo Rojas и др., 2013), так и превалирующее общественное мнение.

Следует отметить, что кардинальное реформирование российского общества негативно повлияло на состояние здоровья нации. В XXI век Россия вступила с устойчивым ростом у населения сердечно-сосудистых и онкологических заболеваний, производственных травм, болезней органов дыхания, пищеварения, нервной системы, опорно-двигательного аппарата и других патологий, приводящих значительное число людей к преждевременной смерти и стойкой инвалидности. По уровню продолжительности жизни и состоянию здоровья населения Россия сегодня существенно отстает от развитых стран.

Еще 10 лет назад, по данным международных организаций, Российская Федерация находилась на 143-м месте в мире (наравне с беднейшими государствами Африки и Азии) по показателю ожидаемой продолжительности жизни (67 лет), а по отчету 2019 года – на 109 месте (72 года). Тем не менее в развитых странах, где осуществляются целевые программы (Terziev, Georgiev, 2019) в области физической культуры, этот показатель уже перешел за 80 лет, например, в Австралии составляет 83 года, Великобритании – 81 год. Также показательным является тот факт, что в настоящее время Российская Федерация значительно отстает по показателю регулярных занятий населения физической культурой от развитых стран, в которых физическими упражнениями постоянно занимаются до 40 – 50 процентов населения, тогда как в Российской Федерации – таковых только около 11 процентов. В Америке и Европе на один спортивный клуб приходится 500 человек, в России на такой клуб приходится 9000 человек.

В субъектах Российской Федерации в фитнес-клубах занимаются в среднем до 1 % граждан, в г. Москве – около 3 %. В Лондоне (Великобритания) в клубах спортивно-оздоровительной направленности занимается около 20 % населения, в Барселоне (Испания) – 35 %, в Нью-Йорке (США) – 40 %, в Берлине (Германия) – 60 %.

На сегодняшний день уровень обеспеченности населения объектами спортивной

инфраструктуры в Российской Федерации (Восколович, 2020) ниже аналогичных показателей большинства развитых в спортивном отношении стран. В частности, обеспеченность спортивными залами в Российской Федерации в 2,7 раза меньше, чем в Японии, и в 2,1 раза меньше, чем в Италии; обеспеченность бассейнами – в 30 раз меньше, чем в Японии, и в 7,7 раза меньше, чем в Италии; плоскостными сооружениями – в 2,7 раза меньше, чем в Японии, и в 6,8 раза меньше, чем в Италии.

Инвестиции в фитнес и спорт создают ощутимый положительный эффект (Савельева и др., 2020). Вложения в создание спортсооружений и в массовый спорт в размере, например, 1 млрд руб. дают возрастание национального продукта в 3-3,5 млрд руб. Происходит это за счет создания новых рабочих мест, улучшения здоровья населения, снижения экономических потерь, наносимых преступностью, потреблением алкоголя, табакокурением, наркоманией. Все это влияет на формирование и развитие человеческого капитала (Альбеков, 2019).

Среди субъектов Российской Федерации отмечается неравномерное развитие физической культуры и массового спорта. Согласно статистическим данным, средний уровень расходов на физическую культуру и спорт на 1 жителя составляет 1443,4 рубля. Анализ значений данного показателя в разрезе регионов свидетельствует о том, что в последние годы в Российской Федерации уровень расходов на физическую культуру на 1 жителя увеличился в среднем на 400 рублей. Несмотря на это, в 13 субъектах Российской Федерации данные показатели уменьшились. Темп роста данного показателя остается в среднем на уровне 1,0 – 1,1% в год.

Таким образом, можно сделать вывод, что сегодня имеется ряд факторов, отрицательно влияющих на развитие физической культуры и спорта, и проблем, требующих неотложного решения на уровне государства, среди которых:

- 1) недостаточное привлечение населения к регулярным занятиям физической культурой;
- 2) несоответствие уровня материальной базы и инфраструктуры физической культуры и спорта задачам развития массового спорта в стране;
- 3) недостаточное количество профессиональных тренерских кадров, способных работать с различным контингентом людей: детьми, людьми старшего возраста, инвалидами, будущими чемпионами;
- 4) утрата традиций российского спорта высших достижений;
- 5) недостаточная пропаганда на государственном уровне занятий физической культурой и спортом как составляющей части здорового образа жизни, включая заботу о здоровье будущего поколения;
- 6) системное недофинансирование.

Несмотря на увеличение бюджетного финансирования физической культуры и спорта в последние десять лет, а также на рост количества людей, активно занимающихся спортом, направленность и объем государственных и частных расходов далеки от оптимальных. Так, средняя сумма израсходованных на физическую культуру и спорт средств, приходящихся на 1 человека в год в РФ, более чем в 10 раз ниже, чем в ведущих западных странах.

На всех уровнях государственного управления РФ осознается настоятельная необходимость решения проблем, связанных с обеспечением массовости спорта и организации пропаганды занятий физической культурой и спортом как составляющей части здорового образа жизни и развития спорта высших достижений (Андреева, 2019).

Объективная реальность, данные науки свидетельствуют о том, что здоровье населения можно повысить и укрепить, только приведя в действие целую систему факторов. Среди них одно из важнейших мест занимает физкультурно-оздоровительная деятельность. На сегодняшний день в России функционирует 253 тысячи объектов спорта, только за последние годы сдано в эксплуатацию 19 тысяч спортивных сооружений. Однако, этого не вполне достаточно. Как было отмечено на заседании правительства, обеспеченность населения спортивными объектами в России значительно ниже, чем во многих других

развитых государствах – всего 25%. А если провести исследование еще и в разрезе отдельных территорий страны, то будет видна значительная их дифференциация по данному показателю (Иванова, 2019).

В период с 2016 по 2020 год в России будет потрачено почти 100 млрд рублей на вовлечение россиян в занятия физкультурой и спортом.

Как следует из материалов, на эти средства будут созданы условия для систематических занятий физкультурой, а также будет увеличена эффективность подготовки спортсменов в спорте высших достижений.

Почти 19 млрд рублей из общей суммы будут потрачены на обеспечение олимпийских сборных России необходимыми учебно-тренировочными центрами. В частности, будут построены 5 федеральных спортивно-тренировочных центров для подготовки в условиях среднегорья, Черноморского побережья, на Дальнем Востоке и в Прибайкалье.

На оставшиеся средства за пять лет планируется построить более 350 малобюджетных спортивных объектов массового спорта, 14 спортивных центров на базе вузов и училищ олимпийского резерва, 26 региональных спортивно-тренировочных центров и закупить оборудование и искусственные покрытия для футбольных полей 200 спортивных детско-юношеских школ.

Реализация отдельной госпрограммы позволит в 2 раза увеличить число граждан, систематически занимающихся физкультурой и спортом (с 20 % в 2011 г. до 40 % в 2020 г.). Аналогично должна возрасти доля учащихся и студентов, регулярно занимающихся этим (с 43 до 80%). А доля лиц с ограниченными возможностями здоровья и инвалидов, систематически занимающихся физкультурой и спортом, – в 7 раз (с 3 до 20 %).

Таким образом, магистральной линией государственной политики Российской Федерации на современном этапе является создание базы для сохранения и улучшения физического и духовного здоровья граждан, а так же создание условий для прорывных достижений в области спорта высших достижений (Цинченко, Орлова, 2019). Из опыта многих развитых стран становится очевидным, что такая задача может быть решена с помощью создания комплексной программы, важнейшим компонентом которой является развитие спорта и физической культуры.

Привлечение широких масс населения к занятиям физической культурой, а также успехи на международных состязаниях являются бесспорным доказательством жизнеспособности и духовной силы любой нации, а также ее военной и политической мощи, а в итоге – достижения ее национальной безопасности (Terziev, Stoykov, 2020).

Спорт с давних времён объединяет людей, способствует повышению национального самосознания, а также выполняет важную консолидирующую функцию для государства и его граждан (Sutula, 2019). Основной задачей государства в настоящее время является обеспечение социальной стабильности и рост благосостояния населения (Romanova и др., 2020), и поэтому является важным сплотить людей единой национальной идеей. В связи с этим одной из важнейших задач является необходимость разработки действенной национальной системы физкультурно-спортивного воспитания, достойное место в которой должен занять и студенческий спорт. Для создания в обществе заинтересованности в занятиях физической культурой и спортом необходимо, в первую очередь, осуществить модернизацию физического воспитания в образовательных учреждениях.

Для государства физическая культура и спорт являются достаточно важным полем деятельности, в связи с чем государство должно разрабатывать государственную политику в области физической культуры и спорта (Опалев, 2019).

Также большое влияние на экономику и государство имеет спортивный бизнес, который, выполняя функцию восстановления и реабилитации рабочей силы, частично высвобождает финансовые и материальные ресурсы государства.

Государство тесно связано со спортивной индустрией, является ее заинтересованным участником, а также выступает регулятором и координатором спортивно-экономических

отношений между основными группами участников спортивной индустрии.

Выработку и реализацию государственной политики и нормативно-правовое регулирование в сфере физической культуры и спорта, а также оказание государственных услуг (включая недопущение допинга в спорте и борьбу с ним) и управление государственным имуществом в сфере физической культуры и спорта осуществляет Министерство спорта Российской Федерации, являющееся федеральным органом исполнительной власти.

Государственная политика в сфере физической культуры и спорта и ее общая направленность, помимо всего прочего, обеспечивает определенные в стратегии национальной безопасности Российской Федерации четыре национальных интереса, (Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683 «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации»). Среди них выделены:

1) укрепление обороны страны, обеспечение незыблемости конституционного строя, суверенитета, независимости, государственной и территориальной целостности Российской Федерации;

2) укрепление национального согласия, политической и социальной стабильности, развитие демократических институтов, совершенствование механизмов взаимодействия государства и гражданского общества;

3) повышение качества жизни, укрепление здоровья населения, обеспечение стабильного демографического развития страны;

4) повышение конкурентоспособности национальной экономики.

Структурным подразделением Министерства спорта Российской Федерации, которое непосредственно занимается вопросами государственной политики в сфере физической культуры и спорта, является Департамент государственной политики в сфере спорта и международного сотрудничества.

Министерство спорта России осуществляет государственную политику в своей сфере, реализуя документы стратегического планирования (такие как Стратегия развития физической культуры и спорта в Российской Федерации, государственная программа Российской Федерации «Развитие физической культуры и спорта», государственные программы субъектов Российской Федерации и др.) непосредственно через свои подведомственные организации во взаимодействии с другими федеральными органами исполнительной власти, органами исполнительной власти субъектов Российской Федерации, органами местного самоуправления, общественными объединениями и иными организациями.

На рисунке 1. представлены источники финансирования спортивных организаций.

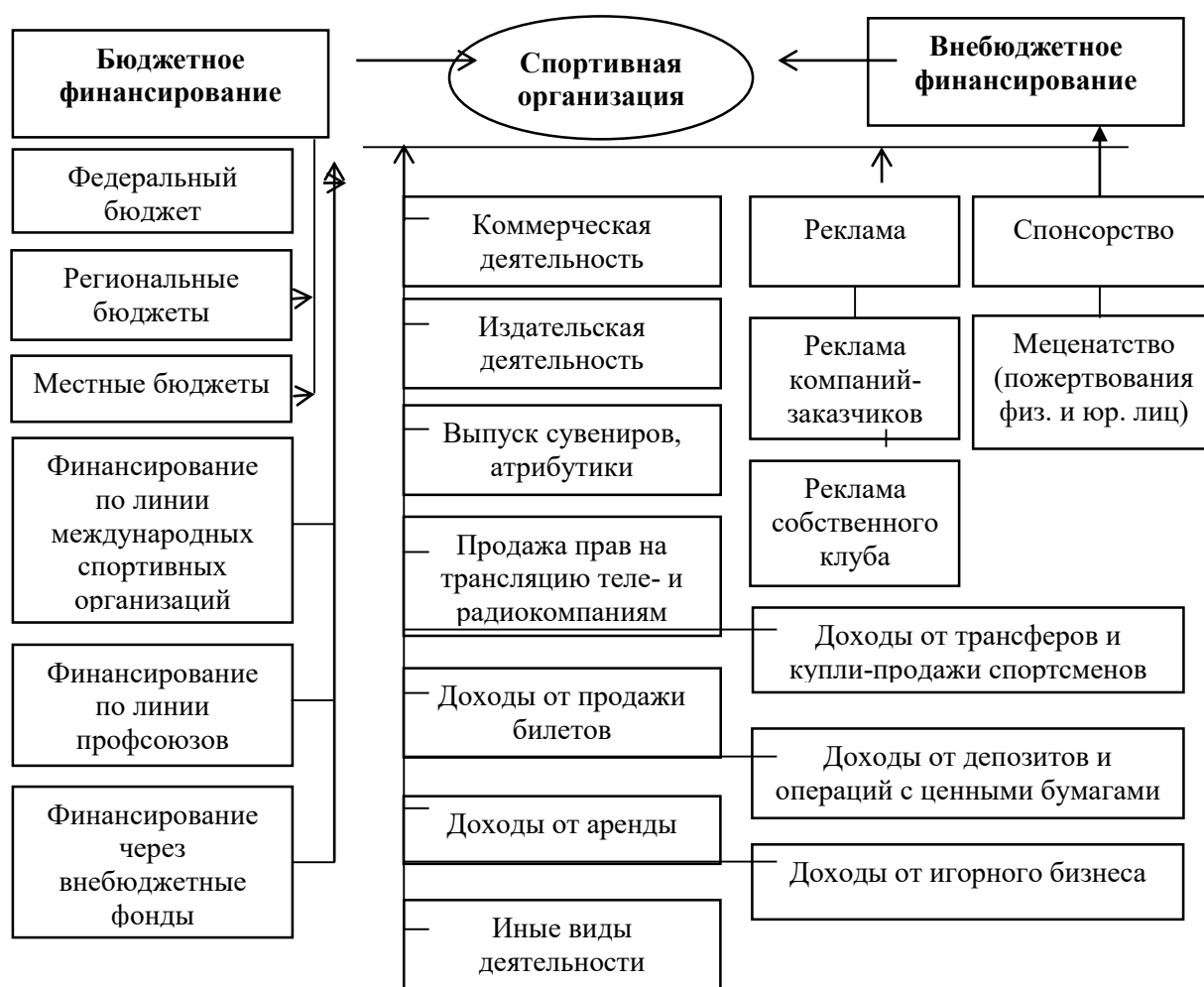

Рисунок 1. Структура источников финансирования спортивных клубов и организаций

Источник: Галкин, 2009

Очевидно, что все группы источников финансирования значительно различаются по своей экономической природе, а также способам и формам получения денежных средств. Кроме того, даже внутри одной группы инструменты финансирования могут весьма существенно дифференцироваться. Так, например, государственное финансирование может осуществляться в виде налоговых льгот (когда спортивная организация освобождается от части налогов и может потратить высвободившиеся таким образом средства на свое развитие), субсидий (денежных пособий и стипендий отдельным спортсменам) или субвенций (целевой помощи спортивным организациям под конкретные программы). То же самое можно сказать и о предпринимательской деятельности в физкультуре и спорте, которая затрагивает самые разнообразные направления привлечения финансовых ресурсов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в развитии физической культуры и спорта государство имеет огромный интерес, так как велика их роль в формировании здоровой нации, улучшении качества трудовых ресурсов, повышении результативности и эффективности труда. Кроме того, успехи сборных команд и отдельных спортсменов на ведущих международных соревнованиях положительно влияют на престиж страны на мировой арене и способствуют популяризации здорового образа жизни и занятий спортом в самой стране.

Многосторонняя значимость физической культуры и спорта проявляется через те функции, которые данные социальные институты играют в обществе. Низкий уровень здоровья населения отрицательно сказывается на производительности труда работников, что является одной из причин, затрудняющих подъем экономики, а, следовательно, и благосостояние населения. Среди ряда факторов, отрицательно влияющих на развитие физической культуры и спорта, существенными являются проблемы недофинансирования или искаженного финансирования.

Состояние физической культуры и спорта напрямую зависит от эффективности организационно-экономических механизмов, в том числе финансового. Анализ различных систем финансирования физической культуры и спорта в разных странах позволяет не только увидеть недостатки собственной системы финансирования данной отрасли, но и выработать наиболее эффективную, учитывающую тенденции современного развития и национальную специфику.

В любом случае в сложившихся условиях, связанных с распространением коронавирусной инфекции Covid-19, необходимость занятий физкультурой и спортом должна пропагандироваться еще активнее, поскольку находясь на самоизоляции, люди должны придерживаться правил здорового образа жизни. Это помогает бороться с лишним весом, снижать психологическое напряжение и др. Многие тренеры предлагают онлайн-занятия, которые становятся доступнее более широкому кругу лиц. Считаем, что улучшение эпидемиологической ситуации привлечет в спортивные залы большее количество желающих заниматься и позволит расширить круг желающих заниматься дома с инструктором или по платным онлайн-курсам. Поэтому роль частных источников финансирования физической культуры будет возрастать.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Альбеков А.У., Макаренко Е.Н., Галазова С.С., Вовченко Н.Г., Романова Т.Ф., Иванова О.Б., Андреева О.В., Костоглодова Е.Д., Суховеева А.А. (2019). *Развитие человеческого капитала молодежи: организационно-управленческие и финансовые аспекты*. М.: 376 с. DOI: 10.18334/9785912922879; ISBN: 978-5-91292-287-9
2. Андреева О.В., Суховеева А.А., Попова Г.В. *Исследование особенностей функционирования сферы физической культуры и спорта в рамках решения задач стратегического планирования социально-экономического развития территории // ЦИТИСЭ*. 2019. № 5 (22). С. 175-182. DOI: 10.15350/24097616.2019.5.16
3. Восколович Н.А., Юнусов Р.И. (2020). *Проблемы вовлечения российского населения в занятия спортом*. Интеллект. Инновации. Инвестиции. № 3. С. 31-41. DOI: 10.25198/2077-7175-2020-3-31
4. Галкин В.В. (2009). *Экономика спорта и спортивный бизнес*. М.: КноРус. С. 314.
5. Иванова О.Б., Андреева О.В. (2019) *Физическая культура и спорт*. В книге: Комплексный анализ социально-экономического развития города Ростова-на-Дону: сравнительная динамика и ключевые тренды. Ростов-на-Дону: Изд-во РГЭУ (РИНХ). С. 115-133. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41231375>; ISBN: 978-5-7972-2567-6
6. Опалев М.А. (2019). *Государственное регулирование в сфере физкультуры и спорта: основные проблемы и тенденции*. Научный вестник Волгоградского филиала РАНХиГС. Серия: Политология и социология. № 1. С. 89-94. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=42929313>
7. Романова Т.Ф., Андреева О.В., Самойлова К.Н., Суховеева А.А., Такмазян А.С., Герасимова К.А., Романов Д.Г. (2018). *Финансовые аспекты развития физической культуры и спорта в Российской Федерации*. М.: Издательский дом «БИБЛИО-ГЛОБУС». 254 с. DOI: 10.18334/9785907063198; ISBN: 978-5-907063-19-8

8. Савельева О.В., Иванова Л.А., Шеханин В.И., Анисимова А.В. (2020). *Роль частных инвестиций в сфере физической культуры и спорта*. Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. № 1 (179). С. 241-245. DOI: 10.34835/issn.2308-1961.2020.1.p241-245
9. Цинченко Г.М., Орлова И.С. (2019). *Государственная политика Российской Федерации в сфере развития физической культуры и спорта*. Вопросы управления. № 3 (39). С. 76-87. DOI: 10.22394/2304-3369-2019-3-76-87
10. Camargo Rojas, Diana & Gómez, Edwin & O, Jonathan & Rubiano, Ricardo. (2013). *Physical culture and sport: social phenomena*. 31. 119-125.
11. Kosiewicz, Jerzy. (2010). *Social and Biological Context of Physical Culture and Sport*. Physical Culture and Sport. Studies and Research. 50. 10.2478/v10141-010-0021-1.
12. Romanova T.F., Andreeva O.V., Sukhoveeva A.A., Otrishko M.O., Klimuk V.V. (2020) *Digitalization as an Urgent Trend in the Development of the Social Sphere*. Lecture Notes in Networks and Systems (см. в книгах). Т. 87. С. 931-939. DOI: 10.1007/978-3-030-29586-8_106
13. Sutula, Vasyli. (2019). *Features of the cultural and historical transformation of the concept of "physical culture"*. Слобожанський науково-спортивний вісник. 5-13. 10.15391/sns.v.2019-5.001.
14. Terziev, Venelin & Georgiev, Marin & Solovev, Denis. (2020). *Management Control in Implementation of the Social Program*. SSRN Electronic Journal. 6. 210-219. 10.2139/ssrn.3525690.
15. Terziev, Venelin & Stoykov, Mitko. (2020). *Development of methodology as part of applied tools for strategic research and assessment of institutional stability of the national security system*. // 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development Baku, 18-19 June 2020, Economic and Social Development, Book of Proceedings Vol. 1/4, 2020, pp.894-904, ISSN 1849-7535.

УЧАСТИЕТО НА РУСИЯ В СИРИЙСКИЯ КОНФЛИКТ

Васил Станков

Доцент, доктор – военнополитически проблеми на сигурността
Военна академия „Г. С. Раковски“, София, България
vassilst@abv.bg

Резюме: Статията съдържа анализ и оценка на геополитическите, военностратегическите и военните аспекти на участието на Русия в сирийския конфликт по повод петата година от активната ѝ намеса в конфликта. Възможните мотиви, които обуславят решението на руското ръководство за пряка намеса, са съпоставени с постигнатите до момента резултати. Очертани са проблемните въпроси в отношенията на Русия с режима на Башар ал Асад на фона на амбицията на сирийското правителство да постигне безусловна военна победа над своите опоненти и да възстанови абсолютния си контрол върху територията на страната. Военната кампания на Русия условно е разделена на четири етапа, като всеки от тях е анализиран от гледна точка на основните цели и приоритети на руското военно и политическо ръководство.

Ключови думи: конфликт, военна операция, Сирия, Източно Средиземноморие

JEL: F51

RUSSIA'S PARTICIPATION IN THE SYRIAN CONFLICT

Vasil Stankov

Associate professor, PhD
Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria
vassilst@abv.bg

Summary: The article contains an analysis and assessment of the geopolitical, military-strategic and military aspects of Russia's participation in the Syrian conflict. The possible motives that determine the decision of the Russian leadership to intervene directly are compared to the results achieved so far. Outlined are the problematic issues in Russia's relations with Bashar al-Assad's regime vis-à-vis the Syrian government's ambition to achieve an unconditional military victory over its opponents and to regain absolute control over the country's territory. Russia's military campaign is divided into four stages and each is analyzed in terms of the main goals and priorities of the Russian military and political leadership.

Key words: conflict, military operation, Syria, Eastern Mediterranean

JEL: F51

ВЪВЕДЕНИЕ

Вътрешнодържавният конфликт в Сирия продължава вече десета година, като през септември т.г. се навършват пет години от пряката военна намеса на Русия в него. На този етап изводите и оценките, свързани с геополитическите, военностратегическите и чисто военните аспекти на участието на Русия едва ли ще имат траен характер, тъй като военните действия продължават с променлива интензивност, а конкретни перспективи за разрешаване

на противоречията между враждуващите страни засега не се очертават. Въпреки това изминалият период ни дава основание да обобщим досегашните наблюдения и да се опитаме да анализираме междинните резултати и отражения от военната операция на Русия в Сирия.

На първо място следва да напомним, че участието на Русия в сирийския конфликт е следствие от геополитическите стремежи на настоящото руско ръководство, твърдо решено да превърне Русия в първостепенен фактор в международните отношения и да възстанови статута ѝ на световна сила. Военната операция може да се разглежда като елемент от мащабен план за увеличаване на националната мощ на Русия и използването ѝ като средство за издигане на ролята на страната в регионален и глобален аспект. Главната цел е подобряване на позициите на Русия в борбата за преразпределение на сферите на влияние и засилване на функциите ѝ на един от водещите геополитически центрове на тежестта в Евразия и в света. С голяма степен на вероятност може да се предположи, че планът включва мерки като укрепване и развитие на способностите на въоръжените сили и на първо място на стратегическите ядрени сили, използване или демонстрация на готовност за използване на въоръжените сили за защита на руските интереси в различни региони на света и упражняване на влияние върху вътрешните процеси в отделни държави с цел направляването им в посока, изгодна за Русия. Във военностратегически аспект планът предвижда увеличаване на военното присъствие и активността на Русия във важни региони като Черно море, Кавказ и Близкия изток.

Военната намеса в Сирия е израз на активна външнополитическа стратегия, насочена към подобряване на позициите на Кремъл при решаване на важни въпроси от първостепенно значение за интересите на Русия. Руските държавни ръководители оценяват, че е по-изгодно да преговарят като представители на световна сила, способна да разрешава проблеми от регионален и глобален мащаб, отколкото да се съобразяват с позициите на международната общност и да правят отстъпки във връзка с Крим и конфликта в Източна Украйна.

Предвид геополитическото си значение Близкият изток заема особено място в плановете за увеличаване на значимостта на Русия и превръщането ѝ в ключов фактор при разрешаването на главните въпроси на международния мир и сигурност. Руското ръководство разглежда сирийския конфликт като благоприятна възможност за реализиране на основните си геополитически цели и оценява външнополитическите рискове от ангажираността на Русия като приемливи на фона на многопосочния позитивен ефект от установяването на трайно руско присъствие в Сирия.

Руското ръководство продължава да разглежда намесата в конфликта като целесъобразна и необходима от гледна точка на оцеляването на режима на Башар ал Асад, който е най-близкият съюзник на Кремъл в арабския свят. Руските управляващи считат, че участието на Русия възпрепятства реализирането на сценарий, при който сирийският режим може да бъде заменен от правителство, което ще се отнася негативно към Русия, тъй като ще бъде доминирано от привърженици на крайните религиозни течения или от прозападно ориентирани политици. Освен това, участието на режима в управлението след бъдещата конституционна подялба на властта има голямо значение за реализирането на руските политически, военностратегически и икономически интереси, включително по отношение на следвоенното възстановяване на Сирия.

Главният недостатък на тази стратегия се състои в това, че руското присъствие в Сирия изцяло е обвързано с личността на Башар ал Асад, който има самостоятелно виждане за изхода от конфликта, обусловено от стремежа му да постигне пълна капитулация на политическите си опоненти, да неутрализира претенциите им към властта и да възстанови абсолютния си контрол върху цялата територия на страната.

Подобна безкомпромисна позиция не кореспондира изцяло с нагласата на руското ръководство, което счита, че след пет години участие във войната вече е време за политическо урегулиране, което ще позволи на Кремъл да инкасира политическите и икономическите ползи от своята намеса. Поради това руското ръководство би предпочело

Башар ал Асад да насочи вниманието си към следвоенното възстановяване на районите под негов контрол, вместо да продължи да отдава приоритетно значение на военните действия (Bhadrakumar, 2020).

Тези различия не са непреодолими, но са индикатор за нарастващия интерес на Русия от постигане на политическо урегулиране чрез прекратяване на военните действия и прилагане на работеща формула за подялба на властта. Перспективите за намиране на удовлетворително за всички решение са пряко свързани с политическото бъдеще на Башар ал Асад, поради което може да се предположи, че Кремъл търси подходяща кандидатура сред настоящия управляващ елит на Сирия, която евентуално да бъде издигната начело на държавата при необходимост от излизане на Башар ал Асад от управлението. По всяка вероятност намирането на такава кандидатура е свързано и със съображението, че след приключването на активната фаза на конфликта ролята на Русия във вътрешните процеси ще се видоизмени и може да бъде подложена на изпитание, тъй като в етапа на следвоенното възстановяване по-голямо значение ще има финансово-икономическата, а не военната мощ на заинтересуваните държави. Руското ръководство вероятно се нуждае от гаранции, че в стремежа си по-бързо да преодолее последствията от войната сирийското правителство няма да отдаде предимство на другия си съюзник – Иран, или пък да потърси пътища за сближаване и икономическо партньорство със сегашните си опоненти от Съвета за сътрудничество на страните от Персийския залив (Саудитска Арабия, Катар) и държавите от ЕС, което би ограничило възможностите за участие на Русия в процеса.

Във военностратегически аспект може да се оцени, че военната намеса в сирийския конфликт до голяма степен осигури на Русия желаните условия за по-активна роля в региони с ключово значение за международния мир и сигурност. Потвърди се оценката на руското военно и политическо ръководство, че територията на Сирия предоставя удобна възможност за поддържане на постоянно военно присъствие в Източното Средиземноморие, което позволява по-непосредствено наблюдение на процесите в Близкия изток и Северна Африка. Пряката намеса на Русия в сирийския конфликт е поредната стъпка към разширяване на влиянието ѝ на изток и гарантиране на достъпа до Средиземно море (Bekiarova, 2019).

Поради това продължават действията за превръщане на пункта за материално-техническо осигуряване в Тартус в пълноценна военноморска база чрез разширяване и усъвършенстване на неговата инфраструктура, за да може да приема по-голям брой бойни кораби от всички класове. През декември 2017 г. руската Дума ратифицира двустранния договор със Сирия (подписан през януари същата година), според който на Русия се дава право безплатно да използва ВМБ в Тартус още 49 години и безсрочно – ВВБ „Хмеймим“ в провинция Латакия. Целта е да се осигури поддръжката на постоянното оперативно съединение на ВМФ в Средиземно море, което може да включва в състава си и авионосния крайцер „Адмирал Кузнецов“. Заслужава внимание, че наличието на палубна авиация е ясен индикатор за намеренията на руското държавно и военно ръководство да демонстрира готовност за използване на военна сила за защита на руските интереси в този регион. За първи път във военната си история Русия използва палубна авиация в бойни условия през ноември 2016 г., когато „Адмирал Кузнецов“ в състава на авионосна група, участва във въздушните удари срещу обекти на т. нар. Ислямска държава в провинция Алепо. През май 2018 г. започнаха дейности по планов ремонт и модернизация на „Адмирал Кузнецов“ (единствения авионосен кораб в състава на ВМФ на Русия), които се предвижда да продължат до края на 2022 г.

Русия разглежда присъствието на своя военен контингент в Сирия като гаранция, че сирийският режим няма да бъде свален чрез военна операция по подобие на операцията на НАТО в Либия през 2011 г. Руските управляващи и кръгът около президента Путин решиха да демонстрират пред света, че военните интервенции като средство за решаване на международните проблеми, не са прерогатив и монопол на Запада. За решимостта на руското ръководство е показателен фактът, че военната операция в Сирия е първото пряко участие на въоръжените сили на Русия във военни действия на територията на арабска страна.

Когато руското държавно и военно ръководство е оценявало военностратегическата обстановка и интересите на заинтересуваните страни, един от главните аргументи в полза на военната намеса със сигурност е било обстоятелството, че САЩ не се стремят към активна роля в Сирия и не възнамеряват да провеждат мащабни военни операции на сирийска територия. Това е изключително важно, тъй като на практика елиминира риска от военни стълкновения между двете суперсили.

Американското военно присъствие в Северна Сирия и в близост до сирийско-иракската граница (югоизточната провинция Хомс) е ограничено, но напълно достатъчно, за да респектира съюзниците на сирийския режим и да оказва възпиращо въздействие върху плановите на Русия за своевременно намиране на приемлив за нея изход от конфликта. Основната причина е това, че интересите на САЩ и Русия по отношение на Сирия съвпадат в областите, свързани с борбата срещу тероризма, но продължават да се разминават съществено, когато стане дума за политическото бъдеще на Сирия. Двете страни желаят в Сирия да има стабилност и страната да остане обединена, но имат различни мнения относно пътищата и начините за постигане на тази цел. Русия не прави разлика между радикалните джихадистки групировки и отрядите на антиправителствената въоръжена опозиция (т.нар. умерена опозиция), докато САЩ считат, че усилията им следва да бъдат насочени към унищожаването на тероризма, а действията на умерената опозиция срещу режима трябва да бъдат подкрепени. Русия счита, че оставането на власт на светския режим на Башар ал Асад е единственият начин за противодействие на радикализацията и разпространението на религиозно мотивирания екстремизъм в региона, а САЩ са на мнение, че Асад трябва да бъде отстранен от властта.

Кризата в Сирия разкрива сблъсък на интересите между САЩ и Русия, в който участват джихадистите, сирийският режим и Иран. Русия определено демонстрира своите военни способности и тества новите си оръжия, докато САЩ проверяват колко далеч би стигнала Москва в играта на нерви и би ли нанесла директни удари по техния съюзник (Димов, 2019).

В чисто военен аспект участието в конфликта предоставя на руските въоръжени сили възможност да придобият практически боен опит и да отработят в реални условия различни оперативно-тактически способности за използване на войските и оръжията. Досега в конфликта са използвани голям брой образци В и ВТ, някои от които са тествани за първи път в бойни условия:

- осъществени бяха реални пускове на крилати ракети „Калибър“ от надводни кораби и подводници в Каспийско и Средиземно море, както и на новата стратегическа крилатата ракета Х-101 с голям радиус на действие (до 4,5 хиляди км);

- в операцията срещу тероризма беше използвана стратегическа авиация (бомбардировачите Ту-160, Ту-95 и Ту-22М3), многоцелевите изстребители Су-30СМ и Су-35, както и новият изстребител-бомбардировач Су-34;

- в Сирия е разположена и вероятно е използвана най-новата зенитно-ракетна система С-400 „Триумф“.

Усъвършенствана беше бойната подготовка и на тренираността на силите за специални операции, които в Сирия изпълняват задачи, свързани основно с насочването на авиацията по наземни цели и ликвидирането на полеви командири на радикалните и опозиционните групировки. Тествани са в реални условия нови БЛА, сапърно-инженерно оборудване, мобилни роботехнически комплекси за разминироване, както и нови способности за материално-техническо снабдяване и логистично осигуряване. Освен като полигон за изпитания на В и ВТ, сирийският конфликт послужи като възможност за съществено подобряване на оперативната и бойна подготовка на щабовете и войските, както и на равнището на натренираност на личния състав на основните родове войски (сили).

Анализът на Центъра за стратегически и международни изследвания (CSIS), озаглавен „Moscow's war in Syria“, констатира, че според набелязаните цели и постигнатите основни резултати, кампанията на ВС на Русия в Сирия до момента може условно да се раздели на три етапа:

Първи етап (септември 2015 – април 2016)

Главните усилия бяха насочени към стабилизиране и укрепване на позициите на сирийския режим в ключови региони в Западна Сирия – крайбрежните райони в северната част на провинция Латакия; районите на Хомс и Хама (т.нар. западен коридор); по-големите населени пунктове в провинция Алепо; района на Дамаск.

В рамките на проведената въздушна операция бяха нанесени голям брой удари срещу групировки на антиправителствената въоръжена опозиция, което позволи на Сирийската арабска армия да овладее инициативата и постепенно да възстанови контрола на режима върху западната част на страната. Периодично бяха нанасяни и удари срещу обекти на джихадистите от т.нар. Ислямска държава в Централна и Източна Сирия (районите на Ракка и Дейр-ез Зоор). Към края на 2015 г. започна практиката на придаване към формиранията на правителствените сили на предни авионасочвачи и на диверсионно-разузнавателни групи от Силите за специални операции.

Втори етап (април 2016 – април 2017)

През този период основната задача на базираната в Сирия (летищата Хмеймим, Шейрат и Тиас) авиационна група от ВКС на Русия беше да подпомогне силите на режима и неговите съюзници (отрядите на „Хизбулла“, формирания на иранския Корпус „Стражи на ислямската революция“ – КСИРИ, включително елитното подразделение за специални операции „Кодс“, както и сирийски военизирани формирания) да постигнат решителна победа над въоръжената опозиция в източната част на провинция Алепо, трайно да овладеят инициативата в рамките на конфликта и да създадат условия за активизиране на бойните действия срещу т.нар. Ислямска държава в Източна Сирия.

Първоначално районът на Алепо беше изолиран чрез поредица от въздушни удари, които блокираха снабдяването на опозицията по основните маршрути, свързващи града с провинция Идлиб, и позволиха на правителствените сили и отрядите на „Хизбулла“ да възпрепятстват изтеглянето на опозиционните сили в южно и югоизточно направление.

Овладеяването на Алепо през декември 2016 г. може да се оцени като повратна точка в хода на гражданската война, след която конфликтът започва да се развива в полза на сирийския режим и неговите съюзници. На този етап командването на руския контингент вероятно е направило анализ на резултатите от кампанията и е формулирало изводи, тъй като впоследствие бяхме свидетели на все по-активно използване на групи със специално предназначение, военни съветници и инструктори, както и групи за координация и взаимодействие с „Хизбулла“ и КСИРИ. Овладеяването на крупни населени пунктове по принцип е свързано с провеждане на операции по прочистване с висока степен на риск за участващите в тях военнослужещи, което е вероятната причина за използването на служители на частни военни компании като „Вагнер“.

Трети етап (април 2017 – декември 2018)

Авиационната група съдействаше на режима първо да изтласка т.нар. Ислямска държава от важни райони в централната част на страната, след което да проведе операция в източно направление с цел овладяване на Дейр-ез Зоор – втория по големина град след Ракка под контрола на т.нар. Ислямска държава. Замисълът е по този начин окончателно да бъде неутрализирана потенциалната заплаха за столицата Дамаск.

През този етап сме свидетели на нарастващото значение на въздушното и специалното разузнаване и на силите за специални операции, разширяването на оперативно-тактическото взаимодействие, както и на осезателния принос на руските инструктори за обучението и подготовката на правителствените сили.

Можем да добавим още един, четвърти етап (след декември 2018), по време на който вниманието на руския контингент и на правителствените сили през този период е насочено главно към провинция Идлиб, съществена част от която се контролира от радикалната групировка „Хайат Тахрир аш Шам“, както и към отделни райони под контрола на опозицията в провинциите Хама и Алепо.

В края на 2019 г. Русия засили военното си присъствие в североизточната част на страната на фона на съкращаването на американския контингент и провежданата турска трансгранична военна операция „Извор на мира“ срещу кюрдските „Сили за народна защита“ в районите източно от река Ефрат.

През октомври 2019 г. Русия усили съществено контингента от военна полиция, за да осигури осъществяването с Турция съвместно патрулиране, а през ноември започна да използва район от летището в Камишли като вертолетна авиобаза.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В геополитически и военностратегически аспект Русия ще продължи да защитава своите интереси и да преследва набеязаните цели, като същевременно ще се стреми към намиране на работеща формула за политическо урегулиране. Поради липса на алтернатива руското ръководство по всяка вероятност ще се стреми към преодоляване на различията и съгласуване на приоритетите със сирийския режим (Madrasov, 2020).

Важна е и ролята на ООН за възобновяването и развитието на мирния процес, тъй като кризисният мениджмънт на международни кризи задължително трябва да използва капацитета на международните организации. Колкото и силни държави да бъдат привлечени, без участието на световнопризната международна организация, съвременният кризисен мениджмънт не е в състояние да приложи пълен набор от инструменти за неутрализиране на конфликтната обстановка (Димов, 2019).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Bekiarova, N. (2019) *The changing strategic paradigm in the Black sea zone and the challenges to regional security*. // INTCESS 2019- 6th International Conference on Education and Social Sciences 4-6 February, 2019 - DUBAI (UAE), International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2019, pp. 695-702, ISBN: 978-605-82433-5-4. http://www.ocerints.org/intcess19_e-publication/paper.html.
2. Димов, Г. (2019) *Кризисният мениджмънт между мира и войната*, Военна академия „Г. С. Раковски“, стр. 72-77. ISBN 978-619-7478-40-2.
3. Center for Strategic and International Studies (2020), *Moscow's war in Syria*, https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/Jones_MoscowsWarinSyria_WEB_update.pdf.
4. Bhadrakumar MK (2020) *Why Russia is losing its hold on Syria*, Asia Times, May 20, 2020, <https://asiatimes.com/2020/05/why-russia-is-losing-its-hold-on-syria/>.
5. Madrasov, A. (2020), *Has Russia grown tired of Syria's Bashar al-Assad?* Al Jazeera, 19 May 2020, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/rift-moscow-damascus-200517173011730.html>.

РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПАЗАРИ НА ПЧЕЛНИ ПРОДУКТИ

Любомир Любенов

Доцент, доктор

катедра „Икономика“, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България

LLyubenov@uni-ruse.bg

Георги Стоилов

Магистър, инженер

Русе, България

Резюме: Изследването установява стабилно нарастване във времето и пространството на конвенционалните, биологичните, онлайн и регионалните пазари на всички пчелни продукти. Анализирани са производството, цените и пазарите на български пчелни продукти. Установено е, че пчелните продукти извън категорията на меда и восък, както и на различни техни миксове имат значителен потенциал, усвояването на който изисква подходящ маркетинг и технологии. Утвърждаването на апитерапията, ще даде силен тласък за развитието на пазарите на всички пчелни продукти. Развитието на апитуризма ще позволи комплексно предлагане на пчелни продукти, техни миксове и услуги с висока добавена стойност.

Ключови думи: пчеларство, продукти, услуги, пазари.

JEL: Q00

DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN MARKETS OF BEE PRODUCTS

Lyubomir Lyubenov

Associate Professor, Ph.D

“Angel Kanchev” University of Ruse – Ruse, Bulgaria

LLyubenov@uni-ruse.bg

Georgi Stoilov

M.Eng.

Ruse, Bulgaria

Резюме: The study determines a steady increase in the time and area of the conventional, organic, online and regional markets for all bee products. It has been analysed the production, prices and markets of Bulgarian bee products. It has been established that bee products, outside the category of honey and wax, as well as their various mixes, have significant potential, the absorption of which requires appropriate marketing and technologies. The affirmation of api-therapy will give a strong impetus for the development of the markets for all bee products. The development of api-turism will allow a complex offer of bee products, their mixes and services with high added value.

Ключови думи: beekeeping, products, services, markets.

JEL: Q00

ВЪВЕДЕНИЕ

Пчеларството формира 12 продукта – мед, восък, прашец, прополис, млечице, перга, апитоксин, апиларнил, апистотале, майки, опрашване и апитуризм – табл. 1 и табл. 2. Част от тях са материални, а други услуги – опрашване и апитуризм. Някои от тях нямат потребителски пазари, а само организационни – пчели майки и опрашване. Други се използват предимно като храни и хранителни добавки – мед, прашец, млечице, перга, апиларнил, а трети в козметиката и медицината – восък, прополис, апитоксин, апистотале. Някои пчелни продукти се използват от хилядолетия – мед, восък, прополис, апистотале, други от столетия – апитоксин, млечице, прашец, перга, а трети от десетилетия – апиларнил и апитуризм. Техните пазари ще продължат да нарастват устойчиво и динамично, а на меда и восъка, които имат много заместители, по-слабо.

1. РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПАЗАРИ НА ПЧЕЛНИ ПРОДУКТИ

На основата на съвместимост между различни пчелни продукти, са се утвърдили комбинации между тях, сред които водещ е меда, тъй като се комбинира успешно с повечето пчелни продукти и увеличава тяхната съхраняемост. Успешни примери са комбинациите на мед с прашец (мед над 80% с прашец), мед с пчелно млечице (мед 99% с млечице), мед с перга (мед над 90%), мед с прашец и пчелно млечице (мед 79%, прашец 20% и млечице 1%), мед с екстракт от търтееви личинки, т.е. апиларнил (мед над 70% с апиларнил). Възможни са и миксове на пчелни продукти без участието на меда, като апиларнил с прашец, апиларнил с прополис и др. Посочените миксове формират нови пазарни сегменти, тъй като предлагат комбинирани пчелни продукти с нови вкусови, хранителни, козметични и здравословни свойства.

Пчелните продукти се комбинират успешно и с много други продукти извън групата на пчелните. Доказани и утвърдени добри комбинации са мед с тахан, мед с канела, мед с куркума и карамфил, прашец с кисело мляко, прополис със спирт, прополис с вода и др. Тези миксове формират нови продукти с различни вкусови, хранителни и здравословни свойства, т.е. и нови пазарни сегменти. Трябва да се отчита, че пчелната отрова се използва като лекарство в апитерапията, а различни миксове от пчелни продукти се използват и при спапроцедурите, козметиката, медицината, техниката и др., както и в кулинарията. Пчеларството формира и солидна база за възникване на специален клон на туризма – апитуризм. В перспектива ще нарастват иновациите в различни миксове, което ще формира и нови пазарни сегменти.

Основните тенденции в развитието на съвременните пазари на пчелни продукти показват устойчиво нарастване на техните конвенционални, биологични и онлайн сегменти. Особеност, която отличава съществено пазарите на пчелни продукти от общия тренд на който са подвластни агропазарите, е отхвърлянето на гмо пазарите в пчеларството (Любенов, 2016). Днес най-развити са пазарите на пчелен мед и восък, а на останалите пчелни продукти са по-слабо развити. Пазарът на опрашване има най-близки перспективи да надмине този на меда, предвид глобалните проблеми за опазване на биоразнообразието. Пчелното млечице, прашецът, пергата и прополисът имат по-далечни перспективи, предвид стремежа за намаляване консумацията на захари и по-здравословен начин на живот, вкл. спа процедури, апитуризм и др.

Пергата, пчелната отрова, апиларнилът, апитуризмът и телата на пчели (апистотале) имат характер на много малки ниши и за повечето от тях ако съществуват пазари, те са спорадични. В перспектива развитието на пазарите на пчелни продукти, извън категорията на меда и восъка, ще зависи от една страна от търсенето им в различни индустрии и услуги – фармация, медицина, хранителни добавки, туризм и др., а от друга от развитието на технологиите за тяхното рентабилно производство, съхраняване и реализация. България има значителен потенциал по отношение на редица пчелни продукти (Любенов, Христов, 2014), който все още не е усвоен. В табл. 3. е дадено националното производство на пчелни

продукти. Потенциалът е много по-голям, но развитието му, изисква подходящ маркетинг и технологии.

Целта е анализ на тенденциите на развитие на българските пазари на пчелни продукти. Изследванията посветени на българските пазари на пчелни продукти са малко, а осветляването им ще позволи производство съобразено с пазарните тенденции. Това ще подобри реализацията на пчелните продукти чрез ориентиране на ресурсите към перспективни пазари, което ще се стимулира и развитието на пчеларството.

Таблица 1. Видове пчелни продукти, състав, здравословни свойства и приложения.

Пчелни Продукти	Аналози и съхранение	Състав	Здравословни свойства	Приложения
Мед – центрофугира н Мед в рамки (естествено и напълно запечатан от пчелите с восък)	Аналог на захарни, (шоколадови) изделия и др. подсладители. Може да се съхранява много дълго (над 100 год.)	Въглехидрати, витамины, минерали, аминокиселини, растителни антибиотици, ензими, антиоксиданти и антиракови вещества	Антимикробно, противовъзпалите лно, отхрачващо и антисклеротично действие Мановият мед действа диуретично и съдържа осем пъти повече калий от нектарния мед	Акациевият мед помага при безсъние, стомашно- чревни, сърдечни, жлъчни проблеми. Липовият мед помага при простуда, ангина, bronхит, бронхиална астма. Нектарният мед букет помага при преумора и за общо укрепване на организма. Мановият мед оптимизира работата на черния дроб, балансира съдържанието на микроелементи, зарежда с витамини, действа антиоксидантното, противораково и против анемия, възстановява сърдечно-съдовата, нервната система и опорно-двигателният апарат
Пчелен прашец (полен)	Няма аналог. Изисква изсушаване и съхраняване. След три месеца губи значителна част от витамините	Растителни протеини над 20%, калий, магнезий, цинк, калций, ензими, антиоксиданти, витамины и всички двадесет и две незаменими аминокиселини	Био и имунно стимулатор, подобряващ храносмилането. Има антистресов ефект. Подходящ срещу акне, бръчки, стареене, диабет, лош холестерол, анемия, запек, колит, синусит, астма, бронхит. Супер храна	Увеличава половата мощ, силата, издръжливостта, енергията и скоростта. Ускорява възстановяването след физическо натоварване, възвръща нормалния сърдечен ритъм, усилюва издръжливостта при продължително физическо натоварване. Укрепва неврологичното и психическото състояние. Засилва имунната система, подобрява храносмилането и

				устойчивостта на алергии. Блокира възпалителни процеси в бронхите и белия дроб. Оказва благотворно въздействие върху репродуктивната система.
Перга (пчелен хляб)	Подобен на прашеца, но с много по-висока хранителна, биологична стойност и съхраняемост	Растителни протеини, витамини, микроелементи, всички аминокиселини, минерали, ензими, пробиотици, анаболици	Има терапевтично въздействие върху черния дроб, сърдечно-съдовата система, мозъчните функции, работата на стомашно-чревния тракт, при анемия, хепатит, цироза и др. Супер храна	При малокръвие, при заболявания на нервната и ендокринната система, стомашно-чревния тракт (гастрити, колити, язви на стомаха), при понижен имунитет, при сърдечна недостатъчност, нарушаване в мозъчното кръвообращение, инфаркти, инсулти, хепатити, алергии, при слаба репродуктивност и като антисклеротично средство за укрепване при преждевременно стареене на организма
Прополис (пчелен клей)	Няма аналог След няколко години губи значителна част от биологичната си активност	Сложен състав – биофлавоноиди, растителни смоли, восъци, аминокиселини, витамини и много др.	Антибиотично, противогъбично и антибактериално действие, което няма нито един друг продукт (натурален или синтезиран)	За лекуване на екземи, брадавици, мазоли и трудно зарастващи рани. В повечето случаи по степен на активност превъзхожда синтетичните антибиотици. Отделните вещества в него не се отличават със силно антибиотично или антибактериално действие, но като комбинация те са непреодолима заплаха, към която не могат да се приспособят нито микробите, нито гъбичките, нито вирусите. Силен имуностимулатор
Пчелен восък	Има синтетични аналози. Може да се съхранява много дълго (над 100 год.)	съдържа над 300 вещества (свободни и мастни киселини, въглехидрати, вода, ароматични	Силно изразени бактерицидни свойства, които не се губят дори и след преработка. Използва се в лечебни и противослънчеви	Противовъзпалителни, болкоуспокояващи свойства при труднозарастващи рани и лечение на кожни заболявания, парадонтоза, за облекчаване на кашлица,

		вещества, оцветители, минерали), витамини	кремове, маски, мехлеми, балсами, пластири, лечебни свещи, течни емулсии.	ангина и хрема. Съдържа значително количество витамин А – каротин, както и редица други биологично активни вещества. Използва се в парфюмерията, химическата, оптичната, полиграфичната, автомобилната и др. промишлености, както и в пчеларството.
Пчелно млечице (кралско желе, Royal Jelly)	Няма аналог. Изисква хладилна верига или лиофилизация за съхраняване	Аминокиселини – 22, белтъчини (гама глобулин и др.), витамини, въглехидрати, ензими, мазнини, около 66% вода, полови хормони, 15 микроелемента и др.	Антибактериални и антибиотични свойства Има висока хранителна и биологична стойност, мощна енергийна добавка. Лекува заболявания на стомаха, червата, дванадесетопръстника, бъбреците и черния дроб. Супер храна	Подобрява апетита, обмяната на веществата, функциите на жлезите с вътрешна секреция и имунната система. Стимулира кръвообразуването и забавя процесите на стареене. Действа противовъзпалително, биостимулиращо и противораково. Мощен антидепресант с регенеративно действие върху зрението и паметта, регулира кръвното налягане, стимулира кръвообръщението, понижава нивото на захарта и лошия холестерол в кръвта и тъканите, има антисептично и противорадиационно действие.
Апиларнил (търтево млечице; желе от търтеви личинки; екстракт от търтеви личинки; лиофилизат от търтеви личинки)	Аналог на пчелното млечице и прашеца. Изисква хладилна верига с минусови температури	Аминокиселини, мастни киселини, пептиди, витамини, белтъци, ензими, въглехидрати (захари) и др.	Антимикробен, лечебен и профилактичен ефект при рак, грип, импотентност, ревматизъм, неврози, авитаминози, рахит, остеопороза, диабет, простатит, хроничен хепатит и атеросклероза	Ускорява зарастването на рани, язви и фистули; ускорява растежа и умственото развитие на деца и животни; стимулира функциите на ендокринните жлези, развитието на тестисите и яйчниците през пубертета; стимулира растежа на злострада деца, подобрява и засилва паметта и концентрацията, функцията на стомашно-чревния тракт и дихателната система,

				устойчивостта при стресови ситуации, психиката, имунитета, репродуктивните способности.
Пчелна отрова (апи-токсин)	Няма аналог. Изисква изсушаване и специален режим на работа и съхраняване	Представлява изключително сложен комплекс от аминокиселини, минерални и мастни вещества	Антибиотични и обеззаразителни свойства. Използва се в апитератията, като доказан и утвърден метод за лечение, чрез контролирано използване и дозиране на пчелната отрова	Използва се за лекуване на подагра, ревматизъм, артрит и на всякакви болки в мускулите и невралгии. Разширява кръвоносните и мозъчните съдове (много ефективна при слединфарктна стенокардия), повишава съдържанието на хемоглобин в кръвта, нормализира съсиряемостта, подобрява съня, общия тонус, работоспособността, апетита и работата на храносмилателния тракт, помага при справяне с алергични реакции и при лечение на бронхиална астма.
Апис-тотале (тела на умрели пчели, подмор)	Няма аналог. Изисква изсушаване	Въглехидрати, протеини, минерали, микроелементи, ензими, хормони	Антибиотични и противоалергични свойства. Против косопад и ревматизъм	Лечение на стомашно-чревни заболявания, стерилитет, алергии. Повишава имунитета, препоръчва се при заболявания на ставите и простатната жлеза, при обща отпадналост, повишено артериално налягане

Таблица 2. Услуги формиращи от сектор пчеларство и ефекти от тях

Пчеларство -услуги	Същност	Екологични ефекти	Социални ефекти	Икономически ефекти
Опрашване	Еко-системна услуга, която пчелите извършват, събирайки нектар, полен и др. Те опрашват около 84% от цъфтящите растения на земята, чрез което осигуряват 40% от храната,	Над ¾ от световните селскостопански посевни култури зависят от опрашването. То осигурява запазване на биоразнообразието и устойчиво земеделското производство, респективно и	Чрез опрашването се осигурява наличието на разнообразни земеделски и др. продукти, както и продоволствена, а следователно и социална сигурност. Затова опазването на пчелите предвид намаляването на популацията им, е издигнато в	Заради изчезващите пчели (2019) е застрашена годишна продукция на стойност между 235 и 557 млрд. долара. Икономическият ефект от опрашването на пчелите в ЕС за

	стойността на която превишава цената на всички пчелни продукти 15-20 пъти. Опрашването подобрява добивността, респективно и доходността на редица земеделски отрасли.	живота в глобален мащаб. Има значително намаляване на популацията на медоносната пчела, което създава глобални екологични заплахи.	обществена кауза, която е в унисон с концепцията на социално-етичния маркетинг.	2017 г. се оценява на 14,2 млрд. евро годишно, а в България е 1 – 2 млрд. лв./год. (2014а) Цената на измирането на пчелите може да възлезе на 150 милиарда евро в световен мащаб (2018), което е 10% от пазарната стойност на агро-продуктите, предназначени за консумация от човека.
Апи-туризъм	Пчеларството, селската самобитна архитектура, фолклорът, занаятите, празниците, обичаите и красивата природа предлагат много добри възможности за развитие на селски, екологичен, здравен, уелнес и др. видове туризъм свързани с пчеларството и неговите продукти. Те формират солидна база за развитие на апи-туризъм.	Явява се алтернатива на традиционният масов туризъм, който в резултат на прекомерна концентрация унищожава екосистемите и ландшафта. По-устойчива и щадяща природните ресурси туристическа практика, която е в унисон със световната тенденция за развитие на екотуризма.	Предпоставка за формиране на образователни програми, музеи и др. посветени на опазването на пчелите. Запазва културното и природното наследство на селските райони, планинските и др. територии. Съдейства за запазването и развитието на малки населени места с ограничени възможности за заетост.	Диверсифицира стопанствата и ги прави по-слабо зависими от сезонността. Формира локални пазари и къси вериги за доставки на пчелни продукти и услуги. Предлага стоки и услуги с по-висока добавена стойност. Постига по-високи и устойчиви цени. Подобрява доходността на стопанствата и стимулира развитието на местната икономика.

Настоящите количества пчелни продукти (табл. 3), които произвежда българското пчеларство са много по-малки от неговите потенциални възможности (Любенов, 2017). Количествата на произведените пчелни продукти показват степента в която е развит пазара – пчелният мед и восъкът имат най-големи количества в натура, респективно и най-развити пазари. Цените оказват влияние върху пазарната стойност – пчелното млечице има висока цена, която увеличава размера на неговия пазар, въпреки малкото производство в натура. Респективно големите количества и цени на пчелни продукти, формират и големи пазари в стойност. Пазарните тенденции в търсенето и технологиите за производство, съхранение и реализация променят цените и количествата, т.е. и пазарите на пчелни продукти.

Таблица 3. Национални организационни пазари на пчелни продукти

Продукти	Производство кг., (бр., кошери)* / г.	Цени лв./кг. (бр., кошери)*	Пазар млн. лв./г.
Мед	15 000 000	5	75
Восък	300 000	10	3
Прашец	100 000	25	2.5
Прополис	30 000	50	1.5
Млечице	2 500	500	1.25
Перга	-	-	-
Апитоксин	-	-	-
Апиларнил	-	-	-
Пчели майки*	100 000	25	2.5
Опрашване*	20 000	20	0.4

На основата на пазарните количества, цените и големината на пазарите (табл. 3) можем да обособим три групи организационни пазари на пчелни продукти. Първата група включва пчелни продукти с развити пазари – пчелен мед и пчелен восък. Втората група са пчелни продукти с развиващи се пазари, които имат значителен потенциал за растеж – прашец, прополис, млечице. Третата група вкл. пчелни продукти с неразвити и много малки пазари с характер на пазарни ниши – перга, апитоксин, апиларнил. Пазарите на пчели майки и опрашване спадат към факторните пазари, които се детерминират от предходните и др. пазари. Развитието на апитерапията и др. индустрии (фармация, козметика и т.н.) ще доведе до нарастване на пазарите на пчелни и на др. свързани с тях пазари, в които участват.

Производството и предлагането на пчелни продукти зависи не само от търсенето и технологиите, а и от маркетинга, който е свързващо звено между тях. Маркетингът детерминира пазарите и сегментите, за които трябва да се произведат конкретни пчелни продукти с определено количество, качество, цени, комуникации и пласмент, с цел постигане на конкурентоспособно и рентабилно предлагане. Той детерминира и производството не само по отношение на изборът на технологии, но и по отношение на хоризонталната и вертикалната интеграция на пчеларските стопанства, чрез които ще се формират пчелни продукти с висока добавена стойност и ниска себестойност. Затова маркетинга има ключова роля за развитие на потенциала на различните пчелни продукти, респективно и на техните пазари.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Има стабилно нарастване във времето и пространството на конвенционалните, биологичните, онлайн и регионалните пазари на всички пчелни продукти. България има значителен потенциал, в пчелни продукти извън категорията на меда и восъка, но те изискват подходящ маркетинг и технологии.

Най-голям пазарен потенциал днес имат прашеца, млечицето и прополиса, а в перспектива пергата, апитоксина и апиларнила. Развитието на потенциала им се детерминира от търсенето, и от технологиите за производство, преработка и съхранение.

Утвърждаването на апитерапията, ще даде силен тласък за развитието на пазарите на всички пчелни продукти. Развитието на апитуризма ще позволи комплексно предлагане на пчелни продукти, техни миксове и услуги с висока добавена стойност. Маркетингът има важна роля за развитието на всички пазари на пчелни продукти.

От пчелните продукти спадащи към пазарите на средства за производство с най-добри перспективи е опрашването предвид глобалните проблеми с биоразнообразието. Пазарите на пчели майки имат по-слаби перспективи за растеж, защото болшинството от пчеларските стопанства си ги произвеждат сами.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Любенов, Л. (2016), *Пазари и реализация на земеделски продукти*, Русе, ISBN 978-619-207-039-7.
2. Любенов, Л., Христов, И. (2014). *Пазари и реализация на биологични пчелни продукти*, Научни трудове на Русенски университет „А. Кънчев“, Русе, 2014, ISSN 1311-3321.
3. *Капитал*, (2019). Доклад на ООН за биоразнообразието, 10-16 май, 2019.
4. Резолюция на Европейския парламент от 1 март 2018 г. относно перспективите и предизвикателствата пред пчеларския сектор в ЕС 2017/2115(INI). (2014a).
5. Френски национален институт за изследвания в селското стопанство, Цитиран в Резолюция на Европейския парламент, 01.03.2018, (2018).
6. Любенов, Л. (2017). *Потенциал на българското пчеларство*, Кръгла маса, Потенциал за развитие на фермерските пазари в България, Свищов.

СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА РИСКОВЕТЕ ОТ БЕДСТВИЯ НА БАЗАТА НА НОРМАТИВНАТА УРЕДБА

Десислава Тодорова

Доцент, доктор
Медицински университет, София, България
d.todorova.dm@gmail.com

Цветелина Михайлова

Доцент, доктор
Медицински университет, София, България
tsvetelina.s.mihaylova@gmail.com

Резюме: Увеличаването на честотата и тежестта на последиците от бедствията през последните години налагат развиване на мерките за защита на населението и стратегически подход към проблема. Цел. Изследване на актуалната стратегия на за намаляване риска от бедствия в България. Материал и методи. Използван е документален метод. За целите на проучването са събрани и анализирани нормативни документи и специализирана литература по темата. Резултати и изводи. Мерките за защита на населението при бедствия се развиват стратегически на национално и международно ниво, като Република България отчита международния подход за осигуряване на съгласуваност на политиките. В България съществена част от държавната политика в областта на защитата при бедствия е стратегията за намаляване на риска от бедствия, като актуалната стратегия обхваща визията за периода 2018-2030 г, насочена към 4 стратегически цели. Определянето и реализирането на оперативните цели съобразно стратегията се извършва на общинско, областно и национално ниво, в пет приоритетни области за действие. Съветът за намаляване риска от бедствия към Министерски съвет изпълнява функциите на национална платформа за намаляване на риска от бедствия. Заключение. За намаляване на последиците от бедствията не е достатъчен само правилен подход при реализиране на дадена опасност, а е необходим и активен подход за контрол върху риска.

Ключови думи: риск, бедствия, стратегии, активен подход.

JEL: I10

STATUS AND PROSPECTS FOR REDUCTION OF DISASTER RISKS BASED ON REGULATORY

Desislava Todorova

Associate Professor, Ph.D.
Medical University, Sofia, Bulgaria
d.todorova.dm@gmail.com

Tsvetelina Mihaylova

Associate Professor, Ph.D.
Medical University, Sofia, Bulgaria
tsvetelina.s.mihaylova@gmail.com

Abstract: The increase in the frequency and severity of the consequences of disasters in recent years requires the development of measures to protect the population and a strategic plan for the problem. Aim. Study of the current strategy for disaster risk reduction in Bulgaria. Material

and methods. A documentary method was used. For the study, regulating documents and specialized literature on the topic were collected and analysed. Results and conclusions. The measures for the protection of the population in case of disasters are developed strategically at a national and international level, as the Republic of Bulgaria considers the international approach for ensuring policy coherence. In Bulgaria, a significant part of the state policy in the field of disaster protection is the strategy for disaster risk reduction, as the current strategy covers the vision for the period 2018-2030, aimed at 4 strategic goals. The definition and realization of the operational goals according to the strategy are conducted at municipal, regional and national level, in five priority areas for action. The Council for Disaster Risk Reduction at the Council of Ministers performs the functions of a national platform for disaster risk reduction. Conclusion. To reduce the consequences of disasters, not only a correct approach to the realization of a given danger is sufficient, but also an active approach to risk control is needed.

Keywords: risk, disasters, strategies, active approach.

JEL: I10

Въведение

През последните десетилетия промените в климата, бързата и непланирана урбанизация, демографският натиск и засиленото използване на земята в застрашените от бедствия зони, поставиха редица въпроси пред законодателната и изпълнителната власт, обществените организации и бизнеса в световен мащаб. [Манолевска Т., 2014] Манолевска Т. Поведение на населението при природни бедствия – анализ чрез анкетно проучване и работа на терен в периода 2010-2014г. В: Сборник научни доклади от VII-я национален конгрес по психология София, 31.X.-2.XI.2014 г. Съставители: Джонев С., Димитров П., Матеева Н. Издател: Продуцентски център ЛМ ЕООД София, 2014, 689.

Пандемията от коронавирус 2020 г. е само още един пример, че здравните системи трябва да се подготвят за интензивна миграция, биотероризъм, епидемии от инфекциозни болести, природни бедствия, климатични катастрофи, социални и хуманитарни кризи на регионално, национално и международно ниво.

Мащабните бедствия показват, че в условията на глобализация и изострящи се многообразни проблеми на съвременната цивилизация общественото здраве като феномен придобива нови качествени измерения и мащаби. Глобализацията на общественото здраве като понятие отразява преди всичко грандиозната мащабност на здравните проблеми на социума (глобалното общество) в достигнатия етап от развитието на цивилизацията, когато човечеството трябва да поеме цялата глобална отговорност за всичко, случващо се в света. [Воденичаров Цв., В. Борисов, 2017] Воденичаров Цв., В. Борисов. Феноменът обществено здраве в променящия се свят. ГорексПрес, София, 2017, 37.

Една от основните причини, които обуславят необходимостта от стратегическо управление в съвременните условия е нарастващата несигурност и нестабилност във външната среда, свързани с рискови фактори от антропогенен и природен произход. [Алексиев Л., С.Васев, В.Васева, Св.Николов, Д.Димов, Модел за изграждане на интегрирана система за реакция при кризи и защита на населението, сп. Военна медицина, LXVII брой, 1-2/2015, 79-83] Стратегическият мениджмънт е насочен към риска и неопределеността с цел да се осигури дългосрочна приспособимост към изменящата се околна среда. [Борисов В., 2009] Борисов В., Стратегически здравен мениджмънт, Здравен мениджмънт, Горекс Прес, София, 2009г, 200-217 Съществуват два подхода на стратегическия мениджмънт – синергизъм и SWOT-анализ, които се използват и по отношение на рискови и бедствени ситуации. Ефектът на синергизма се вижда най-вече на международно ниво, където чрез дейността на международни и междуправителствени организации се постига взаимодействие

с по-значими резултати. [Воденичаров Ц., С. Попова, М. Мутафова, Е. Шипковенска. Социална медицина, Горекспрес, София, 2013.]

Въпреки че, не съществува установен модел, който е доказано ефективен и който може да се прилага при всякакви обстоятелства, през март 2015 г., с приемането на Рамката за намаляване на риска от бедствия от Сендай, беше договорен новият глобален подход, който представлява преминаване от управление при бедствия към управление на риска от бедствия. [Todorova D. Strategic Management of Disaster Situations. Social and economical aspects of disastrous situations. Problems and solutions. Lambert Academic Publishing, Mauritius, 2017.] Стратегическите решения, приети на международната конференция по намаляване на риска от бедствени ситуации, проведена в Сендай (Програма 2015-2030) разкриват 4 приоритетни направления за подобряване ефективността на управлението на риска в световен, регионален и национален мащаб.

- Priority 1: Разбиране на риска от бедствени ситуации.
- Priority 2: Подобряване управлението на риска.
- Priority 3: Инвестиране в повишаване на устойчивостта за намаляване на риска.
- Priority 4: Повишаване на подготовката за ефективна реакция при бедствени ситуации и „По-добро повторно изграждане“ във фазата на възстановяване и реконструкция. [UNDRR. Sendai Framework for Risk Reduction 2015-2030 // <http://www.unisdr.org/we/inform/publications/43291>]

Статистиката показва голяма честота на различните видове бедствия, засегнали България през последното десетилетие, поради което страната ни е в категорията на териториите, характеризиращи се с особено висока степен на риск в тази сфера. [Министерски съвет. Национална стратегия за намаляване на риска от бедствия 2018-2030 г. [2018.] <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1279>]

Система за защита на населението в България включва централни и териториални органи на изпълнителната власт и организации, които управляват, провеждат и координират дейностите по защитата на населението. [Попзахариева В., Бонева В., Славова В. Организация на превантивната дейност при бедствени ситуации. В: Научни доклади по медицинска география, София, 2004, 112-116; Радева М. Държавната политика за защита при бедствия и управление на кризи. Здравен мениджмънт, 4/ 2007, 52-57] Министерският съвет формира държавната политика при бедствия и аварии и осъществява общото ръководство на дейностите по управление при бедствени ситуации и по преодоляване на последствията от тях. [Михайлова Ил., Д.Тодорова. Организационна структура и управление на дейността на спасителната система. Медицина на бедствените ситуации под ред. на Ил.Михайлова, Р.Чакърва. APCO, София, 2011: 391] В Република България с постановление № 305 от 17.11.2016 г. е създаден Съвет за намаляване на риска от бедствия за подпомагане формирането и осъществяването на държавната политика в областта на защитата при бедствия. Съветът е постоянно действащ орган на Министерския съвет за осигуряване на координация и сътрудничество при провеждането на държавната политика в областта на защитата при бедствия. Съветът се председателства от министъра на вътрешните работи. Членове на съвета са: представители на ръководствата на 17 министерства, както и представители на държавни агенции, правителствени и неправителствени организации, институции и представители, имащи отношение към намаляването на риска от бедствия. [Министерски съвет. Портал за консултативни съвети. 2020 https://saveti.government.bg/web/cc_801/12]. Виден е стремежът към изграждане на широка обществена основа за формирането на държавната политика насочена към един от аспектите на защитата на населението.

Националната стратегия за намаляване на риска от бедствия се разработва на основание чл. 6а, ал. 2, т. 1 от Закона за защита при бедствия и очертава визията за намаляване на риска от бедствия на територията на Република България. [Закон за защита при бедствия, 2018] Закон за защита при бедствия. Обн. ДВ. бр.102 от 19 декември 2006г., изм. ДВ. бр.41 от

22 Май 2007 г., изм. и доп. ДВ. бр.97 от 5 декември 2017 г., изм. и доп. ДВ. бр.77 от 18 септември 2018 г. <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135540282>]. Националната стратегия за намаляване на риска от бедствия отчита международния подход за осигуряване на съгласуваност на политиките за намаляване на риска от бедствия, адаптиране към промените в климата и устойчиво развитие, съгласно Рамката за намаляване на риска от бедствия от Сендай 2015 – 2030, Парижкото споразумение за климата и Програмата за устойчиво развитие на ООН до 2030 година „Да преобразим нашия свят“. [Министерски съвет. Потратл за обществени консултации. 2020. <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1279>]

Цел на проучването: изследване на актуалната стратегия на за намаляване риска от бедствия в България за периода 2018-30.

Обект на проучването: актуалното състояние на държавната политика за намаляване риска от бедствия на национално ниво

Предмет на проучването: нормативната уредба на намаляване риска от бедствия в Република България

Материал и методи. Използван е документален метод. За целите на проучването са събрани и анализирани нормативни документи и специализирана литература по темата.

Резултати от проучване

Изграждането на държавната политика в областта на защитата при бедствия е свързано в значителна степен с дейността на Съвета за намаляване на риска от бедствия към Министерския съвет (Съветът), който има отношение към формирането и осъществяването ѝ.

Съгласно правилника за устройството и дейността му Съветът има функции насочени към намаляване на риска от бедствия на национално и международно ниво, които могат да се обобщят в следните три взаимосвързани направления:

1. Съветът разработва и предлага на Министерския съвет Националната стратегия за намаляване на риска от бедствия; Национална програма за намаляване на риска от бедствия и годишни планове по чл. 6в, ал. 5 от Закона за защита при бедствия; разработва и предлага на Министерския съвет Национален план за защита при бедствия; координира изпълнението на тези документи; преразглежда и актуализира тези документи.

2. Съветът подпомага разработването и прилагането на закони и подзаконовни нормативни актове, имащи отношение към намаляването на риска от бедствия; предлага изготвянето и дава становища по проекти на нормативни актове, свързани с провеждането на държавната политика за намаляване на риска от бедствия; подпомага формирането и изпълнението на секторните политики, имащи отношение към намаляването на риска от бедствия; изготвя годишен доклад до Министерския съвет за състоянието на защитата при бедствия.

3. Съветът осъществява комуникация със Секретариата на Международната стратегия за намаляване на бедствията на Организацията на обединените нации (United Nations International Strategy for Disaster Reduction – UNISDR). [Правилник за устройството и дейността на съвета за намаляване на риска от бедствия към министерския съвет за подпомагане формирането и осъществяването на държавната политика в областта на защитата при бедствия. https://saveti.government.bg/c/document_library/get_file?p_l_id=104762&folderId=122389&name=DLFE-7241.doc]

Съветът изпълнява функциите на национална платформа за намаляване на риска от бедствия. С мултисекторен и интердисциплинарен подход се създава и поддържа общ национален механизъм за координация и ръководство на политиката за намаляване на риска от бедствия.

Съществена част от държавната политика в областта на защитата при бедствия е стратегията за намаляване на риска от бедствия. Настоящата стратегия отменя Стратегията за намаляване на риска от бедствия 2014-2020 г.

Настоящата Национална стратегия за намаляване на риска от бедствия 2018-2030 г. определя посоката на действие до 2030 г., като очертава съгласувана рамка за намаляване на съществуващите рискове и недопускане възникването на нови, повишаване на готовността и способностите за реагиране и бързото възстановяване след бедствия. [Министерски съвет. Национална стратегия за намаляване на риска от бедствия 2018-2030 г., 2018] Министерски съвет. Национална стратегия за намаляване на риска от бедствия 2018-2030 г. [2018.] <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1279>

За постигане на очакванията от изпълнението на Национална стратегия за намаляване на риска от бедствия 2018-2030 г. се реализират следните стратегически цели: 1. Постигане на устойчивост на обществото при бедствия; 2. Изграждане на капацитет за управление на риска от бедствия на всички административни нива на управление; 3. Постигане на съгласуваност при провеждане на политиките за устойчиво развитие, адаптиране към промените в климата и намаляване на риска от бедствия; 4. Постигане на устойчивост на финансирането на защитата при бедствия.

Прилагането на горепосочените принципи при определянето и реализирането на оперативните цели се извършва на общинско, областно и национално ниво, в пет приоритетни области за действие.

Приоритетна област за действие 1: Разбиране на риска от бедствия. Изграждането на общество, което може да устои на бедствия, означава населението да познава отделните рискове и начините за справяне с тях, да съществуват функциониращи системи за ранно предупреждение, които представят реалистични сценарии за развитие на ситуацията и спомагат за бързото и правилно вземане на решения, да е осигурена непрекъснатост на бизнеса, критичната инфраструктура да е адекватно защитена и най-вече обектите в сектори здравеопазване и образование, както и основните обществени услуги, да могат да функционират в условията на възникнало бедствие.

Приоритетна област за действие 2: Засилване на институционалното управление на риска от бедствия. Силното институционално начало на управлението на риска от бедствия, като приоритет на национално, областно и общинско ниво, може да бъде осигурено, когато националната платформа за намаляване на риска от бедствия се превърне в адекватен и ефективен механизъм, осигуряващ интегрирането на намаляването на риска от бедствия във всички сектори. В тази връзка, създадените съвети, които изпълняват ролята на платформи за намаляване на риска от бедствия на общинско и областно ниво, трябва да работят съвместно за постигане на единен и съгласуван подход при набирането и изпълнението на съответните мерки за намаляване на риска от бедствия. Същите следва да бъдат достатъчно добре обезпечени с финансов, технически и административен капацитет. Това ще доведе не само до по-голяма полза от предприетите действия, но и значително ще повиши степента на рационално използване на наличните ресурси.

Приоритетна област за действие 3: Инвестиране в намаляване на риска от бедствия. Изследванията и проучванията показват, че публичните и частните инвестиции в намаляване на риска от бедствия, значително редуцират разходите необходими за реагиране и възстановяване след бедствия. Навременното и адекватно инвестиране в различни мерки, ограничаващи въздействието на определени фактори води до недопускане възникването на бедствия или до съществено намаляване на техните негативни последици.

Приоритетна област за действие 4: Въвеждане на политики за финансово управление на риска от бедствия. За да се насърчат инвестициите в намаляване на риска от бедствия е необходимо при формирането и реализирането на тези политики да се оценяват не само икономическите, а въобще ползите като цяло. За целта, първо трябва да се познава финансовото изражение на негативните последици от възникването на бедствия и след това да се набележат съответните мерки. При определянето на уязвимостта на финансовата система, като индикатор може да се използва наличието на достатъчно ресурси за обезпечаване на дейностите за реагиране, възстановяване и подпомагане при бедствия.

Необходимо е изборът на съответните финансови механизми да бъде съобразен с потребността от ресурси във фазите на развитието на бедствена ситуация. При настъпване на бедствие със значителен мащаб, властите трябва да са в състояние да предприемат бързи и ефикасни действия по реагиране и възстановяване на основните услуги и инфраструктура. Фазата на възстановяване трябва да се основава на предварително планирани действия, които да не допускат създаването на същите рискови условия, довели до настъпване на бедствието. Следва да се съобрази и възможността от даване на приоритет на някои проекти за намаляване на риска от бедствия с цел постигане на по-добри резултати.

Приоритетна област за действие 5: Повишаване на готовността за ефективно реагиране при бедствия и прилагане на принципа „да изградим отново, но по-добре“ при възстановяването. Постигането на високо ниво на готовност за ефективно реагиране при бедствия, изисква поредица от логически свързани действия. Всяко едно възникнало бедствие е необходимо да се подложи на анализ, за да се идентифицират силните страни, допуснатите слабости и да се извлекат съответните поуки. В тази връзка, е необходимо да се създаде система за провеждане на тренировки и учения, която да осигури изграждане на капацитет, повишаване нивото на готовност и ефективно реагиране при бедствия. Тази система е необходимо да се подлага на мониторинг и оценка, за да се установи дали е адекватна и до каква степен отговаря на съвременните предизвикателства.

За изпълнение на целите на Националната стратегия за намаляване на риска от бедствия на национално, областно и общинско ниво се разработват Национална програма, областни и общински програми за намаляване на риска от бедствия.

ОБСЪЖДАНЕ

Прилагането на Стратегията само по себе си не е в състояние да доведе до ефективно намаляване на съществуващите рискове от бедствия и недопускане възникването на нови такива. Осигуряването на ефективно взаимодействие при реализиране на вертикални (между общинско, областно и национално ниво на управление) и хоризонтални (между отделните администрации, министерства и ведомства, частния сектор и научната общност) политики, е ключово за постигане на интегрирано управление на риска от бедствия. От ключово значение също е последващото изпълнение на програмите за намаляване на риска от бедствия на съответните нива на управление.

Основен проблем при извършването на инвестиции в намаляване на риска от бедствия, особено от страна на частния сектор, остава фактът, че някои мерки нямат непосредствен ефект, т.е. възможно е да отнеме десетки години, за да се извлекат ползите или да се възвърнат инвестираните средства. Въпреки това, направените инвестиции биха дали чувство на увереност и сигурност в бъдещето, както и вътрешна удовлетвореност, че са предприети необходимите действия.

ИЗВОДИ

1. Мерките за защита на населението при бедствия се развиват стратегически на национално и международно ниво, като Република България отчита международния подход за осигуряване на съгласуваност на политиките.

2. В България съществена част от държавната политика в областта на защитата при бедствия е стратегията за намаляване на риска от бедствия, като актуалната стратегия обхваща визията за периода 2018-2030 г, насочена към 4 стратегически цели.

3. Определянето и реализирането на оперативните цели съобразно стратегията се извършва на общинско, областно и национално ниво, в пет приоритетни области за действие.

4. За осигуряване адекватното изпълнение на Националната стратегия и провеждането на единен, съгласуван и взаимно допълващ се подход при изпълнението на политиките за намаляване на риска от бедствия, е необходимо да има свързаност между

планиращите документи на съответните административни нива на управление (планове и програми).

5. Съветът за намаляване риска от бедствия към Министерски съвет изпълнява функциите на национална платформа за намаляване на риска от бедствия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За намаляване на последиците от бедствията не е достатъчен само правилен подход при реализиране на дадена опасност, а е необходим и активен подход за контрол върху риска. Дейностите за намаляване на риска от бедствия, следва да бъдат ефективни, съгласувани, ресурсно осигурени и да обхващат всички сектори и опасности. Участието и активното ангажиране на публичния сектор, частния сектор, научната общност, организациите с нестопанска цел и населението е необходимо и важно за осъществяването на всяка национална стратегия. В дългосрочен план, инвестирането в намаляване на риска от бедствия ще спомогне за изграждането на по-устойчива и сигурна среда на живот на национално и международно ниво.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексиев Л., С.Васев, В.Васева, Св.Николов, Д.Димов, (2015). Модел за изграждане на интегрирана система за реакция при кризи и защита на населението, сп. Военна медицина, LXVII брой, 1-2/2015, 79-83.
2. Борисов В., (2009). Стратегически здравен мениджмънт, Здравен мениджмънт, Горекс Прес, София, 2009г.
3. Воденичаров Цв., В. Борисов. (2017). Феноменът обществено здраве в променящия се свят. ГорексПрес, София, 2017.
4. Воденичаров Ц., С. Попова, М. Мутафова, Е. Шипковенска. (2013). Социална медицина, Горекспрес, София, 2013.
5. Закон за защита при бедствия. Обн. ДВ. бр.102 от 19 Декември 2006г., изм. ДВ. бр.41 от 22 Май 2007г., изм. и доп. ДВ. бр.97 от 5 Декември 2017г., изм. и доп. ДВ. бр.77 от 18 Септември 2018г. <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135540282>.
6. Манолевска Т. (2014). Поведение на населението при природни бедствия – анализ чрез анкетно проучване и работа на терен в периода 2010-2014г. В: Сборник научни доклади от VII-я национален конгрес по психология София, 31.X.-2.XI.2014 г. Съставители: Джонев С., Димитров П., Матеева Н. Издател: Продуцентски център ЛМ ЕООД София, 2014, 689
7. Министерски съвет. (2018). Национална стратегия за намаляване на риска от бедствия 2018-2030 г. [2018.] <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1279>.
8. Министерски съвет. (2020). Портал за консултативни съвети. Май, 2020 https://saveti.government.bg/web/cc_801/1 2.
9. Министерски съвет. (2020). Потратл за обществени консултации. Май, 2020. <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1279>.
10. Михайлова Ил., Д.Тодорова. (2011). Организационна структура и управление на дейността на спасителната система. В: Медицина на бедствените ситуации под ред. на Ил.Михайлова, Р.Чакърва. АРСО, София, 2011: 391.
11. Попзахариева В., Бонева В., Славова В. (2004). Организация на превантивната дейност при бедствени ситуации. В: Научни доклади по медицинска география, София, 2004, 112-116.
12. Правилник за устройството и дейността на съвета за намаляване на риска от бедствия към министерския съвет за подпомагане формирането и осъществяването на държавната политика в областта на защитата при бедствия.[май 2020] https://saveti.government.bg/c/document_library/get_file?p_l_id=104762&folderId=122389&name=DLFE-7241.doc.

13. Радева М. (2007). Държавната политика за защита при бедствия и управление на кризи. Здравен мениджмънт, 4/ 2007, 52-57.
14. Todorova, D. (2017). Strategic Management of Disaster Situations. Social and economical aspects of disastrous situations. Problems and solutions. Lambert Academic Publishing, Mauritius, 2017.
15. UNDRR. Sendai Framework for Risk Reduction 2015-2030. (2020). // <http://www.unisdr.org/we/inform/publications/43291>.

CASE STUDY – ОБУЧЕНИЕ В БЕЗОПАСНА КЛИНИЧНА СРЕДА ЗА АКУШЕРКИ И МЕДИЦИНСКИ СЕСТРИ

Цвета Христова

Главен асистент, доктор
Русенски университет „Ангел Кънчев“, Русе, България
tshristova@uni-ruse.bg

Теодора Тодорова

Главен асистент, доктор
Русенски университет „Ангел Кънчев“, Русе, България
tetodorova@uni-ruse.bg

Резюме: В статията се представя формиращата дидактическа функция на метода на индивидуалния клиничен случай (case study) в обучението на студентите акушерки и медицински сестри на безопасна клинична среда – за студентите, за пациента, преподавателя и членовете на медицинския екип от клиничната база. Аргументират се вижданията на авторите за необходимостта от безопасна среда в педагогическото взаимодействие за изграждане на професионалните характеристики на бъдещите специалисти по здравни грижи. Установяват се релациите между отделните субекти, специфични конструкти от клиничната среда. Методът се явява отговор на дидактическите стремежи за мотивираност и активиране на обучението, придобиване на практически опит базиран на теоретични знания.

Ключови думи: case study, безопасна клинична среда, обучение, медицински сестри, акушерки

JEL: I23

CASE STUDY – A SAFE CLINICAL ENVIRONMENT IN MIDWIFERY AND NURSING EDUCATION

Tsveta Hristova

Chief Assist. Prof. PhD.
University of Ruse “Angel Kanchev”, Department of Health Care
tshristova@uni-ruse.bg

Teodora Todorova

Chief Assist. Prof. PhD.
University of Ruse “Angel Kanchev”, Department of Health Care
tetodorova@uni-ruse.bg

Abstract: This article presents the developing didactic role of the case study method within midwifery and nursing education on a safe clinical environment – for the students, for the patients, for the tutors and for the medical staff members. The authors’ concepts of the need for a safe environment in the pedagogical interaction while developing professional qualities of the future healthcare specialists are proved. Relations between separate subjects, specific constructions from the clinical environment are established. This study method appears to be a response to the didactic ambitions for motivated and active education, for gaining practical experience, based on theoretical knowledge.

Key words: case study, education, midwives, nurses, safe clinical environment

JEL: I23

ВЪВЕДЕНИЕ

Актуалните тенденции за хуманизация на педагогическото взаимодействие и нарастващите изисквания за ефективност на дидактическия процес изправят съвременния преподавател пред предизвикателството да познава и прилага нови алтернативни модели и подходи, насочени към изграждане у студентите на умения за адекватно решаване на различни по характер проблеми. Те ще възникват в бъдещата им професионална дейност, в хода на социализация и утвърждаване на личностни характеристики.

В синхрон с нарастващите нужди за качество на предлаганите услуги в здравеопазването се обективира и реализира цялостния процес на обучение в условията на висшето училище за подготовка на специалисти от професионално направление Здравни грижи, регулирани професии „Акушерка“ и „Медицинска сестра“.

В настоящата статия се представят резултати от практическия опит на авторите от използване на дидактическия метод case study (индивидуални клинични случаи) за създаване на безопасна среда при формиране на професионални компетенции.

1. CASE STUDY – ОБУЧЕНИЕ В БЕЗОПАСНА КЛИНИЧНА СРЕДА ЗА АКУШЕРКИ И МЕДИЦИНСКИ СЕСТРИ

Прилагането на индивидуални клинични случаи (case study) в учебния процес е съвременен подход за предоставяне на разнообразни елементи на клиничната професионална среда и по този начин се създава стимулираща, подкрепяща, безопасна и комфортна образователна атмосфера за студентите акушерки и медицински сестри.

Фигура 1. Безопасна среда с метода „Case study“.

Case study е интерактивен метод на проблемно ориентираната дидактическа концепция, който позволява на бъдещите специалисти по здравни грижи да видят приложението на теоретичните знания в моделирана професионална среда (стимулира творчество в изява), „тренира“ умения и навици, формира когнитивни качества за решаване на проблеми. Резултатите се разгръщат във времето – организиране на необходимите здравни грижи:

- *Безопасна среда за пациента*

Тя е съвкупност от организационни и управленски мерки и дейности, чрез които се намалява риска за пациентите от нежелани сериозни инциденти и се гарантира тяхната

безопасност в процеса на лечението. Безопасността на пациента е едно от измеренията за качество на лечебното заведение.

Case study е „пациента“ в различни обучителни форми – клинична практика, упражнение, лекция. Студентите взаимодействат с пациента чрез метода „хипотетично“. Техните заключения и предложени здравни грижи се осъществяват без риск от нанасяне на вреда от погрешно взето решение. Пациентът се позиционира не само като болен, той е потребител, нуждаещ се от качествени здравни услуги.

Потребностите на пациентите имат своите финансови измерения. Разходите за болестта са не само за сметка на институции, но и за сметка на семейства. Загубите не са само неосъществени ползи, но и човешко страдание (Константинова, 2018).

Обстоятелството, че акушерката и медицинската сестра се намират до леглото на болния (пациенти с разнородни заболявания, бременна, родилка) е проблемна ситуация, която изисква бързо и правилно решение в предлаганите грижи. Често специалистите по здравни грижи са отговорни за повече пациенти и трябва да направят преценка за изпълнение на приоритетни грижи и нужди. Те трябва да управляват процеси на конфликти, конфиденциалност на информацията, колаборативност с близки. Неизпълнението на утвърдени стандарти и правила от студентите могат да са причина за грешки при изпълнение на необходимите грижи за зависими от грижи пациенти.

Важно е бъдещите акушерки и медицински сестри да бъдат обучени да владеят до съвършенство техниката на медицинските манипулации, да отработят фините настройки. Овладяването на умения или процедури в детайли до автоматизъм, преди да бъдат приложени на пациента, е задължително. Освен това те трябва да се научат да преодоляват негативните емоции, да установяват баланс между развиването на техническите си умения и формирането на професионално поведение (Сербезова, 2018).

- *Безопасна среда за студента*

Болничната среда крие сериозни опасности за здравето на студентите – работа с биологични материали, лекарствени препарати, пациенти със заразни заболявания.

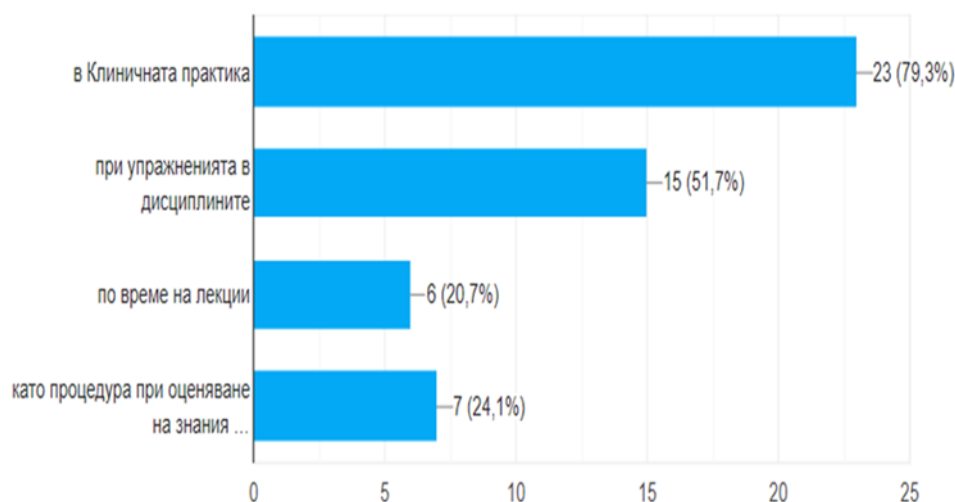
Пациентът като участник в учебния процес е личност с темперамент, характер, мироглед и потребности, които детерминират неговото поведение. Той е „болен“, нуждае се от профилактична или специализирана помощ, но е носител на съвкупност от личностови особености и характеристики на състоянието (Христова, Ц., И. Сербезова, 2018). Важно е да се отбележи, че пациентите не винаги имат нагласата да съдействат при обучението на студентите. Това поставя на изпитание мотивацията и емоционалната устойчивост на обучаваните, особено за първокурсниците.

Проведено изследване при студентите акушерки/медицински сестри разкрива, че най-често срещаният стресор е грижата за пациентите. Резултатите показват, че стресът присъства в сестринското и акушерското образование и може да окаже въздействие върху процеса на усвояване на комплекса от психомоторни умения, както и върху здравния статус на студентите (Бачева, 2018). Липсата на практически опит прави студентите по-уязвими към грешки при извършване на манипулации.

Това налага да апробираме различни индивидуални клинични случаи, които създават безопасна среда (комфортна) за разгръщане на индивидуалните личностни заложи, позитивна мотивация за учене и самооценка. Ролята на метода е особено видима във високоспециализираните медицински структури на медицинското заведение – реанимация и интензивни грижи, хемодиализа, химиотерапевтично отделение, лъчелечение, родилна зала, асистирана репродуктивна медицина и други.

Когато студентът ясно осъзнава своята роля на активен и креативен участник в обучението, професионалната подготовка и кариерата, тогава той е готов в много по-голяма степен да влага системни усилия и да носи лична отговорност за собственото развитие, за саморегулацията на поведението и учебното изпълнение (Георгиева, 2015).

Авторско проучване представя предпочитанията на обучаваните за прилагане на индивидуални клинични случаи в различните форми на обучение:

Фигура 2. Предпочитана форма на обучение с case study от студентите.

Като специалисти, които навлизат в личното пространство на пациента, бъдещите акушерки и медицински сестри трябва да формират емоционална сдържаност, тактичност, деликатност, емпатия и съчувствие. Отличителните характеристики на медицинската етика и деонтология могат да се „тренират“ с подходящи клинични случаи.

- *Безопасна среда за преподавателя*

Рисковият характер на учебния процес се обуславя и от факта, че студентите попадат изпреварващо в реална болнична среда, преди да са усвоили достатъчно знания и умения. Това е предизвикателство за преподавателите по отношение на планирането, организацията и реализацията на учебните форми (Луканова, 2019). За надграждане на наученото и за успешна професионална реализация е необходимо „обучаването и учене чрез действие“. С метода на индивидуални клинични случаи се тренират безопасно как манипулациите да се извършват правилно, овладяват се подходи за справяне в спешност.

В медицинското образование, с очертаващата се необходима тенденция към хуманизиране на здравните грижи, осъзнаване за постигане на качество на услугите и ориентацията към човека (болен – здрав), целите водят до формиране на професионално клинично мислене. Процесът се изгражда изключително трудно и бавно. Необходимо е време и усилия за да усвоят студентите принципите на професионалното клинично мислене и професионалната клинична преценка, а професионалната клинична преценка се разглежда като важно умение на всеки специалист по здравни грижи. При решаването на проблемната медицинска ситуация умственото търсене (мисловният процес) започва с актуализация на теоретичните знанията и начините на действие, необходими при решаване на дадената задача.

Индивидуалните клинични случаи се свързват с познанието чрез когнитивните процеси. Способността да се мисли не се измерва с намиране на верен отговор на проблема, а с възможностите на обучаваните да определят, какво да извършат, как да действат, когато няма готов отговор.

Пациентът като участник в учебния процес е личност с темперамент, характер, мироглед и потребности, които детерминират неговото поведение – той може както да подпомогне, така и да провали педагогическите намерения на преподавателя (Христова, Ц., И. Сербезова, 2018). Включвайки в процеса на преподаването субект – субектните

отношения, преподавателят получава възможност постоянно да превръща познавателните процеси в личностни в безопасна среда.

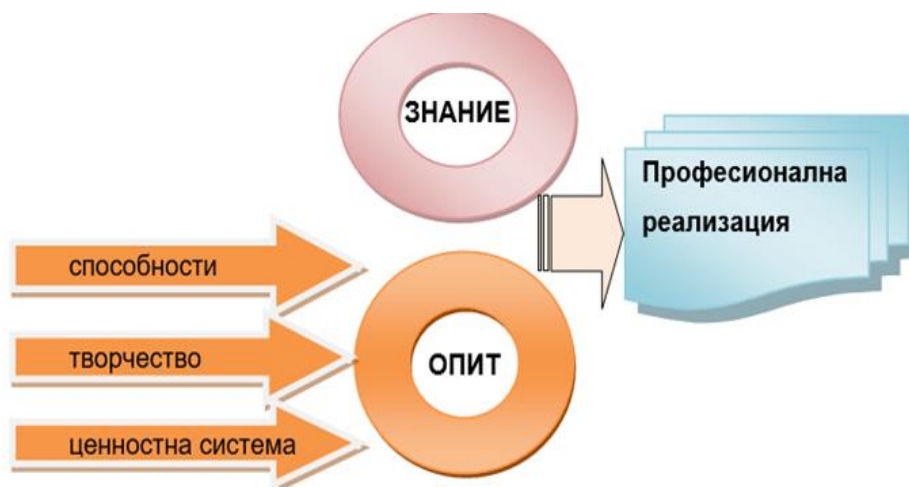
В условия на извънредно положение за нашата страна, пандемичната обстановка от COVID-19, Русенският университет създаде нови възможности за обучение. В организирания онлайн учебен процес, при повече от изучаваните дисциплини се използват индивидуални клинични случаи.

- *Безопасна среда за членовете на медицинския екип в клиничните бази*

Според ЕДИ, 50% от обучението на медицински сестри и акушерки е клинично, изнесено в клинични учебни бази.

В дидактическия процес се преплитат сложни взаимовръзки между различните участници – студенти, преподаватели, пациенти с техните близки и медицинския екип в клиничната база от лечебното заведение. Поведението на всеки конструктор влияе на цялото. Преподавателят не е единственият, който има роля за предаване на дадена информация. Значима и доказана е функцията на членовете от медицинския екип в клиничните бази и по специално на наставника. За постигане на образователните цели добрият ментор трябва да стимулира инициативността на поверените му студенти, да предизвиква техните възможности. Безопасна среда за продуктивна дейност е предлагане на индивидуални клинични случаи от медицинската документация – История на заболяването, етапни епикризи, оперативни протоколи, епикризи при изписване, проведени консулти и много други.

Успешната професионална реализация на студентите акушерки и медицински сестри корелира с използване на подходящи дидактически методи осигуряващи комфорт на обучението:

Фигура 3. Успешна реализация на специалистите по здравни грижи.

Методът на индивидуалния клиничен случай повишава ефективността на обучението при студентите акушерки и медицински сестри, подпомага израстването на кадри не само в професионален аспект, но и във формирането на изследователски компетентности, мотивация за продължаващо образование.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Високотехнологичният и глобализиращ се свят има за цел да подпомага дидактическия процес по различни начини за формирането на професионални знания, умения и компетенции. Предоставянето на безопасна среда е от изключителна помощ за изграждането на уверени специалисти по здравни грижи.

С предложените проблемни ситуации те придобиват знания, умения, изграждат компетенции, формират необходими професионални характеристики в безопасна среда. В

комфортна дидактическа обстановка, в съответствие с нормите на медицинската етика и деонтология, те израстват с хуманизъм, доброта, съпричастност и с позитивна мотивираност за продължаващо обучение.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Бачева, М. (2018). *Оценка на стрес-индуцирана реактивност при студенти медицински сестри и акушерки*. Сестринско дело, (50) 2, МУ София, стр. 3 - 11, ISSN 1310 - 7496.
2. Георгиева, Д. (2015). *Преддипломен стаж и професионална адаптация на медицинската сестра*. Русе: МЕДИАТЕХ - Плевен, ISBN 978 - 619 - 207 - 022 - 9.
3. Константинова, Д. (2018). *Предизвикателства при предоставянето на дългосрочна грижа за лица с психични заболявания*, Русе, МЕДИАТЕХ - Плевен, стр. 42, ISBN 978 - 619 - 207 - 145 - 5.
4. Луканова, Й. (2019). *Модел на оптимизиране на клиничната практика на студентите – акушерки чрез прилагане на практическо ръководство за клинична практика „Реагирай бързо“*. Сборник научни трудове: 58 Научна конференция на Русенски университет „Ангел Кънчев“, том 58, серия 8.3, Русе, стр. 67 – 70, ISBN 1311 – 3321.
5. Сербезова, И. (2018). *Оптимизиране на обучението по здравни грижи чрез видеометоди*. Русе, МЕДИАТЕХ - Плевен, ISBN 978 - 619 - 142 - 4.
6. Христова, Ц., И. Сербезова. (2018). *Пациентът в дидактическия процес на студентите акушерки – формиращ фактор за професионални компетенции*. Известия на Съюза на учените - Русе, 8, Медицина и екология, серия 4, стр. 65 - 71, ISSN 1311 - 1078.

РЕЙ-СИНДРОМ – ХАРАКТЕРИСТИКА, КЛИНИЧЕН ХОД, ЛЕЧЕНИЕ, ПРОГНОЗА. КЛИНИЧЕН СЛУЧАЙ В ОТДЕЛЕНИЕ „ПЕДИАТРИЯ“ – УМБАЛ „КАНЕВ“

Ева Цонкова

доктор, д.м.

Началник отделение „Педиатрия“, УМБАЛ „Канев“ АД, гр. Русе, България

Резюме: Синдромът на Рей е рядко срещано, но сериозно заболяване, протичащо със засягане на черния дроб под форма на мастна дегенерация, и на мозъка (енцефалопатия). Характерно е засягането на детската и юношеска възраст. Етиологията не е изяснена, асоциира се с предхождаща или все още неотзвучала грипна или варицелна инфекция и употреба на медикаменти, съдържащи ацетилсалицилова киселина.

Ключови думи: Рей-синдром, ацетилсалицилова киселина, метаболитни нарушения, чернодробно увреждане, енцефалопатия.

JEL: I10.

REYE´ SYNDROME – OVERVIEW, SIGNS AND SYMPTOMS, TREATMENT, PROGNOSIS. A CLINICAL CASE IN PEDIATRIC DEPARTMENT – KANEFF UNIVERSITY HOSPITAL

Eva Tsonkova

Dr. Ph D.

Head of Pediatric Department, Kaneff University Hospital, Ruse, Bulgaria

Abstract: Reye´ syndrome is a rare but serious condition that causes swelling in the liver and brain. Reye's syndrome most often affects children and teenagers recovering from a viral infection, most commonly the flu or chickenpox. Aspirin has been linked with Reye's syndrome.

Key words: Reye´ syndrome, Acetylsalicylic acid, metabolic disorders, noninflammatory encephalopathy, fatty degenerative liver failure.

JEL: I10.

ВЪВЕДЕНИЕ

Заболяването е наблюдавано за първи път през 1951 г. в Сидни, Австралия. Описаният случай е на 10-месечно момченце, което загива след 30-часово повръщане. По време на аутопсията, патологът д-р Ralph Douglas Kenneth Reye открива нов тип мозъчни и чернодробни нарушения. Следващите 11 години, той наблюдава още 20 подобни случая. Статията “ Encephalopathy and fatty degeneration of the viscera: a disease entity in childhood излиза в The Lancet през 1963 година.

През следващите години постепенно нараства броят на публикациите относно наблюдения на деца със симптоми, наподобяващи описаните от д-р Рей.

През 1979 година, екипът на д-р Karen Starko за първи път установява статистическа зависимост между приема на аспирин по време на вирусна инфекция и синдрома на Рей. Днес името на д-р Рей е на всяка опаковка аспирин. В началото на 1980 година, излиза първото предупреждение до лекари и родители, за връзката между приема на ацетилсалицилова киселина при деца с вирусна инфекция и синдрома на Рей. Пик на описаните случаи е периодът от 1979 до 1980 година. От 1986 година е въведено задължително предупреждение в КХП и листовките за пациента на продукти съдържащи ацетилсалицилова киселина. Оттогава случаите на синдрома на Рей намаляват драстично в цял свят. През 1980 година в САЩ са докладвани 555 случая на синдрома на Рей, а през 1994 – само два. В 93 % от случаите, е имало вирусна инфекция в предходните 3 седмици. Синдромът на Рей се наблюдава изключително при деца на възраст от 4 до 16 години и в около 30 – 40 % завършва със смърт. Описани са единични, нетипични случаи при възрастни, при които обикновено се възстановяват напълно в рамките на 2 седмици.

Симптоми, възникващи по време или скоро след вирусна инфекция – най-често грип или варицела, но може да се срещне и при други вирусни инфекции:

Повръщане	Отпуснатост, летаргия, обърканост	Диария	Учестено дишане	Раздразнителност или агресивно поведение
Гърчове	Промяна в говора	Промяна в слуха	Промяна в зрението	Парализа или загуба на мускулна функция

Диагноза

- кръвни и уринни тестове;
- тестове за метаболитни болести;
- изследване на ликвор – лумбална пункция;
- чернодробна биопсия;
- компютърна томография;
- ядрено-магнитен резонанс.

Кога трябва да се мисли за Рей-синдром?:

- повръщания след вирусна инфекция;
- симптоми на мозъчна дисфункция;
- повишени чернодробни трансаминази – ASAT, ALAT, без наличие на жълтеница;
- хепатомегалия;
- хиперамониемия;
- хипогликемия.

Диференциална диагноза:

- менингити, енцефалити;
- мозъчна травма;
- диабет;
- психично заболяване;
- бъбречна или чернодробна недостатъчност;
- медикаментозна или друга екзогенна интоксикация;
- синдром на внезапна детска смърт.

Етиологията на „класическия“ синдром на Рей е неизвестна. Някои изследвания свързват приема на аспирин със синдрома на Рей, други – не. Нито едно изследване не е дефинитивно доказало връзката между аспирина и синдрома на Рей. И до ден днешен тази връзка се базира само на епидемиологични данни, които сочат, че случаите започват да намаляват няколко години преди 1986 г., когато се въвежда предупреждението на всяка

опакровка „Аспирин“. Аспирин не се препоръчва да се приема от деца под 16 годишна възраст, освен при болест на Кавазаки или като антиагрегант. Интересен факт е, че в Япония, където приблизително 200 000 деца с болест на Кавазаки се лекуват с аспирин, е описан само 1 случай на синдрома на Рей. Друг интересен факт е, че във Франция през 80-те години, масово се предписва аспирин на деца, но описаните случаи със синдром на Рей, са изключително малко. Не е изяснено дали намаляването на описаните случаи се дължи на ограничения прием на медикамента при деца, или се дължи на по-добрата диагностика.

Диагнозата синдром на Рей драстично намалява и във връзка с развитието на генетични тестове за вродени дефекти в метаболизма в развитите страни след 1980-те години. Ретроспективно изследване на 49 пациенти с диагноза синдром на Рей сочи, че по-голямата част от тези пациенти имат различни метаболитни заболявания. Синдромът на Рей изчезва от страните, в които аспирин не се е предписвал рутинно на деца, както и от страните, в които аспирин рутинно се е предписвал на деца. Днес се счита, че синдромът на Рей би могло да бъде вирусна мутация, която спонтанно изчезва, или конгломерация от метаболитни заболявания, които не са били познати и описани по онова време.

В заключение – Синдромът се развива в резултат на абнормен отговор към предхождаща вирусна инфекция, който се определя от генетичните особености на организма и може да бъде модифициран от различни екзогенни фактори като токсини, антиеметици и ацетилсалицилова киселина. Това означава, че редица заболявания могат да бъдат представени с Рей-подобна симптоматика. От биохимична гледна точка, симптомите се обясняват с нарушение на митохондриалния метаболизъм, водещ до метаболитна недостатъчност от страна на черния дроб и мозъка. От страна на черния дроб метаболитната дисфункция води до хипогликемия и хиперамонения, както и до нарушения в ЦНС, най-общо описвани като енцефалопатия.

Лечение

Лечението на синдрома на Рей е симптоматично и патогенетично, тъй като не е известна причината за възникването му. Трябва да се извършва в интензивно звено с готовност за интубация и активна реанимация на пациента. То включва:

- вливания на глюкозно-солеви разтвори;
- хепатопротективни медикаменти;
- антиедемни и диуретици – срещу проявите на мозъчен оток;
- заместителна терапия по отношение на увредената чернодробна функция – Витамин

К, плазма, биопродукти, тромбоцитна маса;

- симптоматични средства – противовъзпалителни, органопротективни и др.

Профилактика

Основният фактор за превенция на заболяването е неупотреба на аспирин и производните му, съдържащи ацетилсалицилова киселина до 16-годишна възраст. Изключения се допускат при случаи с болест на Кавазаки или при необходимост от продължителна антиагрегантна терапия.

При лечение на болка и температура в детска възраст се препоръчват медикаменти на база ацетаминофен и ибупрофен.

Прогноза

Протичането на заболяването зависи от:

- възрастта на пациента;
- наличието на придружаващи заболявания;
- наличие на вродени метаболитни дефекти;
- навременност на диагнозата и адекватност на лечението.

Смъртността достига до 30 – 40 %. Възможно е пълно възстановяване на чернодробната и мозъчната функция, както и развитие на сериозни последици под форма на чернодробна цироза или прояви от страна на ЦНС.

1. КЛИНИЧЕН СЛУЧАЙ НА РЕЙ – LIKE СИНДРОМ В ОТДЕЛЕНИЕ „ПЕДИАТРИЯ“, УМБАЛ „КАНЕВ“ АД

Р. Н. Х. – 12 г., женски пол, необременена преморбидна и фамилна анамнеза.

Анамнеза – заболява на 29.01.20 г. с кашлица и фебрилитет. Назначено лечение с „Тамифлу“ и „Геломиртол“, провеждано 2 дни. Поради фебрилитета са давани антипиретици, вкл. „Упсарин“ (препарат, съдържащ ацетилсалицилова киселина). На 01.02.20 г. поради влошаване на състоянието и затруднено дишане, постъпва в Инфекционно отделение със съмнение за грип.

Състояние при постъпване – увредено, афебрилна, изразена астено – адинамия. Кожа и видими лигавици – розови, език – обложен. Гърло – хиперемирано. ДС – повърхностно, отслабено везикуларно дишане, без хрипове. ДЧ – 40/мин. ССС – ритмична тахикардична сърдечна дейност, ясни тонове. СЧ – 111/мин. Корем – мек, неболезнен, физиологична перисталтика, без хепатоспленомегалия. Крайници – б.о. ЦНС – без патологична неврологична симптоматика.

Ход на заболяването – 2 часа след постъпване състоянието се влошава прогресивно и с признаци на дихателна недостатъчност и общомозъчна симптоматика – множествен нистагъм и периодични миоклонии на крайници и лицева мускулатура, се превежда в отделение „Педиатрия“, а впоследствие в Интензивно отделение, където е започната активна реанимация и е поставена на апаратна вентилация.

Започнато противовъзпалително, антиедемно, хепатопротективно и симптоматично лечение с оглед промените в обективното състояние и лабораторните показатели – умерена възпалителна активност, левкоцитоза и завишени серумни трансаминази. В хода на наблюдението и лечението се прие, че се касае за Рей – like синдром, поради съчетание симптомите на ОВИ, употреба на ацетилсалицилова киселина, енцефалопатия и чернодробно увреждане. Впоследствие се регистрира и насложена белодробна инфекция, която се повлиява благоприятно от проведеното лечение.

Параклинични изследвания:

Таблица 1. Клинична лаборатория

Дата	Левкоцити X10 ⁹	АСАТ U/L	АЛАТ U/L	Билирубин общ μmol/l	Билирубин директ. μmol/l
01.02.20	14,4	4720	1222	8,9	1,8
02.02.20	16,3	4141	1321		
03.02.20	15,1	3674	1461		
04.02.20	13,4	3173	1448	11,8	2,9
05.02.20	8,6	963	700	6,9	1,8
06.02.20	7,6	956	894		
07.02.20	6,3	498	736		
08.02.20	6,3	225	561		
11.02.20		49	227		
18.02.20		27	59		

Всички останали показатели, които не са посочени – хематологични, биохимични, маркери за възпалителна активност, стойности на електролити, кръвно – газов анализ и хемокоагулационен статус, не показаха отклонения при проследяване през целия болничен престой.

Микробиологични изследвания:

тест за Грип А/В – отрицателен.

хемокултура – стерилна.

трахеобронхиален секрет – Staphylococcus capitis.

Образни изследвания:

Рьо-графия на бял дроб от 01.02.20 г. – без патология.

КТ на главен мозък от 02.02.20 г. – без патология.

КТ на гръден кош и корем от 02.02.20 г. – без патология.

КТ на главен мозък от 06.02.20 г. – без патология.

КТ на гръден кош от 06.02.20 г. – начални възпалителни промени в 6-ти сегмент вляво, корем от 06.02.20 г. – без патология.

Лечение

Апаратна вентилация, вливания на глюкозно – солеви разтвори, антибактериални, противовирусни, противовъзпалителни средства, хепатопротектори, антиедемни препарати, кортикостероиди и органопротективни медикаменти, заместителна терапия – витамин К, плазма.

Изход от заболяването

В хода на интензивното наблюдение и терапия, неврологичните прояви и тези от страна на ДН постепенно отзвучаха, състоянието на пациентката постепенно се подобри и позволи извеждането от Интензивно отделение и продължаване на лечението в отделение „Педиатрия“. Чернодробните показатели показаха трайна тенденция към нормализиране.

При дехоспитализация на 12.02.20 г. пациентката е без патологични прояви от страна на дихателна, храносмилателна и нервна система, в добро състояние, без субективни оплаквания.

Проведените контролни изследвания на чернодробните трансаминази, седмица след дехоспитализация, не показаха отклонения от нормата. Хепатопротективното лечение продължи в амбулаторни условия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Описаният клиничен случай позволява да се причисли към групата на Рей – like синдром поради наличие на следните критерии:

- възраст на пациентката ;
- предхождаща, неотзвучала вирусна инфекция;
- чернодробно увреждане, без иктер;
- мозъчна дисфункция.

Навременната диагноза и проведено лечение, както и липсата на подлежащи метаболитни нарушения и хронични заболявания, предопределиха благоприятния изход за пациентката.

Уместно е обучение на пациенти и техните родители при необходимост от противовъзпалително, антипиретично и болкоуспокояващо средство да се предпочитат медикаменти, базирани на ацетаминофен или ибупрофен. Салициловите производни са предназначени за определена група пациенти със специфични състояния – болест на Кавасаки и нужда от антиагреганти и антикоагуланти.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Stone CK, et al., eds.(2017). Neurologic emergencies. In: *Current Diagnosis & Treatment: Emergency Medicine*. 8th ed. New York, N.Y.: McGraw-Hill Education, 2017. <https://www.accessmedicine.mhmedical.com>. Accessed May 24, 2018.
2. Ropper AH, et al. The acquired metabolic disorders of the nervous system. In: *Adams and Victor's Principles of Neurology*. 10th ed. New York, N.Y.: McGraw-Hill Education; 2014. <https://accessmedicine.mhmedical.com>. Accessed May 24, 2018.
3. What is Reye's syndrome? National Reye's Syndrome Foundation. <http://www.reyessyndrome.org/what.html>. Accessed May 24, 2018.
4. Reye syndrome. Merck Manual Professional Version. <https://www.merckmanuals.com/professional/pediatrics/miscellaneous-disorders-in-infants>. Accessed May 24, 2018.

5. Reye syndrome. National Organization for Rare Disorders. <https://rarediseases.org/rare-diseases/reye-syndrome/>. Accessed May 24, 2018.

6. What is the role of aspirin in triggering Reye's? National Reye's Syndrome Foundation. <http://www.reyessyndrome.org/aspirin.html>. Accessed June 22, 2018.

7. Reye's and chickenpox. National Reye's Syndrome Foundation. <http://www.reyessyndrome.org/chickenpox.html>. Accessed June, 22, 2018.

АВАНСИРАЛ РАК НА СТОМАХА: КЛИНИЧЕН ОПИТ В ХИРУРГИЧНОТО ЛЕЧЕНИЕ

Симеон Симеонов

доктор

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ – Русе, България
sansiood@abv.bg

Резюме: Ракът на стомаха заема второ място по леталитет сред злокачествените заболявания в света и е с особено висок леталитет сред страните от Източна, Южна и Централна Азия; Централна и Източна Европа и Южна Америка. Въпреки, че през последните 2 десетилетия се бележи трайна тенденция на намаляване на заболеваемостта, особено в страните от Западна Америка и САЩ, тя продължава да бъде сериозен проблем в съвременната медицина.

Ключови думи: клиничен опит, хирургично лечение, advanced stomach cancer.

JEL: I10

STOMACH CANCER IN ADVANCED STAGE: CLINICAL EXPERIENCE IN SURGICAL THERAPY

Simeon Simeonov

PhD

Kaneff University Hospital, Rousse, Bulgaria
sansiood@abv.bg

Abstract: Stomach cancer is the second most lethal malignant disease in the world and is extremely lethal in the countries of Eastern, Southern and Central Asia; Central and Eastern Europe and South America. Despite the fact that for the last 2 decades there has been a trend to reduce the morbidity especially in the countries from Western Europe and the USA, it is still a serious problem for the modern medicine.

Key words: clinical experience, surgical therapy, advanced stomach cancer.

JEL: I10

ВЪВЕДЕНИЕ

Ракът на стомаха заема второ място по леталитет сред злокачествените заболявания в света и е с особено висок леталитет сред страните от Източна, Южна и Централна Азия; Централна и Източна Европа и Южна Америка. През 2016 г. са регистрирани приблизително 989, 000 нови болни и 738,000 смъртни случаи. Стомашния рак е заболяването, което се открива в най-авансирал стадий, с изключение на страните от Източна Азия, благодарение на провежданите там скринингови програми. Въпреки, че през последните 2 десетилетия се бележи трайна тенденция на намаляване на заболеваемостта, особено в страните от Западна Европа и САЩ, тя продължава да бъде сериозен проблем в съвременната медицина.

Очертаващия се и все повече придобиващ популярност мултимодален подход за лечение на стомашния рак, като израз на обединените усилия по-широка група от различни

специалисти не може да отмени ролята на хирургията, която остава водеща в радикалното излекуване на заболяването.

Целта на настоящето съобщение е да проучим клиничния опит в хирургичното лечение при 80 оперирани болни с рак на стомаха през последните години в нашето отделение, да анализираме постигнатите резултати, да ги сравним със съвременните световни постижения и да наложим необходимите корекции в бъдещата ни хирургична тактика.

1. ЦЕЛ

Да проучим клиничния опит в хирургичното лечение при 80 оперирани болни с рак на стомаха през последните години в нашата клиника, да анализираме постигнатите резултати, да ги сравним със съвременните световни постижения и да наложим необходимите корекции в бъдещата ни хирургична тактика.

2. МЕТОДИ

За периода между 2011 – 2018 г., 80 пациенти с доказан хистологично рак на стомаха бяха оперирани в отделението по хирургия към УМБАЛ „Канев“ АД. От проучването бяха изключени пациентите с доказана интраоперативно нерезектабилност на рака на стомаха. Средната възраст на болните е 68 – 85 г., от тях 52 са мъже и 28 – жени. Разпределението им по ASA I е както следва: ASA I – 4 болни, ASA II – 34 болни, ASA III – 34 болни, ASA IV – 10 болни. Ретроспективно бяха анализирани редица клинично-патологични показатели: възраст, пол, тип Borrmann, локализация на първичния рак, размер на тумора, хистологичен тип по Lauren, дълбочина на инвазията, наличие на метастатични лимфни възли, наличие на далечни метастази, стадий по TNM, използвани оперативни методи оперативен леталитет.

2. РЕЗУЛТАТИ

Според: локализацията на тумора разпределението е следното: U – 4, UM – 5, M – 20, ML – 11, L – 30, UML – 10; хистологичен тип по Lauren: интестинален – 31, дифузен – 33, смесен – 1, не е посочен – 15; Borrmann – тип IV – 4; T: T2-13, T3 – 36, T4a – 11; T4b – 20; N: N0 – 15, N1 – 18, N2 – 17, N3a – 19, N3b – 11; M: M0 – 69, M1 – 11; TNM: I B – 4, II A10, II B – 10, III A – 14, III B – 15, III C – 13, IV – 14; радикални операции – 70, палиативни операции – 10; гастректомия – 38, субтотална гастректомия – 35, RV BII – 7, коминирани операции – 20, D1 – 56, D2 – 24, среден бр. изолирани л. възли на пациент – 12,46, съотношение полож. л.в./общ бр. – 39; периперитивен леталитет – 5%.

Изводи: Необходимо е постоянно проследяване на новостите по проблема рак на стомаха, особено в страните от Източна Азия и най-вече Япония, както и във водещите Европейски центрове в които японския опит се прилага успешно, стриктно спазване на стандартите за лечение за рак на стомаха по отношение на резекционната хирургия на стомаха, приети на Националната конференция през 2009 г., делът на D2, лимфната дисекция по-широко да навлезе в ежедневната ни практика (Petrova, Simeonov, 2019-a).

3. ОБСЪЖДАНЕ

По настоящем единствено хирургията може да предложи радикално лечение при рака на стомаха. Постигането на адекватна за пациента хирургична намеса включва: достатъчен по обем резекция на стомаха или гастректомия, достатъчна по обхват лимфна дисекция и подходящ метод на реконструкция.

Оперативни методи: Целта на всяка оперативна намеса е пълно отстраняване на тумора, без резидуален остатък в края на операцията (RO). Това изисква постигане по отношение на:

- първичния тумор – цялостно отстраняване без резидуален тумор в проксималната и дисталната резекционни линии;

- лимфен дренаж – лимфна дисекция без резидуални туморни метастази в съседните и периферните лимфни възли.

Операцията, която не постигне тези две изисквания автоматично преминава към групата на така наречените палиативни операции.

От проучвания контингент оперирани, радикални операции сме извършили на 70 (87%) болни и в 10 (13 %) операцията е била с палиативен характер.

Оперативният достъп при 80 (100%) от болните е бил горна срединна лапаротомия.

Достъпът до карцином на кардията и субкардията беше внимателно обсъждан от Japаn Clinical Oncology Group (9502 trial), с рандомизирано проучване между 2 групи пациенти с трансхиатален и ляв торако – абдоминален достъп. Проучването доказва, че при гастректомия през трансхиатален достъп пациентите са с по-голяма преживяемост в сравнение с тези с торакоабдоминалния достъп.

При всички 70 радикално оперирани болни е извършена оментектомия като част от стандартната процедура за радикалност, преминаваща в супраезентериална лимфна дисекция, достигаща до долния ръб на панкреаса. Това в особена степен важи за тумори, които са разположени по задна стена на стомаха. Препоръките на Японската асоциация за стомашен рак е правилото да важи само за T3 и по-авансиралите в дълбочина тумори. За T1 и T2 тумори се предлага оментума да се отстрани на повече от 3 см от гастроепиплоичната аркада. Приложението в практиката е трудно постижимо поради все още недостатъчната точност на КАТ и дори на ендолуменната ехография, които би трябвало да установят предоперативно дълбочината на туморната инвазия.

Обемът на оперативната намеса при радикалните операции се е определял от:

- локализацията на тумора;
- хистологичния тип на тумора по Borrmann и по Lauren;
- размер на тумора;
- стадия в развитието на туморния процес.

Локализацията на тумора в най-голяма степен е бил показателят по който се определя обема на стомашната резекция. А той от извършването на първата операция по повод рак на стомаха от Реан през 1879 г. насам е бил в две посоки – към разширяване /при авансирал рак на стомаха/ и към намаляване на резецираната част от стомаха / при ранен рак/. Независимо, че и понастоящем тълкуването на стандартната резекция на стомаха по повод авансирал рак, според Японската асоциация за стомашен рак включва „поне 2/3 от стомаха“, в ден днешен, все по-често се срещат два основни типа операции: субтотална гастректомия и гастректомия.

В нашето проучване при 7 (7%) е извършена „класическата“ резекция по Billroth II, което предполага, че резекцията е в обем 2/3 от стомаха. Анализирайки локализацията на тумора (в 5 от случаите-в дистална трета, в 1 – в средна трета и 1 – в средна и долна трета), може да се допусне, че при петимата болни проксималната резекционна линия е достатъчно отдалечена от първичния тумор. Рискът обаче е налице, тъй като при двама от петимата болни, хистологичния резултат следоперативно показва дифузна форма на рак, а при третия – липсва резултат от изследването. Решението за „класическа“ резекция по Billroth II при другите двама болни, с локализация в средно долна трета и средна трета е още по –рисково отчитайки, че в единия случай хистологично формата се отчита като дифузна, а в другия липсва такова изследване.

Субтотална гастректомия (резекция на $\frac{3}{4}$ или $\frac{4}{5}$ от стомаха) е извършена при 35 (35%) от болните. Анализът на локализацията на тумора при тези болни е както следва: в долна трета – 21 болни, като хистологично са потвърдени 20 от тях, а при 1 – липсва описание. Предполага се дори и при отчетените 3-ма болни като дифузна форма по Lauren (останалите 17 са с интестинална), проксималната резекционна линия е достатъчна, за да покрие изискванията за радикалност. При останалите 14 болни (8 – с локализация средна

трета и 6 – средно-долна трета), при които на 5 хистологично е доказана постоперативно дифузната форма, рискът от рецидив е реален.

Гастректомия е извършена при 38 (45 %) от болните. Локализацията в стомаха е била както следва: горна трета – 6, горна-средна трета – 6, средна трета – 9, средно-долна трета – 9, долна трета – 6, цял стомах – 9. Тук, като че ли показанията за извършване на типа резекция са най-категорични. Или поне за болните с локализация на тумора в горна, горно-средна, средна трета и целия стомах, където независимо от хистологичния тип Lauren, гастректомията е единствената възможна радикална операция. Проксималната резекция на стомаха при локализация в горна трета на стомаха и при хистологично доказана интестинална форма е твърде рискова, а и в редица клинични проучвания не можах да посочат особени предимства пред гастректомията. Що се отнася до шестимата болни, при които локализация на първичния тумор е в долната трета, то при единия от тях тумора предоперативно е бил доказан като тип IV по Borrmann при двама от тях е липсвало хистологично изследване по Lauren, а при един от тях независимо, че е доказан предоперативно интестинален тип оператора се е презастраховал „ненужно“ с по-голям обем резекция.

Дебатът „субтотална гастректомия“ / „гастректомия по принцип“, започнал през 1980 г. практически приключи., Гастректомия по принцип“, независимо от добиване на чисти от тумор резекционни линии бе прокламирана първоначално McNeer и кол. в САЩ, а по-късно и от Lortat-Jacob във Франция. В последствие тя окончателно бе изоставена поради лошите онкологични резултати при проследяване на болните в следоперативния период. Независимо от теоретичната онкологична обстановка, гастректомията не предложи практически ползи. Наред с това се очертаваха няколко предимства на субтоталната гастректомия пред гастректомията: техническа по-лесна, по- малко рискова, с по-малко следоперативни усложнения, по-къс следоперативен престой, двойно по-малък леталитет, икономически по-изгодна и най-вече по-добро качество на живот. Изключения се допуска да туморите тип IV по Borrmann, където независимо от обхваналата площ и локализация на процеса единствено показана е гастректомия. Панкреатичната инвазия на тумора също изисква извършването на панкреасна резекция и спленектомия, независимо от локализацията на тумора. Такава сме извършили при 2 наши пациенти. При локализация в непосредствена близост до голямата кривина и над точката на Demel, главно поради лимфното дрениране в хилуса на слезката по протежение на а. lienalis, също е показана гастректомия.

Въпреки, поотихналите спорове по отношение на типа резекционна хирургия в зависимост от локализацията на първичния тумор, все още редица хирурзи се ръководят от правилото на достатъчна отдалеченост на резекционната линия. За интестиналния тип тумори тя би трябвало да бъде 5 см, за дифузният- минимум 8 см, най-често 10 см. А това изискване категорично задължава към оперативна намеса да се пристъпва след верификация на карцинома и по хистологичен тип по Lauren! В случай, че тези правила не могат да бъдат спазени, препоръчително е експресно интраоперативно хистологично изследване.

Оперативна смъртност в проучваната група е 5%. Като за този вид тежка патология ние считаме, че това е добър резултат за клиниката по хирургия. Периодично публикуваните резултати в Япония не ни отчайват, напротив- амбицират ни. И как да не ни амбицира резултат, като 0% оперативна смъртност при 1000 последователни операции за рак на стомаха, публикуван от SANO и кол. още през 2002 г.?!

4. ЛИМФНА ДИСКЕКЦИЯ

Обхватът на лимфната дисекция при лечението на стомашния рак бе обект на поредица дебати през изминалите 2-3 десетилетия. Публикуваните впечатляващи резултати на Японската медицинска школа предизвикаха негативната оценка на техните „опоненти“ предимно от Европейските страни. Заваляха контрааргументи, че:

- японците са по-слаби от Западните пациенти;

- японските пациенти са по-млади. Това в известна степен отговаря на истината – японските пациенти са с 10 години по-млади;

- локализацията на туморите при японските пациенти е в дистална трета и следователно това е по –благоприятна по отношение на крайния резултат локализация, в сравнение с по-често срещаната се и по –неблагоприятна като краен резултат локализация в проксимална трета, която се наблюдава при западно европейските пациенти;

- японския рак на стомаха е по-малко агресивен в сравнение с западно европейския;
- японските съобщения са ретроспективни, а не рандомизирани, следователно те са ненаучни съгласно постулатите за медицина основана на доказателствата (В Япония и Корея не са провеждани такива проучвания, но не без основание азиатските колеги задават въпроса: А необходимо ли е изобщо провеждането на рандомизирано проучване между D1 и D2 лимфна дисекция, след като постигнатата ефикасност е висока?).

Стигна се дори до неконтролирана емоционалност:

- японските автори са утвърдени лъжци;

В отговор в Западна Европа се проведеха две продължителни рандомизирани клинични проучвания – фаза III (Холандско/6,7/ и Английско). Резултатите разколебаха и дори направо отказаха много хирурзи от привеждането на азиатския опит в страните от Западна Европа. В САЩ негативизма е най-добре изразен. В проучването на Mc Donald's (Intergroup 0116 trial) по отношение на съчетано химиолечение с химиотерапия, повече от 54 % от оперираните пациенти са с неподходящата D 0,36 %- D1, и само в 10 % с D2 лимфна дисекция.

Последва и аргументиран японски отговор, че европейските проучвания са:

- мултицентрове с твърде много болници – участници в тях (в Холандското те са 80 на брой);

- броят на участниците хирурзи е твърде голям;

- квалификацията на не малка част от тях по отношение на хирургията на рак на стомаха е недостатъчна (някои от тях с по две операции на стомаха по повод стомашен карцином годишно). Подготовката им за този вид хирургия е твърде далече в сравнение с колегите им от Източна Азия. Т. напр. според проведено проучване в Корея, 2 специализиращи хирурзи, в курс по хирургия на тема „Стомашен рак“ в Университетска болница са асистирали на повече от 200 операции D2 лимфна дисекция за година! В 92,5 % от случаите изследваните лимфни възли са били достатъчни за D2 лимфна дисекция, т.е. – 25 броя. Няма починали болни, усложнения са регистрирани само в 12,6 % от случаите;

- в 51 % от случаите в холандското проучване съществуват нередности (D2 лимфната дисекция не е била завършена, а в редица случаи се е извършвала извън необходимата зона);

- в Япония честотата на стомашния рак е от 2 до 7 пъти по-висока от Западните страни и следователно опита е по-богат.

Метаанализите извършени след 11 и 15 години не показва различие в преживяемостта. Когато обаче се анализира специфичната причина за смъртността след 15 години пряката зависимост с рака на стомаха при D2 е по-ниска (37%) сравнена с D1 (48%). Предполага се, че когато следоперативната смъртност може да се избегне, D2 лимфната дисекция подобрява преживяемостта (според изследване проведено в 5 центъра, обхващащо 1642 болни – слеоперативната смъртност е само 2,2 %).

Ввеждането и на съхраняващите слезката и панкреаса методи, заедно с тези показатели показват, че D2 лимфна дисекция в центрове с опит е за препоръчване и за западните страни. Проучването на Италианската група доказва безопасността на D2 лимфната дисекция при западни пациенти и по-добрата преживяемост за T2/3 и положителни лимфни възли пациенти. С подобни изводи е и проучване проведено в Тайван. Поредица от проучвания проследяват взаимовръзката между обема на оперираните пациенти с рак на

стомаха и крайния резултат и установяват, че при голяма натовареност на хирургичните клиники крайните резултати по отношение на следоперативната смъртност са по-добри, както в страните от Азия, така и в Западните страни. В Дания това доведе до засилване на процеса на централизация на хирургията на стомашния рак. От 2003 г. тази дейност се концентрира в 5 от 37 болници, което позволи чувствително да се намали постоперативната смъртност от 8,2 % през 2003 г. на 2,4 % през 2008 г. Същевременно се увеличи броя на пациентите с поне 15 броя изследвани лимфни възли – от 19 % на 67%. Централизация на хирургията на стомашния рак понастоящем се въвежда във Великобритания, Швеция, Финландия и някои региони на Холандия.

В заключение D2 лимфната дисекция е препоръчителен тип хирургия за авансирал, резектабилен рак на стомаха в западните страни. В специализирани центрове оперативния летитет е нисък, постига според редица съобщения подобрен локален контрол на заболяване и намалява локалните рецидиви.

Според оперативните протоколи на оперираните радикално 70 пациенти, D1 лимфна дисекция е извършена при 56 болни, а D2 при 24. Във втората група, в първите 2 години се е извършвала по 1 операция годишно, на третата и четвъртата – съответно 4 и 5, а през изминалите 8 месеца на настоящата – 5 операции. Очевидно е, че съществува макар и слаба тенденция на нарастване в приложението на разширената лимфна дисекция в клиничната ни практика – в 18,39% от радикално оперираните. Свърхразширена лимфна дисекция (D3) не сме извършвали. Този тип лимфна дисекция не намери достатъчни доказателства (рандомизирано клинично проучване JCOG 9501) в самата Япония, поради което остана без практическо приложение.

Средния брой на изследваните лимфни възли на пациент е 12,46. При оперираните с D1 лимфна дисекция е 11,51 л.в., а при D2-17,06 л.в. Очевидно е, че все още сме далеч от препоръчаните от UICC/AJCC 16 л.в. за пациент. За съжаление, независимо от предложените промени, броя на изследваните лимфни възли за всеки болен варира и в много случаи, броят им е по-малък от досега препоръчвания (В САЩ например-средно 10 бр., а в 9% от случаите изобщо не са изследвани, докато в Азия обикновено техният брой е 3-4 пъти по-висок.

Средното съотношение положителни лимфни възли/общ брой изследвани лимфни възли (показател по който редица автори твърдят, че е по-показателен) е 0,39.

От комбинираните операции (20 на брой), най-голям е броят на извършените стомашни резекции със спленектомия – в 15 случая. Локализацията на първичния тумор е: при 3 болни- целия стомах, при 4 – горна и горно-средна трета, при 2- в средно-долна трета, при 3 – в медиална трета и при 2 болни – в долна трета. Презумцията за извършване на симулантна спленектомия с дистална резекция на панкреаса при хирургичното лечение на рак на стомаха с локализация в проксималната му трета се поддържа от резултатите на редица ретроспективни проучвания извършвани в Япония, които доказаха наличието на позитивни лимфни възли в 20 % – 30 % в хилуса на слезката. Други, по-нови клинични проучвания, недвусмислено показваха, че дисталната резекция на панкреаса води до сериозни следоперативни усложнения като възникването на следоперативен панкреатит, панкреатична фистула, кръво- и лимфо загуба, субфреничен, абсцес и други. Това бе и причината Maugyama и кол. да въведат панкреас – запазващата спленектомия, като опит да се избегнат отрицателните последици при лимфна дисекция в хилуса на слезката. Затова и Японската асоциация за стомашен рак препоръчва гастректомия със симулантна спленектомия – за да се улесни дисекцията на тези потенциално метастатични лимфни възли при авансирания стомашен рак. В последно време, обаче се проведеха 9 клинични проучвания по отношение спленектомията и седем относно дисталната резекция на панкреаса, които се извършват като стандартна процедура при гастректомия при тумори в проксималната трета на стомаха. Резултатите недвусмислено, показват че и двете процедури не довеждат и до по-добра преживяемост, напротив морбидитетите и смъртността се увеличават. За тумори обаче разположени по голямата кривина и тип 4 по Borrmann спленектомията спомага за лимфната дисекция. Освен от

локализацията обаче, съществуват и редица проучвания, които доказват и друга роля за метастазиране в хилуса на слезката – на размера на тумора, Т и N стадия. Не бива да се пропуска и ролята на слезката в имунната защита на организма.

Анализирайки данните по стадии на заболяването, в контингента болни от I В до IIIA, 51 на брой, радикалност сме постигнали при 46 болни, в останалите 5- операцията е била палиативна. Според German Gastric Cancer Study и The Netherlands Stomach Cancer trial тези групи пациенти са с най- добър резултат от извършването на D2 лимфаденектомия, успоредно с извършване на гастректомия или субтотална гастректомия. Ние сме я използвали при 13 болни.

В тумори стадий III В и стадий III С от целия проучван контингент, желаната радикалност не може да се постигне. Много често дори след макроскопски „успешно“ извършена операция се установяват микрометастази *in situ*. Оперативната намеса се счита за палиативна. Тази група е голямото предизвикателство за неoadювантната химиотерапия.

В тумори последен стадий IV (с далечни метастази) са оперирани 11 болни, 9 от които са с палиативен характер. В двама от болните е извършена гастректомия и субтотална гастректомия, но с метастази в черния дроб. Считаме, че при тях оценката е неподходяща, тъй като до момента няма доказателства за ползата от циторедуциращата хирургия при стомашния карцином. Намесата цели единствено подобряване качеството на живот при усложнен със стомашна непроходимост или животозастрашаваща с хеморагия рак на стомаха.

5. РЕКОНСТРУКЦИЯ

Последиците от резекционната стомашна хирургия включват: загуба на резервоарна функция, прекъсване на нормалния пасаж през дуоденума, езофагеален рефлукс и негативен ефект върху хемопоезата. Следователно, целта на реконструкцията е да бъде насочена към създаване на такава техника, която да замести резервоарната функция, да избегне езофагеалния рефлукс и да доведе до минимални следоперативни негативни последици.

Публикуваните до момента серии са сравнително малко на брой, с разнопосочни резултати и изводи, и на практика отсъства консенсусно становище по отношение на най-добрите методи за реконструкция.

След гастректомия, при всичките 38 болни, при които е извършвана сме използвали Roux-en-Y реконструкцията.

След субтотална гастректомия (в 35 случая) континуитета на чревния пасаж е възстановен по Billroth II в 32 болни и само при трима болни е използвано Roux-en-Y реконструкция. Последната, според редица автори има редица предимства през другите методи използвани при дисталните резекции: по-ниска честота на рефлукс към стомашния остатък по-ниска честота от възникване на карцином на стомашния остатък, и по-малка вероятност от инсуфициенция. Недостатъкът от възникване на Roux stasis syndrome (забавено стомашно изпразване без наличие на механична пречка) се среща в 10-30% от болните претърпяли, но за малкия брой болни, при които сме го приложили такъв не сме наблюдавали.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Необходимо е постоянно проследяване на новостите по проблема рак на стомаха, особено в страните от Източна Азия и най-вече Япония, както и във водещите Европейски центрове в които японския опит се прилага успешно, стриктно спазване на стандартите за лечение за рак на стомаха по отношение на резекционната хирургия на стомаха, приети на Националната конференция през 2009 г., делът на D2, лимфната дисекция по-широко да навлезе в ежедневната ни практика (Petrova, Simeonov, Solovev, 2020-с).

Проведеното ретроспективно проучване върху 80 оперирани по повод авансирал стомашен рак болни за последните 8г. в клиниката ни налага следните констатации:

Необходимо е постоянно проследяване на новостите по проблема рак на стомаха, особено в страните от Източна Азия и най-вече Япония, както и във водещите Европейски центрове, в които японския опит е приложен и се прилага успешно.

Необходимо е по-стриктно спазване на стандартите за лечение на рак на стомаха по отношение на резекционната хирургия на стомаха, приети на Националната конференция през 2009 г. в гр. Шумен.

Необходимо е делът на D2 лимфната дисекция по-широко да навлезе в ежедневната практика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Petrova, T., Simeonov, S. (2019). *Biology of the Malignant Cell*. // 23rd International Scientific Conference: the power of knowledge, Bansko, Bulgaria, (13-15.12.2019), Institute of knowledge management – Skopje, N. Macedonia, 34, 2019, 5, pp. 1287-1294, ISSN 1857-923X (for e-version), ISSN 2545 – 4439 (for printed version).

2. Petrova, T., Simeonov, S. (2019a). *Pathophysiology of the Malignant Tumors – Specific Features of the Tumor Cells and Tissues*. // 23rd International Scientific Conference: the power of knowledge, Bansko, Bulgaria, (13-15.12.2019), Institute of knowledge management – Skopje, N. Macedonia, 34, 2019, 5, pp. 1295-1300, ISSN 1857-923X (for e-version), ISSN 2545 – 4439 (for printed version).

3. Petrova, T., Simeonov, S., Solovev, D. (2020). *Biology of the Cancer Cell*. // Proceedings of SOCIOINT 2020-7th International Conference on Advances in Education and Social Sciences, 20-22 January, 2020-Dubai, U.A.E., International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2020, pp. 850-857, ISBN 978-605-82433-8-5.

4. Petrova, T., Simeonov, S., Solovev, D. (2020a). *Implementation of Internal-Resonance Laser Spectroscopy in the Examination of the Electrophysical Characteristics of Blood Elements*. // Proceedings of SOCIOINT 2020-7th International Conference on Advances in Education and Social Sciences, 20-22 January, 2020-Dubai, U.A.E., International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2020, pp. 842-849, ISBN 978-605-82433-8-5.

5. Petrova, T., Simeonov, S., Solovev, D. (2020b). *Laser Modelling for Photodynamic Therapy*. // Proceedings of SOCIOINT 2020-7th International Conference on Advances in Education and Social Sciences, 20-22 January, 2020-Dubai, U.A.E., International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2020, pp. 834-841, ISBN 978-605-82433-8-5.

6. Petrova, T., Simeonov, S., Solovev, D. (2020c). *Penetration and Optimization of Laser Radiation in Selective Heating of Biotissue*. // Proceedings of SOCIOINT 2020-7th International Conference on Advances in Education and Social Sciences, 20-22 January, 2020-Dubai, U.A.E., International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2020, pp. 858-864, ISBN 978-605-82433-8-5.

СЪВРЕМЕННО ЛЕЧЕНИЕ НА ПАЦИЕНТИ С ВАРИКОЗНА БОЛЕСТ НА ДОЛНИТЕ КРАЙНИЦИ

Стоян Генадиев*, Петя Кашукеева, Георги Георгиев

УМБАЛ „Канев“ АД – Русе, България

*sgenadiev@gmail.com

Резюме: Хроничната венозна недостатъчност е сред най-често срещаните заболявания в страните с развита икономика. Често първите симптоми в долните крайници, като тежест, оток и сърбеж остават извън вниманието на болните. Крайъгълният камък при лечението е правилната диагноза и точната класификация на съответния проблем. Към днешна дата има разработени няколко миниинвазивни ендовенозни техники, чиято цел е да се намалят хирургичната травма и рецидивите. Ендовенозната лазерна аблация, радиочрекуентната аблация, ултразвуково-контролирана склеротерapia и механохимична ендовенозна аблация са процедури, които се извършват ежедневно в амбулаторни условия. Те протичат без нужда от обща или регионална анестезия, без хирургични белези и с по-малко усложнения.

Ключови думи: варикозна болест, ендовенозни, лечение, миниинвазивни

JEL: I10

CONTEMPORARY TREATMENT OF PATIENTS WITH VARICOSE DISEASE OF THE LOWER LIMBS

Stoyan Genadiev*, Petya Kashukeeva, Georgi Georgiev

University Hospital Kaneff – Ruse, Bulgaria

sgenadiev@gmail.com

Abstract: Chronic venous insufficiency is among the most common diseases in developed countries. The first symptoms like heaviness, edema and itching are often not recognized by the patients. The cornerstone of treatment is the timely diagnosis and the exact classification of the disease stage. To date, several minimally invasive endovenous techniques have been developed to reduce surgical trauma and recurrence. Endovenous laser ablation, radiofrequency ablation, ultrasound-controlled sclerotherapy and mechanochemical endovenous ablation are procedures that are performed daily in an outpatient setting. They occur without the need for general or regional anesthesia, without surgical scars and with fewer complications.

Key words: endovenous, minimally invasive, treatment, varicose disease.

JEL: I10

ВЪВЕДЕНИЕ

Хроничната венозна недостатъчност (ХВН) е сред най-често срещаните заболявания в страните с развита икономика. Съвременната урбанизация и активното натоварване при работа на крак, характерно за преобладаващата част от населението, доведе до значителен ръст на това страдание. Често първите симптоми в долните крайници (тежест, отоци, сърбеж) остават извън вниманието на болните. За жалост, напредналите стадии на ХВН водят до

нарушена работоспособност, лошо качество на живот и ранна инвалидизация. Въпреки че, това заболяване изисква сериозно внимание, често то се пренебрегва от повечето лекари.

1. СЪЩНОСТ НА ЗАБОЛЯВАНЕТО

Факт е, че през последните 10 години в практиката навлязоха различни техники за минимално инвазивно и ендовенозно лечение на пациентите с ХВН. Въпреки това, процентът на рецидивите и усложнените при различните методи все още остава висок, като най-вероятните причини за това са неточно функционално изследване и съответно лош избор на метод за лечение, както и недобро техническо изпълнение.

Крайъгълният камък при лечението на ХВБ е правилната диагноза и точната класификация на съответния проблем, които дават основата на правилно насоченото лечение. Клиничните и лабораторните изследвания на пациент с ВБ или напреднала ХВН трябва да завърши с установяване класа на заболяването. Класификацията СЕАР е развита от Американския Венозен Форум през 1994 г. и по-късно ревизирана през 2004г (Eklöf et al. 2004; Kistner et al. 1996a). Основава на клиничните белези на ВБ (C), етиологията (E), анатомията (A) и фундаменталната патофизиология (P).

Клиничният клас включва пълен спектър на венозни нарушения от белези на видима венозна болест (C0) до телеангиектазии и ретикуларни вени (C1), варикозни вени (C2), едем (C3), кожни промени като пигментация и екзема (C4a) или липодерматосклероза или бяла атрофия (C4b), зарастнал (C5) или активен улкус (C6). Наличието или липсата на симптоми се регистрира също като S (симптомни) или A (асимптомни).

2. АЛТЕРНАТИВИ ЗА МИНИИНВАЗИВНО ЛЕЧЕНИЕ

В продължение на дълги години лечението на ХВБ се е състояло в лигиране на ВСМ на ниво СФС и стрипиране на цялата ВСМ. В следствие „дългият стрипинг“ бива заместен от премахване само на дисталната част, поради риск от увреда на n. Saphenous (Holme, Skajaa, Holme, 1990).

Към днешна дата има разработени няколко миниинвазивни ендовенозни техники, чиято цел е да се намалят хирургичната травма и рецидивите. Ендовенозната лазерна аблация (EVLA), радиофреквентната аблация (RFA), ултразвуково-контролирана склеротерапия и механохимична ендовенозна аблация са процедури, които се извършват ежедневно в амбулаторни условия. Те протичат без нужда от обща или локорегионална анестезия, без хирургични белези, с по-малко усложнения (Pan et al. 2014).

2.1. Класически стрипинг

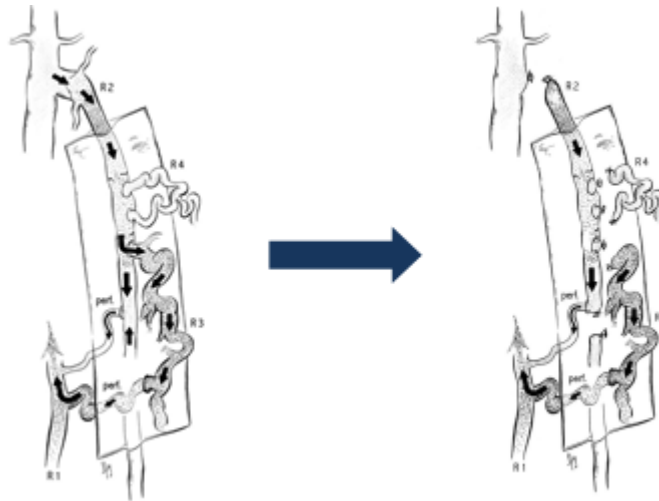
Класическият стрипинг се извършва посредством кросектомия, варицектомии, лигатури на перфорантни вени и стрипиране на ВСМ (Eklöf et al. 2009a). Кросектомията включва напречен разрез по хода на ингвиналната гънка, отпрепарирание и лигиране на всички притоци в областта на СФС, двойно лигиране на ВСМ с нерезурбируеми конци в близост до СФС, без да се предизвиква стеноза на феморалната вена. Премахват се големите варикозити на подбедрицата чрез флебектомии. Стрипирането на ВСМ се извършва посредством метален или пластмасов стрипер, като дисталния разрез се прави в областта над медиалния малеол и се обръща особено внимание на отделянето на сафения нерв от ВСМ, с цел намаляване на травматичната увреда и парестезиите.

2.2. Методът CHIVA

Запазването на ВСМ и третирането само на варикозните притоци чрез флебектомии е метод, който е заложен в теорията на Franceschi при техниката CHIVA. Представлява хемодинамичен подход към ВБ, основан на принципа за запазване на ВСМ и венозният дренаж в дълбоката венозна система (Criado et al. 2002; Mowatt-Larssen, Shortell, 2010a). Основната цел е намаляване на хидростатичното налягане във ВСМ и нейните притоци посредством лигатури, поставени на специфични места в повърхностната венозна система, с

цел запазване на дренажната функция. Това представлява по-скоро систематичен подход към лечението на варикозните вени, отколкото самостоятелна оперативна процедура (Фиг. 5).

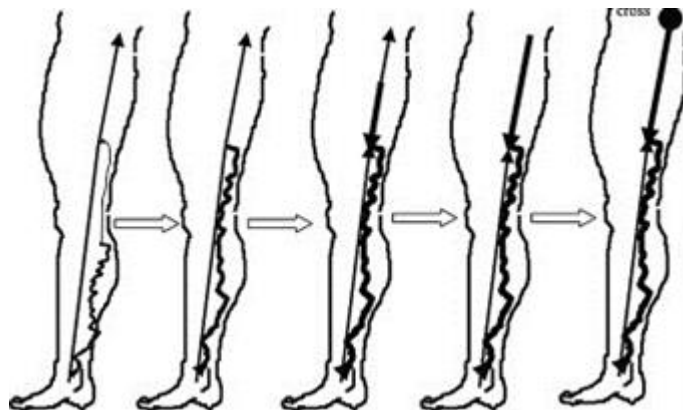
Установени са няколко анатомични модела на рефлукс, като всеки от тях изисква малко по-различна оперативна стратегия, въз основа на анатомичните особености и характеристики, подробно изучени чрез дуплексово скениране (Zamboni et al. 2003). Най-често техниката CHIVA включва проксимално лигиране на некомпетентното СФС; отпрепарирание, лигиране, и отстраняване на некомпетентни разширени притоци; запазване на целостта на ВСМ, на неинсуфициентните притоци и сафения венозен дренаж към дълбоката система чрез „здравите“ перфорантни вени.

Фигура 5. Схематично представяне на етап от метода CHIVA

2.3. Методът ASVAL

Описан от Pittaluga през 2009 г. методът ASVAL включва запазване на инсуфициентната ВСМ и флебектомии на всички варикозни притоци (Pittaluga et al. 2009c). Основният принцип на лечение се основава на т.нар. асцендентна теория, според която венозната клапа инсуфициенция на ВСМ е резултат от развитието на варикозни вени в областта на подбедрицата. Тези варикозни вени биват разглеждани като един своеобразен „венозен резервоар“, който предава повишеното венозно налягане на проксимално разположените повърхностни вени (Фиг. 6). След премахването им Питалуга счита, че с течение на времето ще намалее и дори ще изчезне инсуфициенцията на ВСМ. В този ред на мисли методът ASVAL не налага особено подробно предоперативно доплер-сонографско изследване на засегнатите крайници, може би единствено за маркиране на местата на излизане на инсуфициентните перфорантни вени.

Фигура 6. Асцендентната теория в основата на метода ASVAL

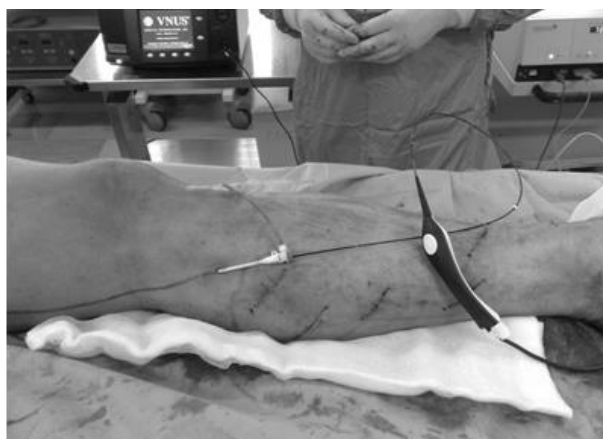
2.4. РФА и ЕВЛА

Сходството в изпълнението на двата метода, позволява едновременното им представяне.

След извършване на подробно картографиране (Лозев, 2013) и маркиране на разширените вени се избира катетър според необходимата дължина (Дончев, 2010) Достъпът до ВСМ може да бъде пункционен или инцизионен. В първия случай се пункцира ВСМ, а във втория – се прави миниинцизия (2 – 3 мм) на кожата непосредствено под най-дисталното място на венозен рефлукс. В редки случаи при невъзможност за катетеризация на вената в избраното предварително място, достъп до нея може да се направи малко по-дистално. Теоретически погледнато под ехографски контрол може да се пункцира всеки участък на ВСМ. След пункцията във вената се въвеждат последователно J-водач, интродюсер и съответния катетър на ендовенозна аблация, който под ехографски контрол се позиционира на около 20 мм. от СФС. При ЕВЛА важен ориентир за точното позициониране на лазерната фибра се явява лазерната светлина, излъчвана от пилотния лъч, докато фибрата се намира в повърхностната венозна система. Премине ли в дълбоката венозна система, под мускулите, лазерната светлина се губи (Андреев, Гиров, Петков, 2012).

Точното позициониране на катетъра е от огромно значение за безопасното изпълнение на ендовенозната аблация. Ако не може да се позиционира точно, трябва да се мисли за промяна в тактиката, дори за преминаване към кросектомия, предвид възможните усложнения. Позиционирането на катетъра на около 20 мм. от СФС има две обяснения: да се предпази вена феморалис от увреждане и да се запази епигастралният клон от трибутарите на ВСМ, което ще спомогне за дренирането на кръвта от чукана на ВСМ и ще профилира евентуалните тромбоемболични усложнения (Kabnick, 2010a).

Следващият етап от процедурата включва извършването на варицектомии и минифлебектомии на предварително маркираните варикозно променени трибутарии. Зашивахме всички разрези с козметичен интрадермален шев. На Фиг. 7 сме представили видът на оперативното поле след завършването на този етап. След това се преминавахме към перивазална инфилтрация с предварително приготвен и охладен разтвор (500 мл. 0,9% NaCl, ¼ ампула адреналин, ¼ ампула бикарбонат). Ако към разтворът се добави анестетик (напр. лидокаин) може да бъде използван за тумесцентна анестезия. Този етап се извършваше задължително под ехографски контрол и е особено важен, защото има няколко функции. Първо, защитна функция – да се предпазят от термична увреда околните тъкани и в частност кожата, чрез отдалечаване от третиранта вена и абсорбиране на част от енергията. Второ, чрез създаденото налягане в тъканите да се упражни компресия върху ВСМ и така да се получи подобър контакт на стените на вената с катетъра за ендовенозна аблация. След завършване на този етап ехографски се проследява ВСМ по цялото протежение и се следи за постигане на адекватна инфилтрация (Андреев, Гиров, Петков, 2012; Дончев, 2010; Kabnick, 2010a).

Фигура 7. Етап от РФА на ВСМ

Пациентът се поставя в положение Тренделенбург. Отново ехографски се проверява за точното позициониране на катетъра на около 20 мм. от СФС. Важна особеност е, че температурата се предава на третираната вена посредством 7-см активен връх на катетъра в цикли от по 20 секунди, за разлика от ЕВЛА, където лазерната фибра трябва постепенно да бъде изтегляна (Kabnick, 2010a). В зависимост от съпротивлението апаратът за РФА автоматично коригира подаваната енергия с цел поддържане на постоянна температура от 120°C. По този начин бедреният сегмент на ВСМ може да бъде третиран с няколко изтегляния на катетъра за не повече от 2 минути.

Лазерната коагулация е съпроводена с появата на интензивно светлинно петно на кожата, съответстващо на лазерния импулс. Също така под ехографски контрол можем да проследим завихряне на кръвта в просвета на вената и възникване на почти моментална оклузивна тромбоза, прекъсвайки кръвотока в нея. Липсата на ретрограден кръвоток свидетелства за завършека на процедурата. Вената постепенно се фотокоагулира и облитерира до вид на фиброзна нишка (Дончев, 2010).

По хода на коагулираната вена се поставят марлени компреси, за да намалят кръвоизливите от микроперфорациите на венозната стена и се намотава еластичен бинт от ходилото до ингвиналната гънка за срок от 2 седмици. Еластичният бинт може да се замени от ластични чорапи с втори клас компресия. Четири до шест часа след края на процедурата пациентите се инструктират да ходят активно.

2.5. Ултразвуково-контролирана склеротерапия (УКС)

УКС представлява ендовенозен склерозиращ метод, който се извършва в амбулаторна обстановка. Пяната се получава чрез смесване на склерозиращ агент и стаен въздух. Съществуват няколко метода на приготвяне, но най-разпространения от тях е Методът на Тесари, при който се използват две спринцовки от 5 мл., които се свързват помежду си чрез трипътник (Tessari, Cavezzi, Frullini, 2001). В едната се поставя 1 мл. склерозиращ агент, а в другата 4 мл. стаен въздух, размесват се 10-20 пъти и пяната остава стабилна в рамките на 2 мин. Съществуват няколко различни концентрации склерозант, като изборът на подходящия медикамент зависи от диаметъра на третираната вена (Rabe, Pannier, 2014a).

Вената се канюлира под ехографски контрол и поради факта, че пяната се придвижва с венозния кръвоток, пациентът се поставя в обратен Тренделенбург, за да може да се увеличи времето на контакт с венозната стена. За лечението на ВСМ, същата се пунктира над медиалния малеол и под ехографски контрол се следи кога пяната достига СФС. Могат да се използват дълги катетри, чрез които се осъществява по-прецизно разпределение на пяната във вената (Asciutto, Lindblad, 2012a; Williamsson, Danielsson, Smith, 2013a).

Количеството пяна, необходимо за третиране на ВСМ е 6-8 мл., зависимост от дължината и диаметъра на вената, докато за ВСП са достатъчни между 4 и 6 мл. (Coleridge Smith, 2009). Общото количество не трябва да надвишава 10 мл., защото тогава се увеличава и риска от появата на странични реакции (Breu, Guggenbichler, Wollmann, 2008).

Противопоказания за извършването на склеротерапия са алергия към някои от веществата съдържащи се в склерозанта, ВТЕ, локална инфекция на мястото на приложение и продължителна имобилизация (Rabe, Pannier, 2014a). При пациенти с относителни противопоказания (бременност, кърмене, периферна артериална болест, висок тромбоемболичен риск, тромбофлебит) е необходимо да се оцени съотношението полза-риск от прилагане на терапията.

След изследване на кохорта от 1025 пациента е установено, че при 2,6% от тях са се появили усложнения, като голяма част от тях са отзвучали до 6 месеца след процедурата (Gillet et al. 2009b). Специфични усложнения за УКС са свързани с миграция на пяната и включват нарушения в зрението, мигрена и много рядко транзиторни исхемични атаки. Някои пациенти могат да почувстват стягане в гърдите и/или кашлица, които отзвучават до 30 мин и се предполага, е са свързани с миграция на склерозиращ агент в белите дробове и микроемболизация (Coleridge Smith, 2009).

2.6. Механохимична ендовенозна аблация (МОСА)

МОСА представлява комбинация от два метода, които са имплементирани в ClariVein (Vascular Insights LLC, Madison, CT) системата, която включва катетър (ClariVein infusion catheter) за еднократна употреба и дръжка (ClariVein handle), която контролира ротацията на катетъра. Към дръжката се прикрепва 5 мл. спринцовка, чрез която се впръсква склерозант. Катетърът има лумен, през който се доставя медикамента и овален въртящ се връх, който се визуализира на ултразвук.

Катетъра се поставя посредством 4Fr или 5Fr интродюсер във BCM, той е флексибилен, което позволява да се позиционира през тортуозни съдове и чрез ултразвуков контрол се позиционира на 0,5 см под v. epigastrica superior и сафено-феморалната клапа. Препоръчва се преди да се впръска склерозанта да започне ротация за 3 до 10 сек, за да може да се получи веноспазъм в проксималната част на BCM.

Контраиндикации за предхождаща тромбоза в третираната вена, лечение с антикоагулант и бременност.

Методът включва механична увреда на ендотела, посредством края на катетъра с впръскване на склерозиращ агент (Tal, Dos Santos, Marano, Whiteley, 2014b). Целта на механичната увреда е да се активира коагулационната каскада, чрез нарушаване целостта на ендотела; да се намали диаметъра на съда от вазоспазъм; да се потенцира действието на склерозанта и равномерното му разпределение. А самото медикаментозно впръскване вече нанася необратими щети на клетъчните мембрани на ендотелните клетки и води до фиброза на вената (Orsini, Brotto, 2007). Резултатите са съпоставими с другите методи, на фона на по-малко усложнения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съвременното лечение на ХВБ е част от персонализираната медицина. Изисква се индивидуален подход, който да вземе предвид стадия на заболяването, етиологията и коморбидността на пациента. Решението дали ще се прилагат ендовенозни методи, класически стрипинг или комбинация от двете, е необходимо да се направи след задълбочено изследване на венозната система и се взема само и единствено от съдов специалист, който има необходимата експертиза в областта.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев А., Гиров К., Петков Д. (2012). *Сравнителни резултати от приложението на две ендовенозни аблационни техники: RFA и EVLA*. Ангиология и съдова хирургия 2012;2:74-8.
2. Дончев Н. (2010). *Ендовенозно лазерно лечение на варикозно разширени вени*. Дисертация, Варна, 2010.
3. Лозев И. (2013). *Предоперативна и интраоперативна дуплекс сонография при оперативното лечение на хронична венозна недостатъчност*. София, 2013.
4. Ascutto G., Lindblad B. (2012a). *Catheter-directed foam sclerotherapy treatment of saphenous vein incompetence*. Vasa 2012;41:120-4.
5. Breu F, Guggenbichler S., Wollmann J. (2008). 2nd European Consensus Meeting on Foam Sclerotherapy 2006, Tegernsee, Germany. Vasa 2008;37(Suppl 7):1-29.
6. Coleridge Smith P. (2009). *Sclerotherapy and foam sclerotherapy for varicose veins*. Phlebology 2009;24:260-9.
7. Criado E, Lujan S, Izquierdo L, Puras E, Gutierrez M, Fontcuberta J. (2002). *Conservative hemodynamic surgery for varicose veins*. Semin Vasc Surg 2002; 15:27-33.
8. Eklof B, Perrin M, Delis KT, Rutherford RB, Gloviczki P, et al. (2009a). *Updated terminology of chronic venous disorders: the VEIN-TERM transatlantic interdisciplinary consensus document*. J Vasc Surg 2009;49:498-501.

9. Eklöf B, Rutherford RB, Bergan JJ, Carpentier PH, Gloviczki P, Kistner RL, et al. (2004). *Revision of the CEAP classification for chronic venous disorders: consensus statement*. J Vasc Surg 2004; 40:1248-52.
10. Gillet JL., Guedes JM., Guex JJ., et al. (2009b). *Side effects and complications of foam sclerotherapy of the great and small saphenous veins: a controlled multicentre prospective study including 1025 patients*. Phlebology 2009;24:131-8.
11. Holme JB, Skajaa K, Holme K. (1990). *Incidence of lesions of the saphenous nerve after partial or complete stripping of the long saphenous vein*. Acta Chir Scand 1990; 156:145-8.
12. Kabnick L. (2010a). *Varicose veins: endovenous treatment*, In: Cronenwett J, Johnston K, editors. *Rutherford's vascular surgery*. 7th ed. Philadelphia: Saunders; 2010, p. 871-88.
13. Kistner RL, Eklof B, Masuda EM. (1996a). *Diagnosis of chronic venous disease of the lower extremities: the "CEAP" classification*. Mayo Clin Proc 1996; 71:338-45.
14. Mowatt-Larssen E, Shortell C. (2010a). *CHIVA*. Semin Vasc Surg 2010; 23:118-22.
15. Orsini C., Brotto M. (2007). *Immediate pathologic effect on the vein wall of foam sclerotherapy*. Dermatol Surg 2007;33:1250-4.
16. Pan Y, Zhao J, Mei J, Shao M, Zhang J. (2014). *Comparison of endovenous laser ablation and high ligation and Stripping for Varicose Vein Treatment: A Meta-Analysis*. Phlebology 2014 Mar;29(2):109-19.
17. Pittaluga P, Chastanet S, Rea B, Barbe R. (2009c). *Midterm results of the surgical treatment of varices by phlebectomy with conservation of a refluxing saphenous vein*. J Vasc Surg 2009;50:107-18.
18. Rabe E., Pannier F.(2014a). *Indications, contraindications and performance: European Guidelines for Sclerotherapy in Chronic Venous Disorders*. Phlebology 2014;29(Suppl.):26-33.
19. Tal M, Dos Santos S, Marano J, Whiteley M. (2014b). *Histologic findings after mechanochemical ablation in a caprine model with use of ClariVein*. J Vasc Surg Venous Lymphat Disord 2014.
20. Tessari L., Cavezzi A., Frullini A. (2001). *Preliminary experience with a new sclerosing foam in the treatment of varicose veins*. Dermatol Surg 2001;27:58-60.
21. Williamsson C., Danielsson P., Smith L. (2013a). *Catheter-directed foam sclerotherapy for insufficiency of the great saphenous vein: occlusion rates and patients satisfaction after one year*. Phlebology 2013;28:80-5.
22. Zamboni P, Cisno C, Marchetti F, Mazza P, Fogato L, Carandina S, et al. (2003). *Minimally invasive surgical management of primary venous ulcers vs. compression treatment: a randomized clinical trial*. Eur J Vasc Endovasc Surg 2003;25:313-8.

ЛАПАРОСКОПСКА ХОЛЕЦИСТЕКТОМИЯ ПРИ ПАЦИЕНТ СЪС SITUS INVERSUS TOTALIS

д-р Симеон Симеонов, д.м.*, Силви Йорданов, д.м., Ахмед Ахмедов,
д.м., Денис Велиев, д.м., Колъо Карахристов, д.м.

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България
sansiood@abv.bg*

Резюме: *Situs inversus totalis* е рядка автозомно-рецесивна аномалия, характеризираща се с огледално разположение на всички органи в човешкото тяло. *Situs inversus totalis* (SIT) се среща 1/10.000 -50.000 случая. При заболявания на жлъчния мехур, няма противопоказания за лапароскопска холецистектомия и е редно в тези случаи това да бъде оперативно лечение по избор. Представяме случай на лапароскопска холецистектомия при пациент с SIT, при който е установено най-удобното разположение на троакалните портове за оператор работещ с водеща дясна ръка.

Ключови думи: лапароскопска холецистектомия; *situs inversus totalis*.

JEL: I10

LAPAROSCOPIC CHOLECYSTECTOMY IN A PATIENT WITH SITUS INVERSUS TOTALIS

PhD. Simeon Simeonov, M.D.*, Silvi Yordanov, M.D., Ahmed Ahmedov, M.D.,
Denis Veliev M.D., Kolyo Karahristov M.D.

Kaneff University Hospital, Ruse, Bulgaria
sansiood@abv.bg*

Abstract: *Situs inversus* is a rare autosomal recessive disorder characterized by transposition of organs to the opposite site of the body. *Situs inversus totalis* (SIT), which is seen at a rate of 1/10.000-50.000 rate, does not have contraindication for laparoscopic cholecystectomy, and thus this method should be more frequently applied. We present a case of laparoscopic cholecystectomy in a patient with SIT is presented and the benefits of port placement during surgery were evaluated.

Key words: Laparoscopic cholecystectomy; *situs inversus totalis*.

JEL: I10

ВЪВЕДЕНИЕ

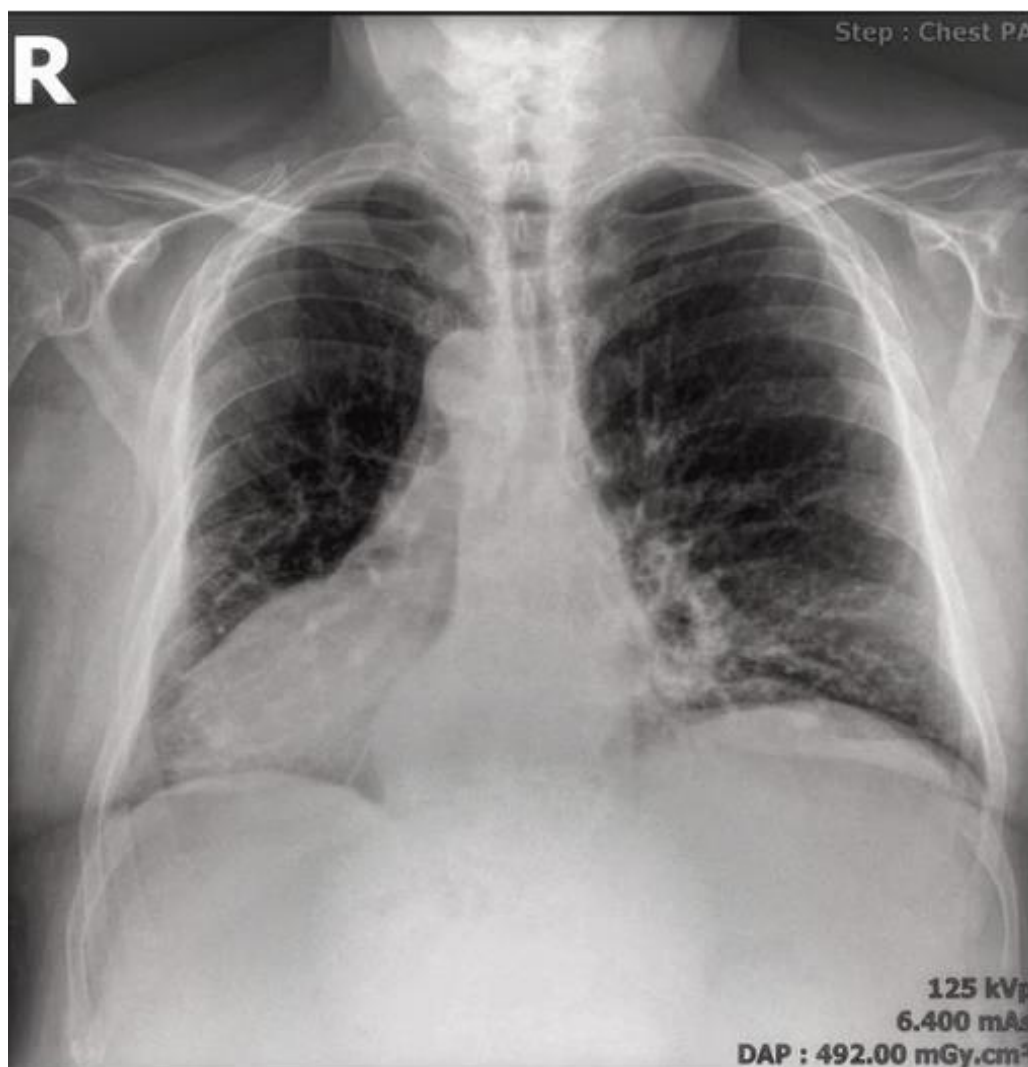
Situs inversus е автозомно-рецесивна аномалия, която е описана за първи път през 1600 г. от Fabicius и се проявява през втората седмица от ембриологичния живот (Yaghan, Gharaibeh, Hammori, 2001). В хирургията на жлъчния мехур, безспорно е, че лапароскопският подход, който проф. д-р Ерих Мюхе за първи път описа през 1985 г., е златният стандарт (Nirmal, Tantia, 2010).

SIT е вродена аномалия, наблюдавана при 10 000-50 000 живородени деца (Paunipagar, et al. 2010a). По литературни данни при пациенти със SIT, нуждаещи се от хирургично лечение, могат да се срещнат различни технически затруднения. Особено при лапароскопски

операции, трудността на адаптацията към огледалния външен вид на органите се отразява на маневреността на хирурга. В тази статия е представена лапароскопска холецистектомия при пациент със SIT.

1. ПРЕДСТАВЯНЕ НА СЛУЧАЙ

Шестдесет и четири годишен мъж. От няколко месеца периодично болкови оплаквания в ляво подребрне и епигастриума. При проведените изследвания установен ситус инверзус тоталис и хроничен калкулозен холецистит. При физикалния преглед сърдечният ритъм е отясно. При лабораторните тестове нямаше особеност. Обзорна рентгенография на корем: Д-р Марина Попова; Рентгенография на бял дроб и сърце: Д-р Марина Попова, 11/05/2016,09:25 – Белите дробове се просветляват. Фиброзни промени и калцификати паракардинално двустранно. Повдигната лява диафрагма. Възможна диафрагмална херния. Сърце – рентгенови данни за декстрокардия. Сърцето е уголемено надясно, уплатнена съдова сянка. На обзорна графия на корема единични, недобре оформени хидроаерични сенки (ХАС). (Фигура 1.1 и 1.2).

Фигура 1.1 Рентгенография на бял дроб и сърце показваща декстрокардия със стомашна фундаментална газова сянка от дясна страна.

Фигура 1.2. Обзорна рентгенография на корем показваща единични недобре оформени хидроаерични сенки.

Коремна ултразвукова томография (УЗТ) :

Черен дроб: неувеличени р-ри 128 мм в Дячна медико клавикуларна линия (ДМКЛ) хомогенна структура без огнища

Съдове: Вена порте (ВП) 10 мм; Вена лиеналис (ВЛ) 6 мм

Жлъчен мехур: конкременти 8-16 мм, дебелина на стената 3 мм

Екстрахепатални жлъчни пътища (ЕХЖП): 6 мм

Десен бъбрек: 119/47 мм, паренхимна зона 17 мм, дренаж-запазен

Ляв бъбрек: 115/50 мм, паренхимна зона 17 мм, дренаж-запазен

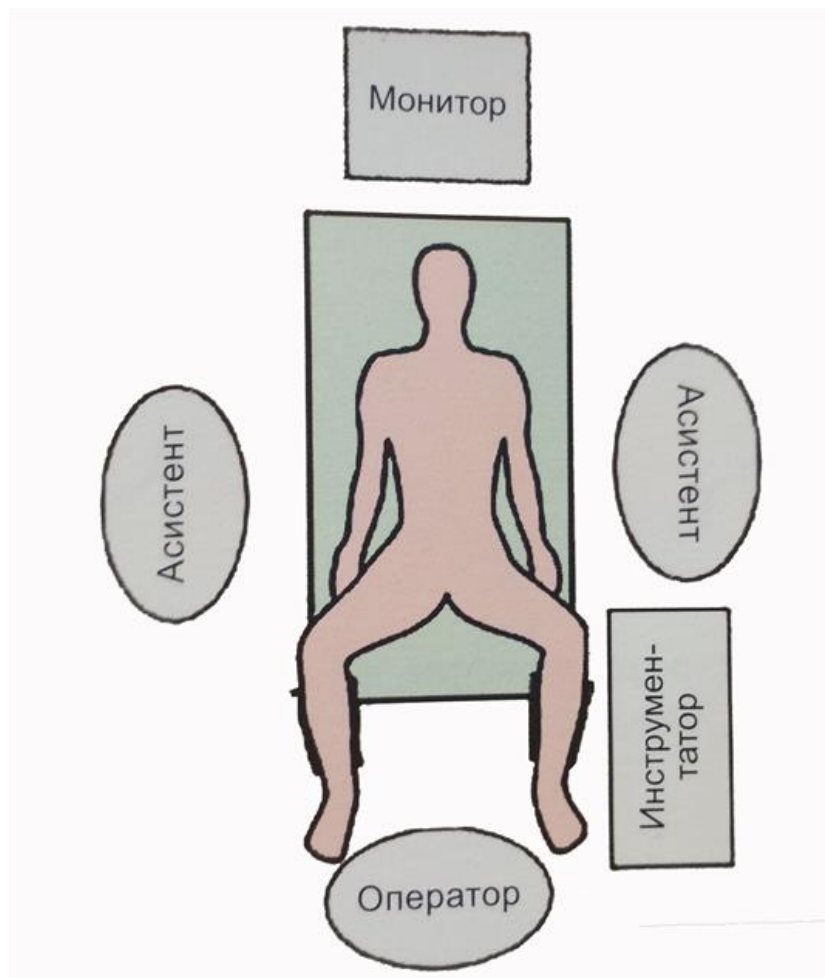
Слезка: неувеличен 121/39 мм

Панкреас: хиперехогенна структура

Заключение: Калкулозен холецистит. Ситус инверзус тоталис

Анестезиологичен риск за пациента – предоперативно беше оценен в звеното за анестезия като ASA III и беше одобрен за планово оперативно лечение.

Позицията на оператора е между краката на пациента, първият асистент отдясно на пациента, операционната сестра и вторият асистент отляво на пациента. Пациентът се позиционира с главата нагоре – обратен Тренделенбург (Фигура 2).

Фигура 2. Илюстрация на театрална настройка и разположението на оператора, операционният екип, апаратурата и позицията на пациента в операционната зала.

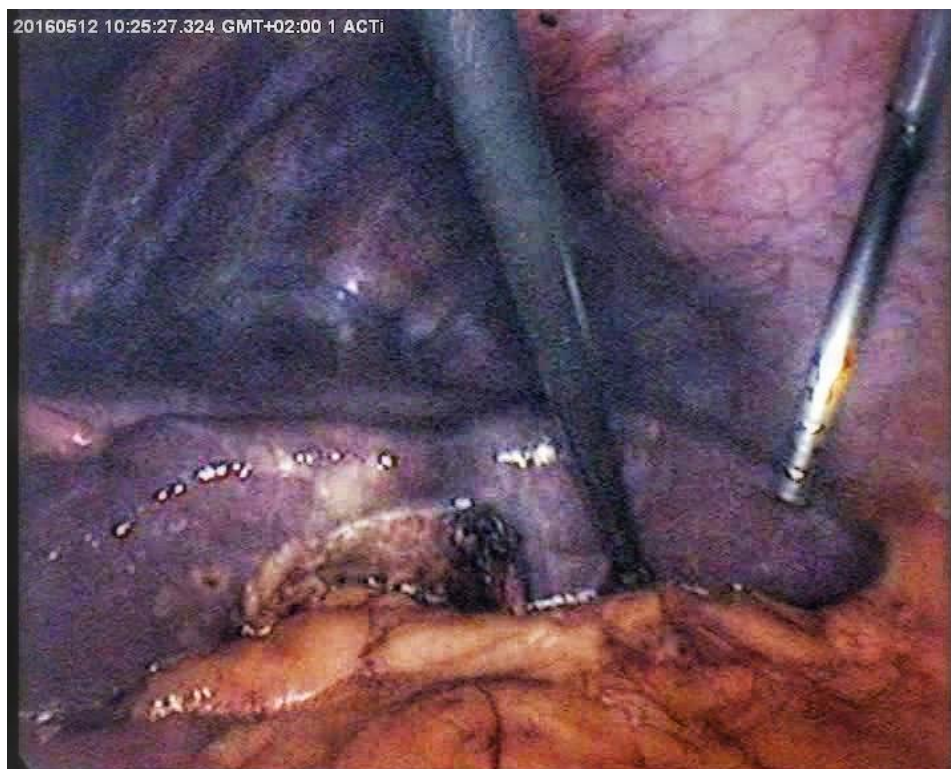
След почистване на оперативното поле се извърши кожна инцизия под пъпа и в коремната кухина се въведе 10 мм троакар със защитен връх. Създаде се работно налягане 12 mmHg. Визуално се потвърди статус инверзус тоталис. При експлорацията се установи увеличен жлъчен мехур, плътно сраснал към дуоденум и колон трансверзум. Оментум майор сраснал към предна коремна стена, което наложи извършването на дебридман след въвеждане на три работни троакара (Фигура 3.1, 3.2 и 3.3).

Фигура 3.1. Лапароскопски изглед на етапи от операцията.

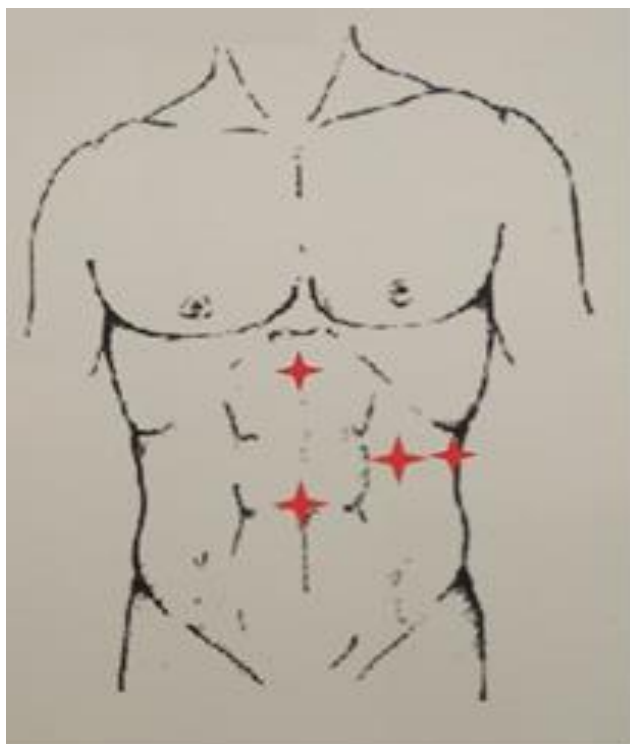

Фигура 3.2. Лапароскопски изглед на етапи от операцията.

Фигура 3.3. Лапароскопски изглед на етапи на операцията.

Втори 10 мм троакар е поставен в лява медиоклавикуларна линия на около 3 см под ребрената дъга, първият 5 мм по срединна линия в епигастриума, приблизително на 2 см под процесус ксифоидеус, вторият 5 мм троакар в лява предна аксиларна линия, непосредствено под ребрата, т.е. огледално разположение на троакарите при класическата лапароскопска холецистектомия. Използвана е 4-портова техника (Фигура 4).

Фигура 4. Илюстрация на театралната настройка и разположението на портовете

Освободи се мехура от срастванията, дуктус цистикус и артерия цистика се отпрепарираха, клипсираха се двустранно и се прерязаха. Мехурът се отстрани с електрокука електрокука. Биполярна хемостаза в ложето. Лаваж на коремната кухина с физиологичен серум и аспирация до сухо. Контактен тръбен дрен субхепатално. Мехурът се екстрахира през пъпната инцизия – изпълнен с множество разнокалибрени конкременти до 10 мм. На втория следоперативен ден пациентът е изписан без усложнения.

2. ДИСКУСИЯ

Situs inversus е патология с неясна етиология от 0,001% до 0,01%, по-честа при мъжете, без дисфункция на органите (Joo et al. 2012; Al Jumaily, Noche, 2001a). Тя се нарича частична, когато засяга само гръдни или само коремни органи, и се нарича тотална, ако обхваща органите и в двете кухини. SIT се образува от ембрионалното средно черво, завъртащо се 270 ° (градуса) по посока на часовниковата стрелка (Katman, Onur, 2007). В резултат на това всички гръдни и коремни висцерални структури са разположени в огледален образ на нормалното положение спрямо средната линия. Може да е свързан със синдрома на Картегенер или с вродена сърдечна болест или жлъчна атрезия. При 8-23% от случаите (Fonkalsrud, Tompkins, Clathworthy, 1966; Demetriades et al. 1999) са съобщени за декстрокардия, атриален септален дефект, тетралогия на Фало, пулмонална стеноза. В допълнение, не се наблюдава увеличение на честотата на екстрахепатални жлъчни (extrahepatic biliary), венозни и артериални аномалии при SIT. Тъй като жлъчните разклонения (biliary branch) и съдови аномалии могат да се наблюдават при частична (partial situs inversus), се препоръчва да се направи предоперативно MRCP (Magnetic Resonance Cholangiopancreatography) или Интраоперативна Холангиография (Intraoperative Cholangiography).

Макар че обикновено се регистрира болка в левия горен квадрант или епигастриума, болката в десния горен квадрант е дефинирана при 10% от пациентите (Rao et al. 1977). Това може да е свързано с централната нервна система, която не участва в общото транспозициониране (Sato et al. 1996). Диагнозата SIT обикновено се поставя случайно чрез рентгенография, ултрасонография (USG) или компютърна томография (СТ) по друга причина.

Лапароскопската холецистектомия е описана за първи път от Campos и Sipes през 1991 г. при пациент със situs inversus (Campos, Sipes, 1991). Тъй като SIT не увеличава честотата на заболявания на жлъчния мехур, няма увеличаване на специфичните за заболяването усложнения (Kumar, Fusai, 2007). Трудността с ориентацията е прогнозираното техническо предизвикателство за хирурзи, които са с активна дясна ръка. Batista et al. (Augusto et al 2011) са описали техника с 4 порта: 2 бр 10 мм вдясно параректално и параумбиликално, 5 мм в ляво по предна аксиларна линия и 5 мм субкостално. Някои хирурзи предпочитат позицията на Лойд-Дейвис (Kumar, Fusai, 2007). В нашия случай използвахме техниката на 4 порта, която е огледален образ на рутинната. Операторът използва епигастралния порт като помощен, но работи предимно през 10 мм порт, разположен по лява медиоклавикуларна линия. Не се наблюдаваха затруднения при манипулацията с инструментите.

Техниката с един порт е описана в литературата, като се набляга на козметичното предимство. Подчертава се улеснението за хирурзите с активна дясна ръка. И двете техники обаче изискват адаптиране към новите инструменти. Смятаме, че стандартната техника с 4 порта не затруднява операторите с опит в лапароскопската хирургия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Лапароскопската холецистектомия в наши дни е оперативна интервенция по избор при пациенти със заболявания на жлъчния мехур. Независимо от огледалното разположение на органите при пациенти със situs inversus, няма причина оперативните интервенции да

не бъдат извършвани лапароскопски и в тези случаи. При добро предварително планиране на разположението на троакарните портове, лапароскопската холецистектомия при пациенти със situs inversus, може да бъде осъществена от всеки екип с опит в лапароскопската хирургия, независимо дали операторът е с активна лява или дясна ръка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Yaghan RJ, Gharaibeh KI, Hammori S. (2001). *Feasibility of laparoscopic cholecystectomy in situs inversus*. Journal of laparoendoscopic and Advanced Surgical Techniques: Part A 2001;11:233-237. <http://dx.doi.org/10.1089/109264201750539763>
2. Nirmal M. Patle, Om Tantia. (2010). *Laparoscopic cholecystectomy in situs inversus-Our Experience of 6 Cases*. Indian J Surg 2010;72:391-394. <http://dx.doi.org/10.1007/s12262-010-0159-4>
3. Paunipagar BK, Rasalkar DD, Lonikar P, Chu WCW. (2010a). *Pancreatic neoplasm in a patient with situs inversus totalis: case report*. J Hong Kong Col Radiol 2010;13(3):158-60.
4. Joo Suk Oh, Ki Wook Kim, Hang Joo Cho. (2012). *Left-sided appendicitis in a patient with situs inversus totalis*. J Korean Surg Soc 2012;83:175-178. <http://dx.doi.org/10.4174/jkss.2012.83.3.175>
5. Al Jumaily M, Hoche F. (2001a). *Laparoscopic cholecystectomy in situs inversus totalis: is it safe?* Journal of Laparoendoscopic and Advanced Surgical Techniques: Part A 2001;11:229-231. <http://dx.doi.org/10.1089/109264201750539754>
6. Katman Ü, Onur MR. (2007). *Nadir bir akut karın nedeni: situs inversus totalis ve akut apandisit*. İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi 2007;4:137-139.
7. Fonkalsrud FW, Tompkins R, Clathworthy HW. (1966). *Abdominal manifestations of situs inversus in infants and children*. Arch Surg 1966;92:791-795. <http://dx.doi.org/10.1001/archsurg.1966.01320230139025>
8. Demetriades H, Botsios D, Dervenis C, Evagelou J, Agelopoulos S, Dadoukis J. (1999). *Laparoscopic cholecystectomy in two patients with symptomatic cholelithiasis and situs inversus totalis*. Dig Surg 1999;16:519-521. <http://dx.doi.org/10.1159/000018780>
9. Rao PG, Katariya RN, Sood S, Rao PLNG. (1977). *Situs inversus totalis with calculous cholecystitis and mucinous cystadenomas of ovaries*. J Postgrad Med 1977;23:89-90.
10. Sato M, Watanabe Y, Iseki S, Akehi S, Tachibana M, Sato N. (1996). *Hepatalithiasis with situs inversus, first case report*. Surgery 1996;119:598-605. [http://dx.doi.org/10.1016/S0039-6060\(96\)80274-1](http://dx.doi.org/10.1016/S0039-6060(96)80274-1)
11. Campos L, Sipes E. (1991). *Laparoscopic cholecystectomy in a 39 years old female with situs inversus*. J Laparoendosc Surg 1991;123-126. <http://dx.doi.org/10.1089/lps.1991.1.123>
12. Kumar S, Fusai G. (2007). *Laparoscopic cholecystectomy in situs inversus totalis with left-sided gall bladder*. Ann R Coll Surg Engl 2007;89:6-8. <http://dx.doi.org/10.1308/147870807x160461>
13. Augusto Ribeiro Batista Felipe, De Moricz Andre, De Campos Tercio, Monteiro Pacheco Adhemar, Jr., Altenfelder Silva Rodrigo. (2011). *Technical aspects of laparoscopic cholecystectomy in patient with situs inversus totalis-case report*. Brazilian Journal of Video-Surgery 2011;4:114-117.

ВЛИЯНИЕ НА COVID-19 ВЪРХУ ФИТНЕС ИНДУСТРИЯТА В БЪЛГАРИЯ И В СВЕТОВЕН МАЩАБ

Иван Неделчев

Главен асистент, доктор
Нов български университет, София, България
inedelchev@nbuu.bg

Резюме: Спортът има основен принос за икономическото и социалното развитие. От началото на своята проява, COVID-19 пандемията се е разпространил в почти всички страни на света. Мерките за социално и физическо отдалечаване, блокирането на бизнеса, училищата и цялостния социален живот, които са станали обичайни за ограничаване на разпространението на болестта, също са нарушили много редовни аспекти на живота, включително спорт и физическа активност. Освен това той предоставя препоръки за подкрепа на правителствата и други заинтересовани страни, както и за системата на ООН безопасното възобновяване на спортните събития, както и за подпомагане на физическата активност по време на пандемията и след това.

Ключови думи: COVID-19, световен мащаб, фитнес индустрия, спорт.

JEL: I10.

IMPACT OF COVID-19 ON THE FITNESS INDUSTRY IN BULGARIA AND WORLDWIDE

Ivan Nedelchev

Chief Assistant, PhD
New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria
inedelchev@nbuu.bg

Резюме: Sport has a major contribution to the economic and social development. Since the beginning of COVID-19, the pandemic has spread to almost every country in the world. The measures for social and physical distancing, the impact on the business, the schools and the social life, have become commonplace to limit the spread of the disease and have also disrupted many regular aspects of life, including sports and physical activity. In addition, he provides recommendations to support governments and other interested parties, as for the system of the United Nations for safe resumption of sport events and to support physical activity during the pandemic and thereafter.

Ключови думи: COVID-19, global, fitness industry, sports.

JEL: I10.

ВЪВЕДЕНИЕ

Спортът отдавна се смята за ценен инструмент за насърчаване на общуването и изграждане на мостове между общности и поколения. Чрез спорт, различни социални групи са в състояние да играят централна роля по отношение на социалната трансформация и развитие. В този контекст, спортът се използва като инструмент за създаване на възможности за учене и достъп до често маргинални или рискови групи от населението.

Здравословните щети от въздействието на живота в условия на пандемия и влиянието върху психическото, физическото и емоционалното благополучие на населението са изключително големи към настоящия момент, без да се фокусираме върху бъдещето отражение във всеки един аспект на нашето битуване.

За контрастен пример нека вземем глобалната стойност на приходи от спортната индустрия в САЩ, която възлиза на 756 \$ милиарда годишно. В днешната ситуация, в лицето на COVID-19, милиони работни места са изложени на риск в световен мащаб, като това далеч не включва само спортните специалисти, но и тези, които по един или друг начин са свързани с този вид услуги, като например организатори и участници в състезания, спортни събития, които включват пътуване, туризъм, инфраструктура, транспорт, кетъринг и медийно излъчване, наред с много други.

От другата страна, самите професионални спортисти също са подложени на натиск от редица обстоятелства, като например да пренастроят и адаптират тренировъчните си режими за работа в домашни условия, да поддържат кондиция и да се опазят здрави, без това да застрашава по-нататъшното им развитие и др.

Глобалната епидемия от COVID-19 доведе до закриване на фитнес зали, стадиони, басейни, танцови и фитнес студия, физиотерапевтични центрове, паркове и детски площадки. Поради това много хора не са ангажирани да участват активно в редовните си индивидуални или групови спортни или физически активности. (Отдел за приобщаващо социално развитие (DISD) е част от Департамента по икономически и социални въпроси (DESA) на Секретариата на Организацията на обединените нации.)

Липсата на спортни помещения и възможности за тренировка обуславят картина, при която много от доскоро активно спортуващите са склонни да бъдат по-малко физически активни, да прекарват по-дълго време на екрана, да не спазват оптимален хранителен режим. Отделно, семействата с по-ниски доходи са особено уязвими по отношение на негативните ефекти от престоя у дома, поради редица фактори, някои от които включват по-ограничени пространства, редуциран бюджет за хранителни продукти и т.н.

В проучване сред чешката фитнес гилдия, реализирано сред 103 фитнес треньори, резултатите сочат, че 20 % от професионалистите не са се върнали на работа, а заплатите на все още работещите са занижени с 33 %. –40 % от редовно трениращите са прекратили активността си в периода на активно затваряне на фитнес залите, като обаче се представят данни, че част от фитнес треньорите са изготвили action plan и с помощта на социалните мрежи и медии са осигурили обратна връзка за своите трениращи (2020).

В българска среда данните, според председателя на Българската асоциация за здраве и фитнес Петър Ангелов, са: България има над 600 малки и средни предприятия в областта на фитнес индустрията, в които са заети над 50 хил. души., а годишният оборот на тези компании е между 80 и 100 млн. лв. Инвестициите в бранша са над 100 млн., а проникването в пазара е около 5 % (при средно в ЕС 7,8 %, а в някои страни – 21 %).

- Университетският колеж на Лондон, провел социално проучване за психологическия и социален опит на хората във Великобритания по време на пандемията Covid-19, дискутира резултатите от втората седмица на изследването с над 47 000 участници, като обаче уточнява, че това са данни, базирани на приложения и самоотчитане. Констатациите включват (Česká Komora Fitness, 2020); (United Nations 2020a); (Lowe, A., 2020b);

- 1 от 4 души казват, че не са упражнявали или дори нежни физически активности през последните 7 дни;

- 85 % от участниците в проучването са заявили, че изобщо не са се занимавали с умерени или напрегнати упражнения;

- 40 % от участниците в проучването са заявили, че не са правили никакво нежно упражнение, като например ходене на разходка;

- дори при по-млади участници (18 – 30 години) четири от петима съобщават, че не се занимават с умерена или висока интензивност;
- хората с диагностицирани психични и физически здравословни състояния се занимават с най-малко физическа активност;
- по-възрастните хора се занимават с по-нежна дейност, но най-малко с упражнения у дома или като цяло от умерени до напрегнати упражнения;
- хората, живеещи сами, се занимават по-малко с всички видове физическа активност;
- хората с по-ниски нива на доходи участват по-малко във всички видове физическа активност.

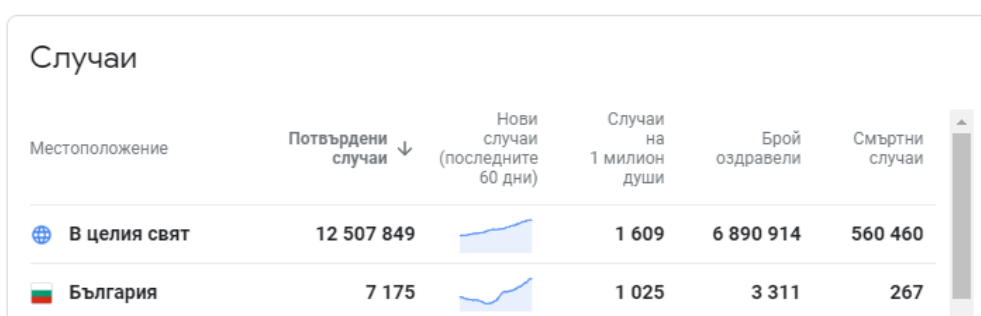
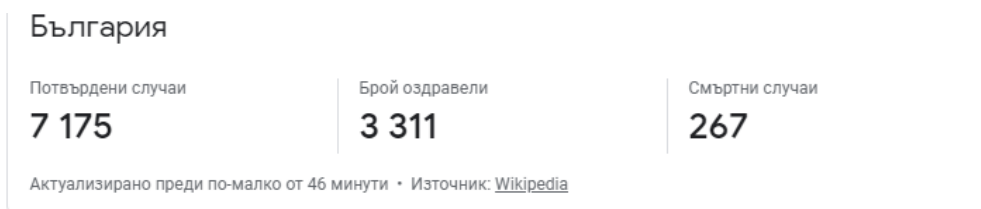
1. МАТЕРИАЛ И МЕТОД

В рамките на 1 месец (1.06 – 1.07.2020 г.) бе проведено анонимно анкетно онлайн проучване, разпространявано чрез социалните мрежи, което се фокусира върху отношението, мнението и отражението на пандемичната обстановка върху професионалната гилдия в сферата на фитнеса. В анкетата участниците отговориха на въпроси за техните демографски характеристики.

Проучването бе насочено към изследване на нагласите и очакванията на потребителите относно използването на Интернет като източник на медицинска и здравна информация. Участието бе изцяло доброволно и анонимно. След като попълнят анкетата, отговорилите разполагаха с възможност незабавно да разгледат обобщените резултати от предходните респондери. Участниците са последвали поканата за участие от социалните мрежи и груповите форуми за курсове в електронни платформи за обучение.

2. РЕЗУЛТАТИ

Ситуацията в България, относно разпределението на COVID-19 спрямо 12.07.2020 г.

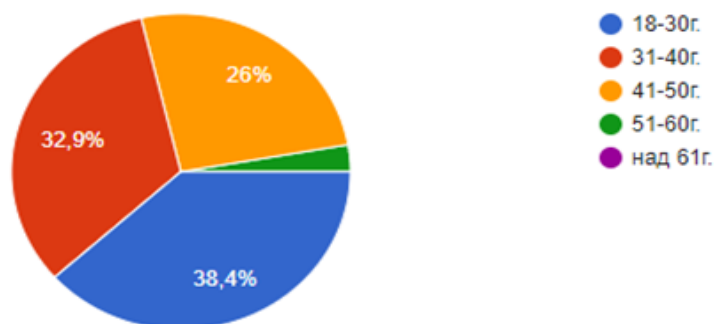
Източник: Гугъл новини

<https://news.google.com/covid19/map?hl=bg&mid=%2Fm%2F015qh&gl=BG&ceid=BG%3Abg>)

В настоящето проучване са взели участие общо 173 души, разпределени по пол, както следва: 105 мъже и 68 жени, като над 60 % от респондентите са от столицата, а възрастовото разпределение е представено на следващата фигура:

1. Каква е Вашата възраст?

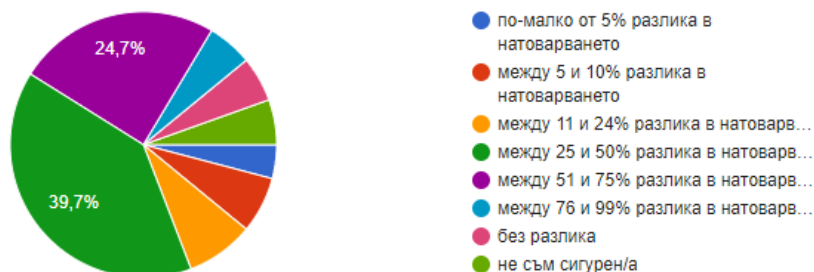
173 отговора

65 % от професионалистите в сферата са останали без заплащане в рамките на двата месеца извънредно положени. По отношение на възстановяването и връщането към спортните зали, участниците бяха помолени да преценят в проценти разликите в натоварването спрямо периода преди пандемията.

8. Как бихте сравнили дейността си през последните 2 седмици в сравнение с типичното натоварване във Вашата практика?

173 отговора

Като обща статистика се очертава, че 10 пъти е спаднала посещаемостта и натовареността на фитнес залите след тяхното повторно отваряне.

79 % са останали без доходи и всякакъв вид финансови източници, като се отбелязва, че държавата не е осигурила подкрепа под каквато и да било форма.

Около 24 % са реализирали различни форми и платформи за онлайн консултации и тренировки с цел запазване кондицията и здравословния статус на доверилите им се.

Понастоящем много държави по света са под някаква или друга форма на блокиране или ограничена политика на движение и практикуват социално дистанциране. Някои страни имат по-строги мерки по отношение на упражненията и позволяват на хората да спортуват навън / далеч от домовете си един път на ден или позволяват на хората да спортуват навън / далеч от домовете си в рамките на определен период от време или дори да не позволяват никакви упражнения навън /далече от дома. Тези ограничения са специфични за всяка страна и са в зависимост от степента на разпространение на COVID-19.

Данните от водещи технологични компании като Garmin също рисуват интересна картина на вида физически активности, в които хората се занимават през тези времена. Тези данни са от лица, които използват преносими технологии като смарт часовници и

устройства за фитнес проследяване. Интересно е да се отбележи, че през месец март 2020 г. се наблюдава глобално намаляване на среднодневното количество направени стъпки, което е показателно за ограничаването на хората в движението им. Също през март виртуалното колоездене се е увеличило в страни като Италия и Испания, които бяха със строги ограничения за блокиране. В други страни, като Обединеното кралство и Швеция, където упражненията на открито са позволени, имаше значително увеличение на дейностите по колоездене на открито в сравнение със същото време през 2019 г. Хората намират начини да продължат да бъдат активни дори в екстремни ситуации на блокиране, но тези данни все още не дават напълно достоверна представа за кумулативните нива на физическа активност на човек за период от 24 часа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От разнообразните набори от данни и изследвани държави по света все пак става ясно, че хората намират начини за упражнения, но това не е коректно отражение на натрупаната им физическа активност за период от 24 часа, и в повечето случаи са инициативи в домашни битови условия, а не при професионалисти в специализираните зали. Невъзможно е да се предвидят резултатите към момента, както в здравословен, така и в професионален план, но е факт, че доста от по-малките фитнес зали са затворени трайно, и много професионалисти са загубили вече работните си места.

В тази връзка би следвало да се предизвикат обществени дискусии относно това как фитнес активностите могат да бъдат използвани по време и след COVID-19 с цел превенция и профилактика на общественото здраве, като се стимулира широко използване на всички варианти и онлайн възможности за създаване и поддържане на качествен тренировъчен процес и връзка с експертите в областта.

Необходимо е спортните и фитнес занимания да са адаптират към новите реалности, използвайки добрите европейски практики като се стимулира и активизира академичната общност в сектора чрез научно обезпечаване и изследване на новите алтернативи за двигателна активност.

Също така, и с отражение на резултатите от проведеното проучване може да се отчете необходимостта от подпомагане на фитнес индустрията от държавния сектор с всички възможни финансови и икономически мерки, като се реализират перманентни информационни кампании и сформирани работни рупи на всички сфери и сектори, имащи отношение по дадения проблем. От анкетираните професионалисти също така става ясно, че професионалната спортна гилдия има нужда от целенасочено стимулиране за да останат в бранша.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Česká Komora Fitness. (2020) <https://komorafitness.cz/> (2020)
2. United Nation. (2020a, May 15) *The impact of COVID-19 on sport, physical activity and well-being and its effects on social development*. <https://www.un.org/development/desa/dspd/2020/05/covid-19-sport/>.
3. Lowe, A. (2020b). *Physical Activity and COVID-19*. Course. Physioplus. <https://members.physio-pedia.com/learn/physical-activity-and-covid-19/>
4. Physiopedia. (2020c) *Physical Activity and COVID-19*. https://www.physio-pedia.com/Physical_Activity_and_COVID-19, (2020c).
5. Wearable. (2020d, April 11). *Garmin data reveals how the world is working out during the lockdown*. <https://www.wearable.com/garmin/garmin-data-lockdown-7940>
6. University College London. (2020e, April 6). *More people are worried about food, friends and family than getting ill from COVID-19*. from <https://www.ucl.ac.uk/news/2020/apr/more-people-are-worried-about-food-friends-and-family-getting-ill-covid-19-0>.

ПРАКСЕОЛОГИЯТА – НАУКАТА ЗА ОБЩЕСТВОТО

Радослав Бонев

Главен асистент, доктор

Военна академия „Г. С. Раковски“, София, България

radobonev74@gmail.com

Резюме: Статията представя праксеологията като геополитическа теория през XXI век. Именно поради това изложението цели да разшири дискуссионното пространство на методологическата релевантност на праксеологическото съдържание на геополитиката и геополитическата оценка на стратегическата среда за сигурност през XXI век преди всичко от гледна точка на френската историографска, политикогеографска и геополитическа школа и творчеството на проф. Тиери дьо Монбриал (Thierry de Montbrial).

Ключови думи: праксеология, активна единици, теория на международните отношения, геостратегия, голяма стратегия, военна история, историческа география, геополитически анализ.

JEL: NOO

PRAXEOLOGICAL – THE SCIENCE OF SOCIETY

Radoslav Bonev

Chief assistant, PhD

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

radobonev74@gmail.com

Abstract: The article presents praxiology as a geopolitical theory in the twentieth century. That is why the exhibition is aimed at expanding the discussion space of the methodological relevance of the praxeological content of geopolitics and the geopolitical assessment of the strategic security environment in the twentieth century, primarily from the point of view of the French historiographical, political-geographical and geopolitical school and the work of the Professor. Thierry de Montbrial (Thierry de Montbrial).

Key words: praxiology, active units, theory on international relations, geostrategy, strategy, military history, historical geography, geo-political analysis.

JEL: NOO

ВЪВЕДЕНИЕ

Праксеологията е наука за организираната човешка дейност, която се разглежда като резултат от упражняването на власт (Монбриал, 2009). Праксеологията изследва елементарни съставни части, които ще наричаме активни единици. Праксеологията е дедуктивна наука. С други думи – когато анализираме даден процес, дедуктивно, стъпка по стъпка, ние проследяваме етапите на взимане на решения и предприетите действия от страна на отделните индивиди. Чрез дедукция ние вникваме в логиката на самия процес и причините, стоящи зад подобно целенасочено поведение. Активната единица е всяка човешка група,

чиито отделни членове са свързани чрез структура, която се състои от два съществени елемента: култура и организация. Културата свързва хората в едни и същи общества и прави възможна комуникацията между тях, тъй като е съвкупност от поведенчески и разпознавателни кодове, утвърждавайки принадлежността към определена група. Човешкото действие представлява целенасочено преследване на приоритетни цели от хора, използвайки за това ограничени ресурси. Културата може да съществува без организация и обратното – може да има групи, които не са от една култура, но са организирани. Организацията цели едновременно въздействие върху групата в посока навън и вътре в нея.

Организацията е сбор от човешки и материални ресурси, които определят целите на групата и методите за тяхното постигане. Основните цели на групата трябва да се трансформират в специфични, оперативни цели според обстоятелствата.

ПРАКСЕОЛОГИЯ И ОБЩЕСТВО

Според класическото разграничение на Тьонис и Вебер връзките могат да са от родов тип, договорен тип или смесени. Прямо Емил Дюкрем солидарността в групата може да бъде механична или ограничена. Механичната солидарност се характеризира с подражание, споделяне на чувства или стойности. Ограничената солидарност се приближава до представата за общество.

Управлението отговаря на понятието организация, което структурира активната единица. Състои се от изпълнителен, законодателен и съдебен клон. В организациите от демократичен тип разпределението е ясно между трите клона и легитимността им се определя чрез универсалното изборително право. В международното право не е необходимо управлението да бъде демократично. Трябва да се управлява и упражнява власт.

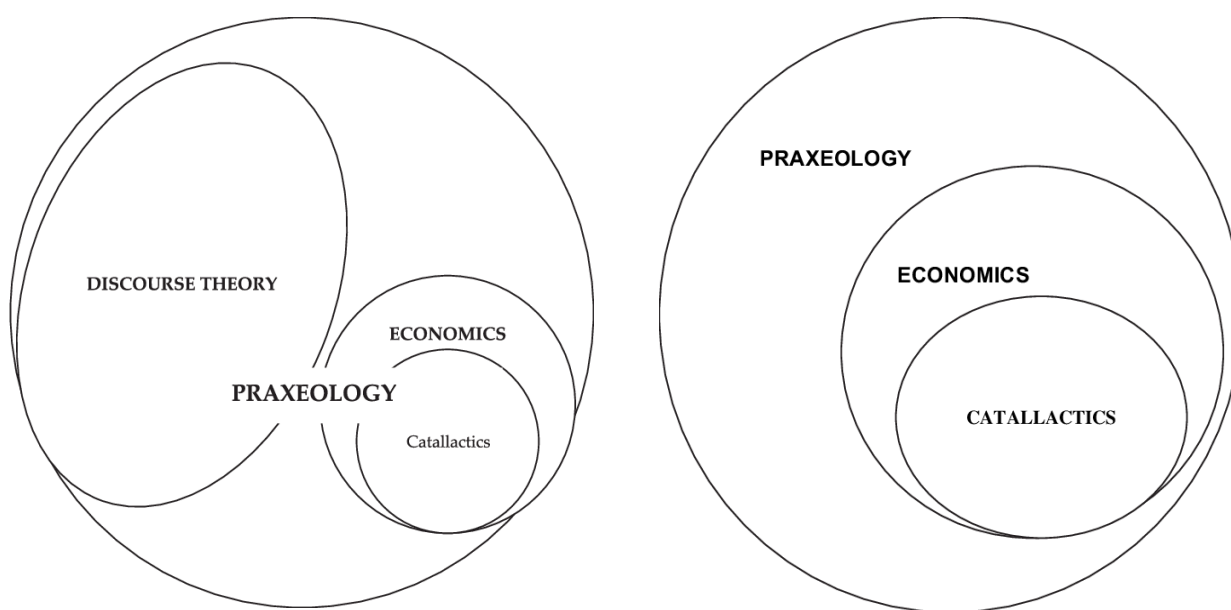
Активната единица се развива под въздействието на вътрешни и външни сили. Въпросът за идентичността възниква при държавите-нации. Държавата – нация представлява особена активна единица – политическа единица, която не признава по-върховна власт от своята и се счита за суверенна, но не са признати от всички. Например Ал Кайда е активна единица – представлява група хора с обща култура и организация и се счита за суверенна. Групи, подобни на терористичните или криминални образувания, се считат за политически единици. Така ще бъдат наричани тези единици като държавите в рамките на федерация, революционните или освободителните движения след разпадането на нестабилни държави.

Семейството, етническата група или нацията не представляват активни единици, ако не са организирани. За да се определи една активна група е необходима: добра организация, за да я сплотява и утвърждава като единица; да улеснява приспособяването ѝ без да се губи нейната идентичност; да определя колективното действие на групата и целите ѝ – вътрешни и външни. За постигане на целите си организацията е необходимо да набира ресурси чрез колектива. За всяка активна единица общо благата са материалните или нематериалните неща, които подлежат на унищожение или деформация и не предполагат съперничество и изключения. От гледна точка на конкретна активна единица единственото наистина общо благо е именно тази единица като такава. Чистите общи блага са неизмерими величини.

Организацията на активната единица, съставната ѝ част „дава действителен израз“ на общото благо, вземайки и прилагайки конкретни решения. Не е достатъчно етническото припознаване от страна на членовете на групата. Организацията се проявява и действа ефективно в името на активната единица като такава. Припознаването най-често представлява рационалност, която след Хърбърт Саймън е наричана „процедурна рационалност“. Припознаването на организациите не винаги е свързано с процедурната рационалност. За Хърбърт Саймън „процедурната рационалност“ е логическо следствие от сложността и неопределеността, които възпрепятстват вземането на решения въз основа на обстоен анализ на последствията при всички възможни ситуации. Идеята на процедурната рационалност не отменя необходимостта от инструменталната рационалност, нито от оценката на ефикасността. Успехът на конкретната организация по процеса на вземане на решения се

свежда до намаляване на разликата между двата типа рационалност. Способността да се постигне това определя конкурентоспособността на една активна единица в собственото ѝ поле за изява.

Праксеологически е всеки въпрос, свързан с активните единици и обкръжението им, идентифицирайки свързаните с него активни единици; околната им среда; естеството на взаимодействието. Праксеологически въпрос е появата, съществуването и изчезването на активната единица; учредяването, съществуването и разпадането на политическите единици. Съществуването на политическите единици поражда праксеологични проблеми. Изчезването на политическите единици е също толкова трудно доловимо, колкото и появата им. Политическите единици могат да се зараждат многократно, но, подобно на езиците, според Клод Ажеж, могат и да се възраздат.

Фигура 1. Праксеологията като научно познание за обществената конструкция

Източник: https://www.researchgate.net/figure/The-nature-of-Misess-praxeology_fig1_5208621

ПРАКСЕОЛОГИЯ И АКТИВНА ЕДИНИЦА

Активната единица е един от елементите на праксеологията, т.е. на науката за действието. Праксеологичен проблем е всеки проблем, свързан с взаимодействието между определен брой активни единици. Добре поставеният праксеологичен проблем предполага прецизно дефиниране на активните единици в тяхното взаимодействие, както и да се покаже естеството на взаимодействията им. Политическите проблеми и международните проблеми са два особени случая на праксеологичния проблем.

Политически проблем наричаме всеки праксеологичен проблем, в който има една доминираща политическа единица. Праксеологически проблем, който засяга доминиращата политическа единица и някои от нейните или други (външни), активни подединици, е политически проблем.

Международен проблем наричаме всеки праксеологичен проблем, в който съществуват най-малкото две различни доминиращи политически единици. Обичайните активни единици действат върху териториите във вътрешността на страната и са подчинени на законите на тази страна, докато активните политически единици се разглеждат като суверенни.

При праксеологичните проблеми се прилага принципът на уравновесяване. За да се онагледят уместността на принципа на уравновесяването спрямо праксеологичните въпроси, ще се посочат пет примера:

Първият пример е сигурността на самите активни единици, организирани от ръководствата си, за да се противопоставят на външните сътресения или нападения. Външният характер на тези сътресения и нападения би могъл да бъде скрит или явен.

Вторият пример е за тероризма или борбата по неприети от „международната общност“ правила. Георги Димов е категоричен, че: „С осъвременяването на концепциите си за сигурност държавите всъщност актуализират и адаптират към реалностите на средата на сигурност своите политики и стратегии. Днес по-рядко пред военната сигурност стои въпросът за врага и как да му противостоим. Основен става въпросът за заплахите, сред които водещи са тероризмът и разпространението на оръжия за масово поразяване“ (Димов, 2019).

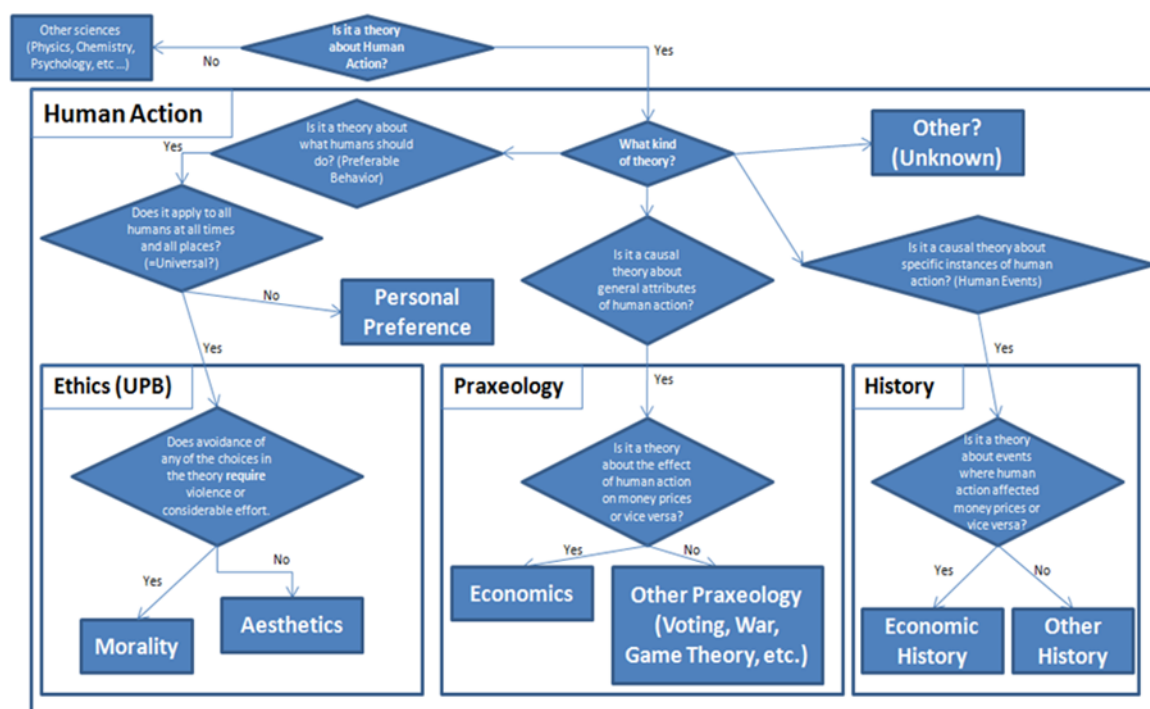
Третият пример е за създаването и развитието на активните единици. Съществуването на активната единица предизвиква появата в нейното обкръжение. Ако има две активни единици и целите им съвпадат, те са ковариантни. Когато се противопоставят са контравариантни. Абсолютната контравариантност би означавала, че всяка от единиците е пълна противоположност на другата.

Многопластово коопериране между страните. Международните кризи извеждат на преден план процеса на коопериране между страните и засилват ролята на международните организации за балансиране между опонентите (Димов, 2019а).

Четвъртият пример е за упражняването на власт в средата на активните единици. Упражняването на власт предизвиква контравариантни действия, появата на опозиция или опозиции, чиито прояви зависят от политическите системи.

Цялата история на международните отношения през XX в. и началото на XXI в. е пример, че, в съответствие с принципа на уравновесяването, никоя интелектуална система не може да претендира за пълно решаване на всички въпроси. Според Георги Димов „Голямата динамика в междудържавните отношения и непрекъснатият стремеж за неутрализиране на постоянно възникващите рискове и заплахи се оказаха подвластни на друг тип управление, който по същество запазва общоприетата представа за националната държава, но определено въвежда нови принципи при формирането на нейната политика и използването на въоръжените ѝ сили“ (Димов, 2019b).

Праксеологията е отличителната методология на Австрийската икономическа школа. Терминът за първи път е приложен от Лудвиг фон Мизес, който е не само основният архитект в разработването на тази методика, но и икономистът, който най-пълно и успешно го прилага в изграждането на икономическата теория. Праксеологичният метод в социалната наука и във философията на науката е основният метод на по-ранната Австрийска школа и значителен сегмент от по-старата класическа школа Жан-Батист Сей и Уилям Насау Сеньор.

Фигура 2. Праксеологията като научно познание за обществената конструкция

Източник: The Basics: Praxeology // <https://www.economicjunkie.com/praxeology/>

ПРАКСЕОЛОГИЯ И АКСИОМА

Праксеологията почива върху фундаменталната аксиома, че индивидуалните човешки същества действат, т.е. върху първичния факт, че хората се впускат в съзнателни действия към избраните от тях цели. Тази концепция за действие контрастира с чисто рефлексивното или първосигнално поведение, което не е насочено към определена цел. Праксеологичният метод удължава чрез вербална дедукция логическите последици от този изначален факт.

Накратко праксеологичният икономикс е структура от логични последици от факта, че хората действат. Тази структура е изградена върху фундаменталната аксиома на действието, като същевременно има и няколко спомагателни като например, че хората се различават и човешките същества ценят свободното време.

Действието предполага, че поведението на индивида е целенасочено, че е насочено към определена цел. Неговото действие предполага, че той съзнателно е избрал определени средства, за да постигнете целите си. Тъй като той желае да постигне тези цели те трябва да са ценни за него; съответно той трябва да има стойностна скала, която управлява неговия избор. Това че той използва средства предполага, че той вярва, че притежава технологичното знание, че определени средства ще постигнат желаните от него цели. Праксеологията не приема, че изборът на даден индивид е мъдър или правилен, както и че е избрал технологично правилния начин за постигане на целите си. Всичко, което праксеологията твърди, е, че всеки отделен индивид си поставя цел и вярва, дали погрешно или правилно, че може да достигне до нея чрез употребата на определени средства.

Всички действия в реалния свят трябва да се извършват във времето; всички действия се извършват в настоящето и са насочени към бъдещето (непосредствено или отдалечено) за постигане на една цел. Ако всички желания на едно лице могат да бъдат реализирани мигновено то няма никаква причина от каквото и да е негово действие. Освен това фактът, че човек действа, предполага неговата вяра, че действието ще подобри ситуацията, т.е. – той ще предпочете ситуацията, която е резултат от неговото действие пред този резултат от неговото бездействие. Действието означава, че човек не е всезнаещ относно бъдещето. Ако беше така – нищо негово действие не би променило каквото и да е. Това означава, че живеем

в един несигурен свят, или на едно нененапълно сигурно бъдеще. Съответно можем да коригираме нашия анализ на действието, за да кажем, че човек избира да използва средства в съответствие с технологичния план в настоящето, защото очаква да постигне целите си в някакъв бъдещ момент.

Фактът, че хората действат задължително, предполага, че използваните средства са оскъдни по отношение на желаните цели. Ако средствата не бяха оскъдни, то целите щяха вече да бъдат постигнати и нямаше да има нужда от действие. Ресурсите, които са в предостатъчно количество, вече не функционират като средство, тъй като не са обект на действие. Така например въздухът е необходим за живота, а оттам и за постигане на целите, но, въпреки това, той не е обект на действие и следователно – не може да се смята за средство, а по-скоро, както Мизес пише, е „общо състояние на човешкото богатство“. Където въздухът не е предостатъчен той може да стане обект на действие – напр. там, където е желан хладен въздух, топлият такъв се преобразува чрез климатик. Дори и при абсурдното и малко вероятно настъпване на Земен рай, при което всички желания могат да бъдат изпълнени незабавно, пак ще има най-малко едно оскъдно средство, а именно – времето. Всяка негова единица, която е използвана за определена цел, непременно не се използва за някоя друга.

Историческите факти се използват само за узнаването точно кой клон от теорията е приложим в конкретен случай. По този начин за Крузо и Фрайдей праксеологичната теория на парите не е приложима, а единствено академична.

В праксеологията се наблюдава анализа на човешкото действие и се знае, че са верни и смислени. Така Кейнс, с репутация на математик и незапознат с „австрийските“ идеи, насочва следната критика към математическата символика в областта на икономиката: „Грешката на символичните псевдо-математически методи при оформянето на система за икономически анализ, е че те изрично приемат пълна независимост между факторите и губят цялата си убедителност и авторитет ако тази хипотеза е отхвърлена: докато при обикновена комуникация, когато не манипулираме сяпа, знаем какво правим и значението на използваните думи през цялото време, можем мислено да поддържаме необходимите ни квалификации и промени, които трябва да направим на по-късен етап по начин, по който не можем да поддържаме сложни диференциали на няколко страници от учебника по алгебра, за които се предполага, че изчезват. Твърде голяма част от съвременния „математически“ икономикс е точно толкова измислица, колкото и първоначалните допускания, върху които почиват, което позволява на автора да изгуби представа за комплексността и взаимозависимостите в реалния свят, заради лабиринт от претенциозни и безполезни символи“ (Монбриал, 2009).

По същия начин един от първите методисти в областта на икономиката – Жан-Батист Сей – отправя обвинение към математическите икономисти: „Те не са успели да формулират тези въпроси на аналитичен език без да им отнемат естествената сложност посредством опростени процедури и своеволно потъпкване и като последствия, ако бъдат неправилно оценени, винаги по същество променят състоянието на проблема и изопачат всички негови резултати.“

Лудвиг фон Мизес като привърженик на Кантовата епистемология твърди, че концепцията за действие е априорна за всеки опит, защото е по подобие на закона за причината и следствието, част от „същественния и необходим характер на логическата структура на човешкия ум“.

Освен това едни от най-широко разпространените данни за човешките преживявания са съществуването, съзнанието или усещането. За разлика от Кантовата гледна точка Хармън Чапман пише: „Схващането е един вид усещане, начин на разбиране на нещата, а не предполагаема субективна манипулация на така наречените общи изрази или универсалии, които са непознавателни по природа и чийто произход е единствено „умствен“ или „логичен“. „Икономистът стартира със знание за крайните причини. Той вече е в самото начало на своето начинание, място, до което физикът достига едва след години лабораторни

изследвания. Не е нужен никакъв сложен процес на индукция за достигане до това откритие, поради тази причина имаме или може да имаме, ако пожелаем да насочим вниманието си към този въпрос, непосредствено знание за причините в нашето. След като по този начин проникват данните, очевидно е, че схващането също синтезира тези данни.

Но синтезът тук, за разлика от този на Кант, не е предварително условие за възприемане, предшестваш процес съставляващ възприятието и неговия предмет, а когнитивен синтез на разбирането. С други думи възприятието и преживяването не са резултати или крайни продукти на синтетичен априористичен процес, а самите те са синтетични или обширни схващания, чието структурно единство се определя единствено от естеството на реалността, т.е. от предвидените обекти в тяхната сплотеност, а не от съзнанието само по себе си, чиято (когнитивна) природа е да разбира реалното“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ако в широкия смисъл на думата праксеологичните аксиоми са радикално емпирични, то тогава те са много различни от емпиризма на последователите на Хюм, който обхваща съвременната методология на социалните науки. Базиращи се на общия човешки опит, така че след като бъдат формулирани, стават очевидни от само себе си, почиват освен на външната опитност, така и на универсалната вътрешна опитност и следователно праксеологичните аксиоми са априористични за сложните исторически събития, които съвременният емпиризъм ограничава в пределите на понятието „преживяване“.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Монбриал, Т. дьо, (2009). *Действието и системата на света*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, стр. 57, ISBN 9789543222650.
2. Димов, Г. (2019). *Кризисният мениджмънт между мира и войната*. Военна академия „Г. С. Раковски“, София, стр. 11, ISBN 978-619-7478-40-2.
3. Димов, Г. (2019а). *Кризисният мениджмънт между мира и войната*. Военна академия „Г. С. Раковски“, София, стр. 31, ISBN 978-619-7478-40-2.
4. Димов, Г. (2019б). *Кризисният мениджмънт между мира и войната*. Военна академия „Г. С. Раковски“, София, стр.13–14, ISBN 978-619-7478-40-2.

КОРПОРАТИВНА СИГУРНОСТ В УСЛОВИЯ НА НЕИДЕНТИЧНОСТ И СТРАХ

Мирослава Младенова

Асистент

Военна академия „Г. С. Раковски“, София, България

m.mladenova@rnds.bg

Резюме: Процесите на глобализация и технологичен прогрес предоставят възможност на компаниите да споделят опит, ресурси, капитали и по този начин да се превърнат в мощни икономически субекти. Днес ефектът от това се усеща във всяка сфера на живота и социална организация, като все повече започват да се отчитат препятствията пред сигурността – групов, корпоративна, национална и дори международна. Освен повишаване на световния жизнен стандарт, глобализацията се оказва проводник на страх и път към загубата на културна идентичност, генерирайки несигурност на всички нива.

Ключови думи: идентичност, страх, корпоративна сигурност, национална сигурност, глобализация.

JEL: F50

CORPORATE SECURITY IN CONDITIONS OF NON – IDENTITY AND FEAR

Miroslava Mladenova

Assistant

Georgi Rakovski Military Academy, Sofia, Bulgaria

m.mladenova@rnds.bg

Abstract: The processes of globalization and technological progress are giving companies an opportunity to share experience, resources, capitals and thus to become a powerful economic entity. Nowadays, the effect of this can be felt into each and every area of life and social organization and more and more starts to take into account obstacles in front of the security – collective, corporate, national and even international. In addition to rising world's standard of living, globalization turned to be a reason for fear and a way for losing cultural identity, generating insecurity at all levels.

Key words: identity, fear, corporate security, national security, globalization.

JEL: F50

ВЪВЕДЕНИЕ

Възходът на глобализацията от края на XX в. отвори широко възможностите за движение на хора, обмен на стоки, капитали и различни по вид ресурси. Отслабеният контрол от нея и скоростното навлизане на информационните технологии обаче се превръща в предпоставка за множество кризи – социални, финансови, хуманитарни. Нарастващата несигурност и динамиката на средата, която изисква ежедневна промяна и адаптация към

новото, води до загуба на усещането за стабилност. В епохата на глобализация сигурността се явява всеобхватно понятие, „по-зависима от международната ситуация на сигурност, отколкото от националните условия“, а несигурността често е породена от „различия в ценностните системи и културните особености“ (Димов, 2019).

Чувствителността на отделните страни от икономическата глобализация спрямо националния суверенитет все повече се изостря, като изключителен принос за това имат съвременните корпорации. Все по-често се твърди, че „глобализацията доведе до съществени и необратими промени в същността на националните интереси и най-вече в ценностите и културните традиции на различните общества. Повиши се уязвимостта и несигурността в живота на обществените конструкции и се стигна до разпадане в многонационалните държави... намаляха мащабите на заплахите, но се увеличи тяхното разнообразие“ (Димов, 2019). Така процесът на глобализация, заедно с множеството възможности, създаде и много опасности, генерирайки глобално недоверие и страх.

ИДЕНТИЧНОСТ, СТРАХ И СИГУРНОСТ

Недоверието все повече се увеличава, човешката идентичност се размива, а общностите се разпадат и прегрупират, водени от нови културни ценности и норми. В причина за това се превръща доминиращото чувство на страх – от непознатия и непознатото, от лъжа и злоупотреба; от терористични атаки; от природни бедствия; страх за живота и здравето; социално-икономически страх.

В динамичните глобални и отворени пространства, структурите на държавата, липсата на идентичност и наличието на изобилие от мултикултурализъм, могат да се превърнат в източник на дестабилизация и заплаха за обществото, засилвайки нестабилността и усещането за страх.

И тук не се визира страхът, който обединява и мобилизира обществото. Става въпрос за дълговременен, глобален страх, който се възпроизвежда чрез пораждаване на агресия от уплах.

Недоверието е насочено навсякъде – към държавата, към обществото, дори към близките. Ярко осезаемо е спрямо „четвъртата власт“, за която в ерата на технологичен прогрес няма граници и перипетии за разпространение на информация в глобален мащаб. Медиите не разполагат с особено голяма свобода в процеса на формиране и поднасяне на информацията към т. нар. глобални публики, които се определят като „групи от лица или организации, чиито интереси, отношения и действия се отнасят до света като цяло и надхвърлят техните собствени национални и културни граници... задават ценности, а понякога и политики, които са глобално адекватни и изискват глобално действащите организации да се съобразяват с тях“ (Вълканова, 2015).

Постоянната модернизация днес води до сложно разделение на обществото, а тенденцията за стремеж към индивидуализъм се явява основно препятствие за запазване на идентичността и чувството за принадлежност.

В тази връзка страхът се явява мощен инструмент за тези, които могат да си служат с него като средство за манипулация, в името на собствена облага и преследване на лични интереси. Именно пред страха на хората да не бъдат унищожени от реалността, която изпитват и липсата на сигурност, все по-често се изправят и организациите.

Може да се твърди, при това напълно оправдано, че сигурността е функционалното състояние на дадена система. Чрез нея компанията си осигурява неутрализирането и извършва противодействие на външни и вътрешни фактори, които могат да окажат неблагоприятно влияние върху дейността и развитието ѝ.

Затова организациите трябва да акцентират върху изграждането на идентичност и при необходимост – промяна на културата си по начин, по който ще се постигне ефективност, реални ползи и удовлетвореност за всички заинтересовани страни. Всяка група има своя собствена идентичност, която е недостъпна за хората извън нея, често определяни от същата

тази група като аутсайдери. Тя се основава на субективно възприятие на нещо преживяно, а преживеният опит не винаги може да бъде споделен.

С възникването на частни икономически структури, много от тях разпростиращи дейността си в повече от една страна, които се характеризират с огромен капитал и финансови ресурси, в последните години прави все по-актуален въпросът за мястото на тези икономически субекти и начините им за защита както вътре, така и отвън, спрямо сигурността като цяло.

Приносът на икономическата глобализация за това е съществен, тъй като „глобалните организации не само позиционират своите продукти и услуги на различни от националните им пазари... те губят своята национална идентичност и от гледна точка на капитала, който представляват, както и от гледна точка на работната сила, която ги формира, т.е. те се асоциират с глобалния, транснационален капитал и недвусмислено носят характеристиките на мултикултурната толерантност вътре в себе си... те са заставени да съобразяват присъствието си на отделните пазари с техните особености и в същото време със съществуването на едни определени, глобално значими стандарти за поведение (диктувани както от формални организации, така и от неформални глобално действащи групи), към които трябва да се придържат“ (Вълканова, 2015).

За да гарантират своята сигурност компаниите създават набор от механизми и използват различни инструменти, за да осигурят непрекъсваемост на ежедневните дейности и процеси, по пътя към постигане на организационните цели. Нарастващата конкуренция, широкообхватните и постоянни промени налагат твърдението, че „именно корпоративната сигурност е от първостепенно значение за компаниите, подложени на прякото влияние на глобалните фактори, определящи сигурността“ (Иванов, 2018).

Теорията познава набор от дефиниции за корпоративна сигурност, като голяма част от тях унифицират понятията организационна, фирмена и корпоративна. Задължителен принцип при нейното формиране е системният подход и изграждане на последователност във взаимоотношенията и взаимовръзките между всички елементи, субекти и звена. Тя е в пряко взаимодействие както с индивидуалната, така и с националната сигурност. В резултат на това може да се твърди, че дава съществено отражение върху останалите нива на сигурност – глобална, регионална, като се опира на логически дедуктивен подход.

КУЛТУРА И ГРУПОВА СИГУРНОСТ

Един от инструментите за изграждане на устойчива среда е културата на компаниите, която трябва да обхваща всички нейни членове, независимо от йерархията, да изгражда чувство за принадлежност и идентичност. Цел на културата е да обединява за постигане на общите корпоративни цели, чрез ненаатрапчиво налагане на норми и споделяне на ценности.

Когато се говори за културни норми и ценности на организациите трябва да се отбележи, че те се възприемат от хората през техните собствени, субективни разбирания. Те пък, от своя страна, са резултат не само от преживения им опит, а са плод на възпитателния процес от най-ранна възраст, поради което са залегнали дълбоко в човешкото съзнание и трудно подлежат на промяна. Това превръща корпоративната култура в изключително субективна, защото възприятието за нея се явява по-скоро емоционално, отколкото рационално. Освен това, многообразието от идентичности налага постоянни промени в разбирането за приемливост.

Предизвикателството идва от това, че при размита идентичност на обществото като цяло, трудно може да бъде разработена и имплементирана общовалидна корпоративна култура. Това важи особено за транснационалните корпорации, които са естествен резултат от процеса на глобализация и са концентрирана мрежа от различни културни идентичности. Те трябва да инвестират огромни ресурси, специално внимание и време, за да постигнат максимално ефективна корпоративна култура, способна да ангажира и приобщи всички.

Естествено социалните, етническите, религиозните и други различия в културните норми на всяка страна, и дори на всяка група, прави това изключително трудно и често непостижимо.

Организациите, изправени пред предизвикателствата на мултикултурализма, трябва да намерят начин за справяне с възникващите в рамките им субкултури и произлизащите от тях рискове за сигурността. Най-често тези субкултури представляват общност, която не припознава собствените си ценности в тези на организацията. Следователно тази общност отказва да се интегрира и да се идентифицира с организационната култура. В резултат на това групата се стреми към създаване и налагане на собствени норми в компанията, отражение на личностните ценности на индивидите и привличането на съмишленици, водени от същите или сходни ценности.

Наличието на много субкултури в една организация неизбежно създава среда на враждебност между тях. Всяка общност разглежда другата като заплахата, дори като враг и се стреми към доминантност. Това е сериозна заплахата за компанията и нейното нормално функциониране.

Важно е да се отбележи, че културата трябва да създава устойчивост, традиции и ценности, в които хората да виждат своите собствени, а не да се превръща в източник на още една несигурност. Естествено промяна на културата не е изключена, когато настоящата не постига поставените цели или когато технологиите налагат нови стандарти. В последните години много компании започнаха да лансират като част от културите си поемането на риск и изграждането на култура на иновации.

В динамиката на бързоразвиващата се среда днес, ролята на корпоративната сигурност далеч не се изчерпва със защита и обезпечаване сигурността на активите в компанията. Заедно с това и много други функции, на нея се възлага създаването на добавена стойност чрез участие в постигането на конкурентоспособност, спестяване на ресурси, предприемане на мерки срещу възникване на морални и етични дилеми, чрез заложените в корпоративната култура норми и ценности.

Освен това, на организациите се налага да усъвършенстват своята сигурност постоянно. Те трябва да гарантират защита не само на персонала и репутацията, но и да обърнат особено внимание за защита на интелектуалния капитал, научните постижения, комуникациите, информацията. Големите финансови инвестиции, техническото и ресурсното обезпечаване на сигурността в компанията не бива да се считат за гарант в ерата на дигитализация и безпощадна конкуренция. Затова организациите трябва винаги да са нащрек за опасностите, които днес са все по-непредвидими.

Генерирането на потребителска стойност и мащабният обмен на ресурси позволяват на компаниите адаптация към средата, като в същото време оказват и обратно въздействие срещу нея. От друга страна, колкото и успешна да е една компания и с колкото и ресурси да разполага, тя се нуждае от външно, легитимно съдействие, за да може да функционира, особено в деструктивна и криминогенна среда. Естествено, отношенията между държава и корпорации, по-специално транснационалните такива, са съпроводени и с редица колизии.

Друга основна задача, която се пада на корпоративната сигурност, е осигуряването на спокойна и мотивираща среда за работа в организацията. За да бъдат максимално ефективни, членовете на компанията трябва да се чувстват сигурни – за работата си, за здравето и близките си, за финансовото си положение, за своите ценности и личните си убеждения. Затова чрез корпоративната сигурност организациите трябва да неутрализират страха и да изградят балансирана работна среда. Тази своя задача корпоративната сигурност осъществява отново с помощта на културата, която по подразбиране обединява, изгражда чувство на принадлежност и идентичност към организацията, предлага сигурност на групата индивиди.

В книгата „Петте нива на сигурността“ като второ ниво на сигурност проф. Слатински въвежда „сигурност на групата от индивиди“ подчертавайки, че „не всяка група от хора е Група в смисъла на теорията за сигурността“. За да придобие този смисъл, „в групата от хора трябва да има вътрешно сцепление, консолидация и интегритет, вътрешногрупова лоялност

и солидарност, породени от наличието на общи ценности, интереси или цели (и/или необходимостта те да бъдат отстоявани); необходимо е да съществуват общи потребности, нужди или желания, които да бъдат удовлетворявани, а така също и общи заплахи, опасности и страхове, на които трябва да се дават отговори, т.е. това са все процеси или състояния, свойства или дефицити, които позволяват на групата да се обособи и самоидентифицира като някаква общност с присъщи характеристики на сложна адаптивна система“. Специално се подчертава, че „един от най-мощните, сплотяващи групата, вътрешни мотиватори е доверието“ (Слатински, 2010).

Липсата на страх и наличието на доверие ще награди компанията с лоялна общност, насърчена да споделя знания, опит, идеи и генерирането на интелектуален капитал, резултатът от които ще е съществен принос за компанията и нейното бъдещо развитие. Осигурявайки сигурност на групата отвътре и постигайки желаното ниво на припознаване на организационната култура от служителите, компаниите създават благоприятни условия за развитие на дейността, конкурентоспособността и финансовия просперитет. Удовлетвореността на служителите и възприятието им за организационните цели като свои собствени води до повишена мотивация и хората са способни дори да надхвърлят очакванията за възможностите си.

Естествено тази перфектна картина е трудно постижима. Във всяка организация съществуват индивиди, които корпоративната култура не успява да приобщи и овласти. Това не превръща автоматично тези аутсайдери в заплаха за сигурността на компанията. Чрез своето различно възприятие те могат да предоставят алтернативни методи и решения, които в даден момент да се окажат много по-подходящи. Важното е компанията да има механизми за идентифициране и справяне с възникващите в нея субкултури тогава, когато те се превръщат от капитал в препятствие за развитие. Това е от особена важност в свят на глобализация и дигитализация, в който споделените морални отговорности се размиват, отстъпвайки място на прекалената нравственост и краен индивидуализъм.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В последните години, като ефект от глобализацията и свободния пазар, компаниите се превръщат в мощен инструмент за влияние. Поради високата концентрация на материални и нематериални активи в корпорациите, все повече се осъзнава важността на корпоративната сигурност, като основен елемент на националната и международна такава.

За да защитят интересите си, на първо място компаниите трябва да постигнат сигурност на групата от индивиди, които управляват и чрез които се стремят към устойчиво развитие. За целта те трябва да инвестират не само време, но и да положат специални усилия за създаването на култура, която да играе ролята на „лепило“ между всички в организацията.

Следователно корпоративната сигурност, чрез културата на компанията, трябва да изгражда доверие. Защото там, където съществува доверие, трудно се прокрадва страх. Доверената среда е предпоставка за формиране на групов идентичност, обединена от общи норми, ценности, подкрепа, желание за съдействие и реализация именно в рамките на тази група и за запазване на именно тази идентичност. По този начин, следвайки индуктивния подход, може да се твърди, че липсата на корпоративна идентичност спомага процеса на загуба на националната такава, което неминуемо дава сериозно отражение и върху националната сигурност. На по-горно равнище и отсъствие на международна сигурност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Димов, Г. (2019). *Кризисният мениджмънт между мира и войната*. Монография. Военна академия „Г. С. Раковски“, София, стр. 50. ISBN 978-619-7478-40-2.
2. Вълканова, А. (2015). Глобални публични комуникации в условията на глобална дигитална среда, Електронно научно списание *Реторика и комуникации*, 19/2015. ISSN 1314-4464, <http://rhetoric.bg/%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%8A%D0%BB%>

D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0-
%D0%B3%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8-
%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8-
%D0%BA%D0%BE%D0%BC.

3. Иванов, П. (2018). *Усъвършенстване на корпоративната сигурност във финансова структура*. Автореферат, София, УНСС, стр. 4.

4. Слатински, Н. (2010). *Петте нива на сигурността*, Военно издателство, стр. 35. ISBN 978-954-5094-44-6.

МИЛИТАРИЗАЦИЯТА НА ЧЕРНО МОРЕ – ФАКТОР НА НЕСИГУРНОСТ В РЕГИОНА

Атанаска Попова
koki4e_1990@abv.bg

Резюме: Статията представя милитаризацията на Черно море като фактор на несигурност в зоната около региона. Милитаризацията на Черно море води до надпревара във въоръжаването, увеличено военно присъствие и натрупване на конфликтен потенциал. Направено е заключението, че съвременната милитаризация на Черно море не води до повече стабилност и сигурност, а се стига до ескалация на напрежението и до конфронтация, което може да прерасне във военно-политическа криза и дори във въоръжен конфликт.

Ключови думи: милитаризация, несигурност, Черно море, Русия, НАТО

JEL: F50

MILITARIZATION OF THE BLACK SEA – A FACTOR OF UNCERTAINTY IN THE REGION

Atanaska Popova
koki4e_1990@abv.bg

Abstract: The article presents the militarization of the Black Sea as a factor of uncertainty in the area around the region. The militarization of the Black Sea has led to an arms race, an increased military presence and the accumulation of conflict potential. It is summarized that the current militarization of the Black Sea does not lead to more stability and security, but it leads to escalation of tensions and confrontation, which can escalate into a military-political crisis and even an armed conflict.

Key words: Militarization, uncertainty, Black Sea, Russia, NATO

JEL: F50

ВЪВЕДЕНИЕ

Векове наред могъщи държави и империи водят битка за контрол над Черно море. Именно ролята и значението на Черно море като място на съприкосновение между различни цивилизации, на културно взаимодействие и на непрекъснати конфликти между континенти, региони и държави е причина за това.

Черноморският регион (ЧР) е разположен на границата между Европа и Азия и е в непосредствена близост до Близкия изток. Съвременното значение на ЧР за международните отношения се представя от историческите и геополитическите му характеристики, които определят и основните интереси на регионалните и нерегионалните актьори на световната сцена. Стратегическото положение на ЧР се определя като „гранична зона между страните от западните и източните цивилизации“ (Воркунова, 2006).

През последните години се наблюдава нарастване на изследванията за региона на Черно море и причината за това следва да се търси във високото ниво на нестабилност и несигурност. Понастоящем проблемите на сигурността фокусират вниманието върху Черно море и ЧР. Черно море и пространството около него отново са във фокуса на международната политика след събитията от пролетта на 2014 г. (анексирането на Кримския полуостров и Севастопол от Руската федерация) и военните действия в Югоизточна Украйна (Донбас), създаващи опасно напрежение по Югоизточния фланг на НАТО и по границите на Европа.

Целта на статията е да се идентифицира милитаризацията на Черно море като един от основните фактори на несигурност в региона.

КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА

В изследванията за Черно море се забелязват различия в определенията за границите на региона на Черно море, както и за държавите, включени в него. В резултат от разпадането на СССР през 90-те години на XX век се стига до появата на нов ЧР, съставен от нови суверенни държави, които преди това са част от СССР.

Според привържениците на географския подход – регионът се състои от държавите, които имат излаз на Черно море: България, Грузия, Румъния, Русия, Турция и Украйна. Съгласно модерния подход на изследване, основаващ се на идеята за „широко черноморско пространство“, в региона се включват шестте крайбрежни държави (България, Грузия, Румъния, Русия, Турция, Украйна,) и държавите от Южен Кавказ (Армения, Азербайджан и Молдова). Така очертаното пространство се разглежда като „комплекс на сигурност“ (Buzan & Waever, 2003), чиято архитектура се създава от взаимодействието на различни държавни и недържавни актьори, или като геополитически регион, при който трябва да се съвместяват разнородните интереси на държавите, различаващи се по територия, население, икономика и стратегическа култура.

Тъй като ЧР е един от най-хетерогенните и сложни в сравнение с другите европейски региони, изследването ще се базира на модерната концепция за „Широкото черноморско пространство“, която представя подробен преглед на ситуацията във всички нейни нюанси и взаимозависимости. Както Олександър Павлюк посочва: „Той обхваща страни, които се различават значително по размер, ниво на политическо и икономическо развитие, военен потенциал и геополитически процеси, както и в културните, социалните и религиозните традиции, и в институционалната принадлежност към европейските и евроатлантическите структури. Девет от черноморските държави са бивши комунистически страни (шест са наследници на Съветския съюз), които преминават през сложен процес на преход и самоидентификация.“ (Pavliuk & Klympish-Tsintsadze, 2004). Тези фактори, заедно с развитието на множеството конфликти, напрежение и враждебни отношения между държавите в региона (например между Грузия и Русия, между Русия и Украйна), правят идентифицирането на региона много трудно. Освен това държавите от региона се различават по външнополитическата си ориентация, тъй като две от страните с излаз на Черно море са държави членки на ЕС и на НАТО (България и Румъния), а една е член на НАТО и до неотдавна официален кандидат за членство в ЕС (Турция). Това допълнително усложнява общата картина на ЧР. Важно отражение върху регионалната среда за сигурност има и стремежът на Русия да се утвърди като глобален военен и политически фактор. Водената от нея политика на противопоставяне на Запада продължава независимо от икономическите санкции и влошаващите се социално-икономически условия в страната вследствие от анексирането на Крим.

От гледна точка на сигурността съществуват многостранни рискови условия и фактори, както за сигурността на региона, така и за глобалната сигурност. В случая с темата на изследването ще се обърне внимание на факторите на несигурност, тъй като те имат разрушителен ефект върху средата за сигурност и създават предизвикателства, опасности, рискове и заплахи.

Факторите на несигурност ясно определят и пряко рефлектират върху средата на сигурност на ЧР. Тук се срещат всички разновидности на факторите на несигурност, като: милитаризация на региона, която води до увеличена военна активност, от страна както на НАТО, така и на Русия; военно натрупване на Кримския полуостров след 2014 г.; наличие на „замразени“ конфликти в региона; организирана престъпност за трафик на наркотици, оръжия и хора и пране на пари; организирани терористи, радикални ислямски проповедници и организатори и др.

Всеки един от тези фактори е обект на самостоятелно изследване, затова ще се постави акцент върху милитаризацията на Черно море след пролетта на 2014 г., в резултат от която се стига до надпревара във въоръжаването, увеличаване на военното присъствие и натрупване на конфликтен потенциал, заплашващ да ескалира в открит въоръжен конфликт между Русия от една страна и САЩ и НАТО – от друга. Опасната тенденция от милитаризация на Черно море и зоната около него продължава повече от десетилетие. Поради взривоопасните ситуации в региона няма тенденция да се намали или спре.

Многобройните източници на конфликти по целия свят продължават да оказват влияние върху модернизирването на въоръжените сили и увеличението на бюджета за отбрана. Освен съперничеството между отделните държави тези конфликти до голяма степен са свързани с вътрешни борби, граждански войни, неразрешени териториални спорове, военни сблъсъци, дестабилизиращи ситуации в ключови региони по света, какъвто е и ЧР – „новият театър на военните действия“, както казва Дж. Фрийдман (Friedman, 2014).

Като резултат от стремежа за доминация и надпревара за повече военна мощ и влияние се стига до там, че политиката на милитаризация и външна намеса изместват инициативите за политически, икономически и военен контрол и сътрудничество, които съществуваша в ЧР. Важна част от това господство е доминацията над Евразия, която всички американски анализатори, начело със Збигнев Бжежински, определят като „ключ“ към световното лидерство (Деведжиев, 2012).

Милитаризацията е процес, който рефлектира върху сигурността (национална, регионална и международна) и се изразява в употреба на военна сила за разрешаване на политически и социални проблеми и в надпревара във въоръжаването – увеличаване на военните бюджети и военния потенциал, нарастващо влияние на военно промишления комплекс в икономиката на страната и в нейната вътрешна и външна политика. Военната сила се смята за най-важният елемент и фактор на мощта на държавата. Ролята, която имат въоръжените сблъсъци и военните сили, се дължи на факта, че войната, както пише известният военен теоретик Карл фон Клаузевиц, е „продължение на политиката с други средства“.

Милитаризацията на Черно море се засилва, като не се ограничава до натрупване на количества оръжия, но включва и вероятността от военна конфронтация между Русия и Запада (в лицето на НАТО, САЩ и ЕС). Станалото особено актуално през есента на 2019 г. изследване „Russia, NATO, and Black Sea Security Strategy“. Perspectives from a 2019 Workshop“ на анализатори от RAND corporation и експерти от Румъния споделят мнението, че ЧР е във фокуса на конкуренцията между Русия и Запада за бъдещето на Европа (Flanagan, & Chindea, 2019). Военната мощ както на Русия, така и на НАТО непрестанно се увеличава. Противостоящите сили са влезли в спиралата на надпревара във въоръжаването и техните изказвания и действия са взаимно враждебни. Надпреварата във въоръжаването не се ограничава само до конвенционални сили, но и включва системи, способни да използват ядрени оръжия.

МИЛИТАРИЗАЦИЯТА НА РУСИЯ В ЗОНАТА НА ЧЕРНО МОРЕ

Още преди анексирането на Крим се натрупват военни сили и части в резултат от „замразените“ конфликти в ЧР (Абхазия, Южна Осетия, Нагорни Карабах, Приднестровието), който е рекордър в това отношение. След края на войната с Грузия през август 2008 г. Москва признава независимостта на Абхазия и Южна Осетия, а от 2010 г. изгражда две свои военни

бази там. Това са 4-та руска база в Южна Осетия и 7-ма военна база в Абхазия, с щаб в гр. Гудаута, включени в новосъздадения Южен военен окръг през същата година. Двете бази имат по около 3 800 военнослужещи. На 17 март 2015 г. Русия и Южна Осетия подписват договор за всестранно сътрудничество. От 24 ноември 2014 г. Русия и Абхазия подписват договор за сътрудничество и стратегическо партньорство, по силата на който двете страни формират общо пространство за отбрана и сигурност и се задължават да изградят съвместни войскови сили. На територията на Армения РФ разполага със своята 102-ра руска база край град Гюмри. По данни на румънските експерти, в Приднестровската молдовска република Русия продължава да поддържа приблизително 1 500 войници. Сред тях са 441 миротворци, които са там по споразумение с Молдова, и други 1 100 души, за които Москва твърди, че пазят старите складове с боеприпаси още от съветско време. На практика обаче се използват в защита на проруските сепаратистки правителства в Приднестровието (Flanagan, & Chindea, 2019).

В обновената Морска доктрина на Русия през 2015 г. се заявява ясно, че се предвижда възобновено присъствие в Черно море, насочено към противодействие на разширяването на НАТО на изток (Морская доктрина Российской Федерации). Всяка година РФ провежда голям брой и различни по размери военни учения, включително и съвместни учения със страни партньори, многоброен персонал и проверка за бойната готовност (Все учения: Минобороны России). Властите в Кремъл съобщават, че ученията и тренировките са насочени към укрепване отбранителните способности на страната. На полуостров Крим се провеждат многобройни учения, в които вземат участие стотици военнослужещи от различни клонове на въоръжените сили. Като за 2018 г. в Южния военен окръг, част от който е ЧР, са планирани над 250 учения (Kuimova & Wezeman, 2018).

Анексирането и милитаризацията на Кримския полуостров предоставят на Русия по-голям достъп да използва увеличените си военни възможности за проектиране на силата си в региона и отвъд него и да оказва натиск върху други страни от региона (Украйна и Грузия). Бреговата линия на Русия е значително разширена, като достига до около 1200 км или приблизително 25 % от целия черноморски бряг (Bekiarova, 2019). Освен контрол върху изключително важното черноморско пристанище Севастопол, чието значение като основна база на руския Черноморски флот се подчертава от руски изследователи (Гриневецкий, Жильцов, & Зонн, 2009), се премахва и ограничението на Украйна за нарастване на броя на бойните единици и модернизирание на Черноморския флот според споразуменията от 1997 г. и 2010 г. Кремъл вече има свободата да развива Черноморския флот и да демонстрира сила извън границите на региона (Delanoe, 2014).

След обявените планове за модернизация на Черноморския си флот през май 2014 г., Москва укрепва сухопътните, въздушните и морските си компоненти в ЧР. Бойните възможности на руския Черноморски флот нарастват бързо за периода 2014 – 2019 г. поради скоростта, с която се извършва военната трансформация и модернизация в Кримския полуостров по отношение на ре-оборудването на флота, разположените сухопътни сили, ВВС и ПВО. На полуострова са разположени стратегически ядрени бомбардировачи, покриващи по-голямата част от Черно море и са разгърнати оперативно-тактическите ракетни комплекси „Искандер-М“. Към януари 2019 г. в експлоатация са въведени над петдесет военни кораба и подводници, снабдени със съвременно въоръжение, което непрекъснато се модернизират. Разположените на полуострова ракетни комплекси „Бал“ и „Бастион“, както и морската авиация, са поставени в бойна готовност. Освен тях са дислоцирани зенитно-ракетните комплекси С-300, С-400 и Бук-М2, както и системите за противовъздушна отбрана Панцир-С1. Във военновъздушната база в Гвардейское са разположени стратегическите бомбардировачи Ту-22М3 (Delanoe, 2019).

Според украински сведения (Милитаризация Крима за 2014-2018 годы, 2018) броят на военнослужещите в Крим се увеличава от 12 500 на около 32 000, а количеството на оръжията нараства 5 – 7 пъти. След установяването на пълен военен контрол върху полуострова, само за пет години Русия изгражда и превръща Крим в мощна военна база, която гарантира

надмощието на Кремъл в зоната на Черно море. С новата конфигурация на силите Русия контролира почти цялото въздушно пространство над Черно море със своята противовъздушна и авиационна активност в Крим. Русия покрива почти целия ЧР със своите противокорабни ракети. Повечето от корабите на Черноморския флот са въоръжени с противокорабни ракети и торпеда с различен радиус на действие.

Както констатира експертите от Ранд корпорейшън (Flanagan, & Chindea, 2019) руската „окупация“ на Крим, последвалата модернизация на Черноморския руски боен флот и увеличаването на военната мощ на Южния военен окръг на Кремъл са инструмент, чрез който се гарантира реализацията на руските енергийни проекти и се проектира военна мощ както в целия регион, така и в зоната на Източното Средиземноморие.

ИНИЦИАТИВИ НА НАТО В ЧЕРНОМОРСКИЯ РЕГИОН СЛЕД 2014 г.

След събитията през пролетта на 2014 г. Алиансът преразглежда ролята си в ЧР. НАТО предприема политика на „сдържане и отбрана“ и полага усилия за укрепване на Югоизточния флаг чрез различни инициативи, създадени за да се отговори на фундаменталните промени в средата за сигурност и на предизвикателствата, свързани с Русия. НАТО предприема стъпки за засилване на присъствието си в Черно море чрез различни военни тренировки, двустранни и многонационални учения. Нарастването на усилията на Алианса в ЧР обявява и генералният секретар Йенс Столтенберг на юбилейната среща на Пакта във Вашингтон: „Вече съгласувахме пакет от мерки за разширяване на разузнавателната ни активност и военните учения, както и във всички сфери, които според нас са важни за региона.“ (Press conference, 2019).

След срещата на Върха на Северноатлантическия алианс в Уелс (4 – 5 септември 2014 г.) способностите и силите за отговор на НАТО се увеличават, като се повишава тяхната готовност и състав; създават се сили с много висока степен на готовност с възможност за разполагане в кризисни райони до два-три дни (Very High Readiness Joint Task Force (VJTF)), установени са щабни елементи за интегриране на силите на НАТО (NATO Force Integration Units (NFIU's) в Източния фланг, увеличава се броят на коалиционните сили на ротационен принцип, формират се структури за управление и командване, като за България и Румъния е формиран Многонационален дивизионен щаб „Югоизток“ (Попов, 2016). България поема ангажимента да участва с 400 човека в Многонационалната бригада в Румъния. Сред първостепенните мерки по „сдържане“ на Русия може да се отнесат и намеренията за интегриране на системите ПРО и противовъздушна отбрана (ПВО) на Алианса. От края на 2015 г. „функционира“ база за ПРО в Румъния край Девеселу. В района на Бургас работи координационен център по сигурността на морските граници (Bekiarova, 2017).

През октомври 2017 г. започва своята дейност Многонационална бригада в Румъния, в чийто състав влизат сухопътни, въздушни и морски компоненти (Toucas, 2018). Целта е да „се потвърди присъствието и ангажираността на НАТО в региона, като същевременно се следят А2/АД възможностите на Русия“ (Jacob, 2017). Тези компоненти показват нарастващото предпочитание на САЩ към Румъния пред Турция като стратегически партньор (Toucas, 2018) след закупуването от Анкара на руските зенитно-ракетни системи S-400 Triumph. Многонационалната бригада е само част от отговора на Алианса на увеличеното присъствие на РФ в Черно море. В допълнение към сухопътните сили на НАТО в Крайова, се включват и морски патрули, военноморски учения и тренировки, посещения на пристанищата на Черно море, което е част от морското присъствие на НАТО. Според Кремъл, именно увеличеното присъствие и мерките на НАТО за противодействие са „фактор на нестабилност в региона“.

След март 2014 г. се увеличават не само присъствието, но и планираните учения от страна на Северноатлантическия алианс в и около Черно море. Ученията на НАТО в Черно море са увеличени от 7 през 2015 г. на 10 през 2017 г. (Николов, 2017). През 2017 – 2019 г. нараства и броят на разузнавателните полети над Черно море. Целта на тези учения е да се

подобри интероперативността на страните участници във военноморските учения и да вдъхнат увереност във възможностите на Алианса да осигурява колективна отбрана. Подобна мащабна концентрация и укрепване на въоръжените сили показва, че НАТО разглежда и сценарии за реален военно-политически конфликт с Русия (Георгиев, 2019).

МИЛИТАРИЗАЦИЯТА И НЕЙНИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ

Чрез милитаризацията може да се реализира проучване за промяната на състоянието на обществото – една държава може да бъде повече или по-малко милитаризирана от друга. Част от характеристиките на милитаризацията е военното натрупване, измерено чрез различни показатели. Стокхолмският международен институт за изследване на мира (SIPRI) публикува статистика за бюджета, който страните отделят за оръжие. Правят се и опити за измерване на милитаризацията. Международният център за конвертиране в Бон (Bonn International Center for Conversation BICC) публикува ежегодно т.нар. „индекс на глобалната милитаризация“, който отчита нивото на милитаризация на страните, сравнявайки военните разходи спрямо БВП и разходите за здравеопазване. През средата на февруари 2020 г. докладът на BICC относно съвременната милитаризация в света отчита обща тенденция към увеличаване на военната активност, разходите за отбрана и броя на конфликтите в света (Mutschler & Bales, 2020). Всички или повечето страни от ЧР притежават висока или много висока степен на милитаризация и високи военни бюджети. Това важи с особена сила за държавите от ЧР – присъщо за Армения, Азербайджан и Русия, която осигурява оръжията за първите две страни, които са съответно на трето и десето място според „индекса на глобалната милитаризация“. И при двете държави има ръст на военните разходи и влагане на ресурси за модернизация на въоръжените сили поради напрегнатата ситуация от възобновяване на военните действия в Нагорни Карабах, които ескалираха през 2016 г.

За 2016 г. Русия е на едно от първите места (на четвърто място след Израел, Сингапур и Армения) с най-високо ниво на милитаризация в света (Mutschler, 2017). А от 2017 г. страната заема шесто място – след Израел, Сингапур, Армения, Кипър и Южна Корея. Приема се, че Русия има едни от най-големите военни способности в света (Mutschler & Bales, 2020). След 2014 г. Кремъл модернизира военната техника и повишава значително своите отбранителни и технологични възможности. Констатира се, че поради тежката икономическа ситуация в държавата и санкциите на Запада, в периода 2016 – 2018 г. военните разходи са значително ограничени от 82,6 милиарда долара до 64,2 милиарда долара (както и техният дял в БВП от 5,5 на 3,9 процента) (Mutschler & Bales, 2020). Към 2019 г. нивото на модернизация на руските въоръжени сили достига 67% (Гальперович, 2019), а модернизацията на флота – до 64%. Най-динамично се извършва превъоръжаването с последни образци оръжие и военна техника на военно космическите сили, където модернизацията е 81,8% (Азанов, 2019). 2019 г. е обявена от американски експерти за година на надпревара във въоръжаването (Гальперович, 2019). Русия отрича засилващата се роля на милитаризацията, но посочените данни показват непрекъснато задълбочаване на този процес, защото не се говори за спиране на надпреварата, а единствено за създаване на нови видове оръжия. Приоритет в развитието на отбранителните способности на Русия става изкуственият интелект, внедряването на бойни роботи, на безпилотни летателни апарати и борба за овладяване на киберпространството (Гальперович, 2019).

Според авторите на индекса ръст отбелязват и страните от НАТО в Европа, предимно балтийските страни и Източна Европа, стартирали дългосрочни оръжейни програми поради напрежение в отношенията с Русия и преди всичко заради конфликта на територията на Донбас. Военните разходи на Литва (26-то място от 32-то място) и Латвия (44-то място от 73-то място) нарастват през годината от 1,7 на 2,0 % от БВП. От началото на конфликта в Донбас продължава и милитаризацията на Украйна, чийто военен бюджет през 2019 г. нараства с 21 % до 4,4 милиарда долара (Mutschler & Bales, 2020).

Отчасти милитаризацията на Европа се свързва и с натиска на американския президент Доналд Тръмп върху партньорите в НАТО за увеличаване на бюджета за отбрана. Според индекса САЩ са едва на 31-во място.

В същото време по данни на SIPRI за 2018 г. най-големите суми за отбрана изразходват САЩ – около 649 милиарда долара (SIPRI Military Expenditure Database). Според експертите това се дължи на обстоятелството, че от 2017 г. в страната се прилагат нови програми за снабдяване с оръжие. За същия период разходите за отбрана на Русия са повече от десет пъти по-малки – 61,4 милиарда долара. С това Русия заема шесто място в света, като е за отбелязване фактът, че страната намалява с 3,5 на сто тези разходи в сравнение с предходната 2017 г. (SIPRI Military Expenditure Database).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Постоянното военно присъствие на Русия в зоната на Черно море и разширяването на руската военната инфраструктура от отбранителен и настъпателен характер с широки оперативни възможности, представлява сериозна заплаха за целия ЧР. На практика Русия изгражда свой „южен Калининград“ и застава непосредствено срещу силите на НАТО.

Насищането на територията на ЧР с военна техника и действията с тях от конкуриращите сили са гарантирана предпоставка за инциденти или провокации, които могат да имат непредвидим завършек на сигурността в региона. Милитаризацията на Черно море и региона не води до повече стабилност и сигурност, а съществува вероятност от ескалация на напрежението, което да прерасне във военно-политическа криза и дори до действителен въоръжен конфликт.

Динамичното протичане на съвременните международни процеси все повече изтласква ЧР от периферията към един от центровете на геополитическите интереси на останалия свят.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Воркунова, О. (2006). *Средиземноморие-Черноморие-Каспий: «пограничье» в мировой политике. Средиземноморье – Черноморье – Каспий: между Большой Европой и Большим Ближним Востоком* / под ред. Н. П. Шмелева, В. А. Гусейнова, А. А. Язьковой. Институт Европы РАН, Институт стратегических оценок и анализа Москва, стр. 43-50. ISBN 5-94691-228-3.
2. Buzan, B., & Wæver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security* (Cambridge Studies in International Relations). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511491252.
3. Pavliuk, O., & Klympish-Tsintsadze, I. (2004). *The Black Sea Region: Cooperation and Security Building: Cooperation and Security Building*. New York: East West Institute. 314 p. ISBN 978-0-765-61225-0
4. Friedman, G. (2014, Sep 2). *Ukraine, Iraq and a Black Sea Strategy*. Retrieved from <https://worldview.stratfor.com/article/ukraine-iraq-and-black-sea-strategy>.
5. Деведжиев, М. (13 септември 2012 г.). *Геополитическите идеи на Збигнев Бжежински*. Свалено от <https://geopolitica.eu/spisanie-geopolitika/118-2012/broi3-2012/1728-geopoliticheskiye-idei-na-zbignev-bzejniski>.
6. Flanagan, S. J., & Chindea, I. A. (2019). *Russia, NATO, and Black Sea Security Strategy: Regional Perspectives from a 2019 Workshop*. Santa Monica: RAND Corporation. doi:<https://doi.org/10.7249/CF405>.
7. *Морская доктрина Российской Федерации* (26 июля 2015 года). Retrieved from <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/uAFi5nvux2twaqjftS5yrIZUVTJan77L.pdf>
8. *Все учения: Минобороны России*. (n.d.). Retrieved from <https://structure.mil.ru/mission/practice/all.htm>.

9. Kuimova, A., & Wezeman, S. T. (2018, December). *Russia and Black Sea Security*. SIPRI. Retrieved from https://www.sipri.org/sites/default/files/2018-12/bp_1812_black_sea_russia_0.pdf.
10. Bekiarova, N. (2019). *The Changing Strategic Paradigm in the Black Sea Zone and the Challenges to Regional Security*. // INTCESS 2019- 6th International Conference on Education and Social Sciences, 4-6 February, 2019, Dubai, International Organization Center of Academic Research, pp. 695-702, ISBN: 978-605-82433-5-4. <http://www.ocerints.org/intcess19-e-publication/paper.html>.
11. Гриневецкий, С. Р., Жильцов, С. С., & Зонн, И. С. (2009). *Геополитическое казино Причерноморья*. Москва: Восток-Запад, с. 351. ISBN 978-5-478-01224-3.
12. Delanoe, I. (2014, December 18). *Crimea, a Strategic Bastion on Russia's Southern Flank*. Retrieved from https://russiancouncil.ru/en/blogs/igor_delanoe-en/1588/.
13. Delanoe, I. (2019). *Russia's Black Sea Fleet: Toward a Multiregional Force*. Retrieved from <https://www.cna.org/research/IOP-2019-U-020190-Final>.
14. *Милитаризация Крыма за 2014-2018 годы*. (6 ноябрь 2018 г.). Изтеглено на 26 януари 2019 г. от <https://flot2017.com/militarizaciya-kryma-za-2014-2018-gody/>.
15. *Press conference. (2019, April 04). Press conference by NATO Secretary General Jens Stoltenberg following the last meeting of the North Atlantic Council in Foreign Ministers' session*. Retrieved from https://www.nato.int/cps/uk/natohq/opinions_165235.htm?selectedLocale=en.
16. Попов, К. (2016, септември 1). *Военни аспекти на решенията от срещата на върха на НАТО във Варшава в съюзен и национален контекст* – Лекция на началника на отбраната генерал Константин Попов при откриване на учебната 2016/2017 г. във Военна академия „Г. С. Раковски“, 1 септември 2016 г. Изтеглено на 20 март 2017 г. от https://mod.bg/bg/doc/NO/speeches/20160901_Lekcia_VA.pdf.
17. Bekiarova, N. (2017). *The Growing Military Activity In The Black Sea Region As A Security Threat*. Strategic Impact No. 1[62]/2017, Carol I National Defence University Publishing House, pp. 44-53, ISSN 1842-9904 (on-line); ISSN-L 1841-5784.
18. Toucas, B. (2018, February 13). *Turkey Has No Allies in the Black Sea, Only Interests*. Retrieved from <https://www.csis.org/analysis/turkey-has-no-allies-black-sea-only-interests>.
19. Jacob, L.-P. (2017, March 19). *Heading Towards a New NATO-Russia Stand-Off in the Black Sea Region?* Retrieved from <http://natoassociation.ca/heading-towards-a-new-nato-russia-stand-off-in-the-black-sea-region/>.
20. Николов, С. (2017, Февруари 28). *Как ще управлявате господата? Докато се огледате, войната ще свърши!* Retrieved from https://www.expert-bdd.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1885:2017-02-28-08-12-36&catid=19&Itemid=41.
21. Георгиев, П. (2019, Септември 09). *Северноатлантическият алианс, седемдесет години по-късно*. Retrieved from <https://geopolitica.eu/2019/177-broy-4-2019/3047-severnoatlanticheskijyat-alians-sedemdeset-godini-po-kasno>.
22. Mutschler, M., & Bales, M. (2020, 02). *Global Militarisation Index 2019*. Retrieved from <https://www.bicc.de/publications/publicationpage/publication/global-militarisation-index-2019-933/>.
23. Mutschler, M. (2017, December). *Global Militarization Index 2017*. Retrieved from <https://www.bicc.de/publications/publicationpage/publication/global-militarization-index-2017-785/>.
24. Гальперович, Д. (2019, Януарь 08). *Новое оружие России: реальная угроза, проверенная в Сирии*. Retrieved from <https://www.golos-ameriki.ru/a/russia-new-weapons/4733931.html>.
25. Азанов, Р. (2019, Януарь 11). *Оружие – 2019. Какие новинки получит армия России*. Retrieved from <https://dfnc.ru/c106-technika/oruzhie-2019-kakie-novinki-poluchit-armiya-rossii/>.
26. *SIPRI Military Expenditure Database*. (n.d.). Retrieved from <https://www.sipri.org/databases/milex>.

ОСНОВИ НА КОМАНДВАНЕТО И УПРАВЛЕНИЕТО

Пламен Богданов

Доктор

Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, България
bogdanovpn@abv.bg

Резюме: В статията са разгледани основните принципи на командването и управлението и видовете командване и управление и са анализирани важни понятия, свързани с командването и управлението. Направени са изводи за подходящите тип на заповед за реализиране на управлението и тип управление.

Ключови думи: командване, управление, командна верига, заповеди, лидерство.

JEL: H50

FUNDAMENTALS OF COMMAND AND CONTROL

Plamen Bogdanov

PhD

University of Library Studies and Information Technologies (ULSIT), Sofia, Bulgaria
bogdanovpn@abv.bg

Abstract: The paper examines the basic principles of the Command and Control and types of Command and Control and analyses important terms related to Command and Control. Conclusions are drawn for the appropriate type of order for implementation of control and type of control.

Key words: command, control, command chain, orders, leadership.

JEL: H50

ВЪВЕДЕНИЕ

Командването и управлението (Command and Control – C2) като понятия се използват най-често във военен контекст и включват юридическата отговорност, определяне на целта и контрол на организации и хора. Често се казва, че намират приложение при бързопроменящи се ситуации. Важно е да се посочи, че C2 е необходима част и от гражданската реакция при непредвидена ситуация в рамките на командната система за реагиране при инциденти.

На високите нива командването създава политиката (и като начин на ръководство), докато управлението осигурява механизмите за изпълнение на политиката. Американските доктрини представят по-широко разбиране на същността на виждането на Клаузевиц, че „войната е продължение на политиката с военни средства“ (Клаузевиц, 2011). Съвременните стратегически доктрини включват много аспекти на националната мощ, освен военните, като дипломатия, икономическа война, налагане на международното право, скрити действия, информационни операции и др. Преди да могат да бъдат избрани средствата обаче, трябва да бъдат дефинирани целите. На доктринално ниво в Министерство на отбраната на САЩ се посочва, че „националните стратегически указания определят стратегическата цел, която ръководи използването на военния инструмент на националната мощ. В основата на това

разбиране трябва да бъде стратегическата цел, която може да се дължи на характера и целите на противника, както и на перспективата на системите в оперативната среда“ (2008).

Обикновено се възприемат следните принципи за командване и управление:

- единство на командването;
- непрекъснатост на командването и управлението;
- ясна командна верига;
- интегриране на командването;
- централизирано планиране и децентрализирано (2017).

1. КОМАНДВАНЕ

Накратко казано, командването е законно правомощие за властване над подчинените. То включва гарантиране, че те са обучени и подготвени да изпълняват задачите си, имат необходимите ресурси и техните действия са съвместими с тези на свързаната организация. Командването включва и отговорност за това, че подчинените ресурси действително изпълняват поставената им мисия, като командирът трябва да даде указания и за неочаквани ситуации.

Съществуват различни видове командване:

- пълно командване – военните правомощия и отговорността на командващия/командира да издава заповеди на подчинените си. Обхваща всички аспекти на военните операции и администрацията и съществува в рамките на национални въоръжени сили. При участие в многонационални или коалиционни операции държавите обикновено предават само оперативното командване или оперативното управление;

- оперативно командване – правомощията, дадени на командващия/командира, да възлага мисии или задачи на подчинените му командири, да развърща формирования, да преподчинява сили, да запазва или делегира оперативно и/или тактическо управление, ако самият командир сметне това за необходимо в рамките на операцията. Не включва правомощия по административното управление;

- тактическо командване – правомощията, делегирани на съответния командир, да поставя задачи на силите, намиращи се под негово командване, за изпълнението на мисията, възложена от старшата командна инстанция;

- функционално командване – командна структура (орган), чиято организация на работа се базира по-скоро на изпълнението на отделни специфични военни функции и задачи, отколкото на географските рамки на дадена операция.

Когато говорим за командването следва да разгледаме някои важни понятия:

Стратегически замисъл на командира

Уменията за определяне на стратегическите цели не са същите като уменията, необходими за продължаване на тези цели с военни средства.

Командирът трябва да сведе до подчинените формирования и своя щаб замисъла си – той трябва да бъде ясно и кратко изявление за това какво трябва да направят силите и какви условия трябва да създадат от гледна точка на противника, терена и граждански съображения, които представят желаното крайно състояние.

Командна верига

Този термин се използва за описване на йерархията, която се простира от най-високо до най-нископоставения командир и всички междинни нива между тях.

Двойни вериги

Започвайки от най-високо ниво, на което се прави на политика, съществуват две командни вериги. Първата, която обикновено комбинира гражданско и военно ръководство, се нарича „административна“. Тя включва отговорности по генерирането и подготовката на силите, в т. ч. набиране на личен състав, обучение, придобиване на техника, осигуряване на

услуги, финансиране, небоен транспорт, както и голямо разнообразие от абсолютно необходими, но поддържащи функции.

Втората верига се съсредоточава върху използването на подготвените сили в операциите при голямо разнообразие на географските условия и характера на задачите (2008а).

2. УПРАВЛЕНИЕ

За реализиране на управлението отговорните длъжностни лица трябва да комуникират с управляваните личен състав или организации, затова командването и управлението често се дефинират като командване, управление и комуникации (С3). От друга страна, чрез включване на компютърните системи, които се използват като инструмент за управление на данни в трите процеса, се получава понятието командване, управление, комуникации и компютри (С4).

За разлика от командването, управлението е упражняване на командни правомощия, делегирани или притежавани от оправомощен командир за реализиране на замисъла на командира. Личността с правомощия за командване има пълни правомощия за управление на своето ниво, докато не ги делегира. Тя може да делегира и аспекти на командването по законоустановения начин.

В документи на американските сухопътни войски се казва, че докато командването е индивидуална функция, управлението включва целите сили. Управлението е правило на силите и военна функция за изпълнение на мисията в съответствие със замисъла на командира. То е фундаментално за ръководството на операциите. Управлението се упражнява както от командирите, така и от щабовете.

2.1. Обхват и видове управление

За да се упражняват интелигентно командването и управлението, от една страна трябва са разберат проблемите, а от друга – да се работи за преодоляването им. Придобиването на информация за характера на противостоящите сили е функция на разузнаването и след прибавяне на тази функция към групата от функции, необходими за изпълнение на мисиите, се дефинират понятията командване, управление, комуникации и разузнаване (С3I) и командване, управление, комуникации, компютри и разузнаване (С4I). Съществуват и направления за управление както на разузнавателния процес, така и на типовете потоци от информация, необходима на различни нива на командване и управление.

Видове управление:

- оперативно управление – правомощията, делегирани на съответния командващ/командир, да управлява определените сили за изпълнение на мисии или задачи, които обикновено са ограничени по функционалност, време и местоположение, да развърща формирования, да задържи или прехвърли тактическото им управление;
- тактическо управление – непосредствено управление и контрол на предвижването или маневъра на формированията, необходими за изпълнение на мисията или поставените задачи;
- административно управление – упражняване на власт над подчинени или други организации по отношение на административни въпроси, като управление на личния състав, снабдяване, поддръжка и още някои, невключени в оперативните мисии на подчинени или други структури.

Обикновено, командир, който притежава оперативното управление (от англ. OPCON), той упражнява и тактическото управление (TACON), освен ако не е делегирано на по-ниско ниво.

2.2. Типове бойни заповеди за прилагане на управлението

Съществуват различни начини за упражняване на управлението от гл. т. на това кои от управляваните действия са ръководени. Подходящият тип за дадена ситуация зависи от личността и лидерския стил на офицера, на който са дадени правомощия за управление, подготовка, поддръжане на дисциплината и мотивиране на подчинените ресурси.

Още при подготовката на Втората световна война се оформят две големи школи по отношение на бойните заповеди. Впоследствие се вниква още повече във взаимодействието между заповедите, състоянието и успеха на собствените сили и ситуацията на противниците.

За двете школи за първи път се говори в Германия и германската терминология се използва често в професионалния военен език. Бойните заповеди тип „мисия“ (от нем. Auftragstaktik) разпореждат какво трябва да бъде направено, но не как това да бъде извършено. Това е главната разлика от детайлните заповеди (Befehlstaktik), които оставят малко свобода за инициатива на подчинените. Прилагането на тактика с използването на заповеди тип „мисия“ започва в началото на XIX век (Widder, 2002). Детайлните заповеди от по-късен тип, отново през 30-те и 40-те години на XX век, са характерни за съветската военна мисъл (Leonard, 1991).

Така се появява мисийното командване, прилагано в армиите на много държави. В САЩ то се разбира като „провеждане на военни операции чрез децентрализирано изпълнение на базата на заповеди тип „мисия“ (2011a). Успешното мисийно командване изисква подчинените командири на всички нива да прилагат дисциплинирано инициатива и да действат агресивно и самостоятелно за изпълнение на мисията.

Основните принципи на мисийното командване не са нови концепции. Това са: замисъла на командира; заповеди тип „мисия“ и децентрализирано изпълнение (2012). Те са заложили както в американските съвместни доктрини, така и в доктрините на видовете въоръжени сили.

2.2.1. Директивно управление

Заповедите тип „мисия“ са идеални, когато подчинените сили са мотивирани, напълно наясно със способностите и ресурсите си, имат отлични комуникации и ситуационна осведоменост, и оценяват мощта на по-бързото мислене и действие за доминирането на противника.

Особено при сухопътните сражения директивните заповеди изискват децентрализирано управление до най-ниското ниво на командир на огневи разчет от пет войника. Важен за армиите, които използват заповедите тип „мисия“, е сержантският корпус, който е гръбнак на всяка добра армия. Защото основната разлика между офицера и сержанта е (или трябва да бъде), че офицерите отговарят за подготовката и лидерството на формирането, а сержантите са отговорни за подготовката и лидерството на отделния военнослужещ.

Някои изследователи изразяват силата на делегиране както на информация, така и на вземането на решение чрез НОРД-цикъла:

- Наблюдение: за да си наясно със заплахата или възможностите;
- Ориентиране: поставяне на наблюдението в контекста на друга информация; формира виждането на командира и ситуационната му осведоменост;
- Решение: изготвяне на възможно най-добрия план за действие, който може да бъде изпълнен своевременно;
- Действие: изпълнение на решението.

След завършване на изпълнението субектът извършва отново наблюдение за да види ефектите на действието. Ако цикълът работи правилно субектът инициира и може да се ориентира, взема решение и да действа дори по-бързо във втората или следваща итерация на цикъла.

2.2.2. Детайлно управление

В армии, където подготовката не е широка, се използват детайлни заповеди, защото войниците не са подготвени да действат самостоятелно.

Това е и основната разлика между директивното и детайлното управление.

2.3. Прилагане на управлението

Една от причините за детайлното управление в повечето от големите войни преди Втората световна война е, че тактическият модел на действия често е фронтално нападение, чийто успех се измерва с пробив на противниковите линии, прегрупиране и започване на следващите атаки.

Две битки по време на Първата световна война, които са тактически успех, но стратегическо поражение, демонстрират липсата на въображение, необходимо за да имат успех заповедите тип „мисия“. Във втората битка при Ипър (22 април – 25 май 1915 г.) първото широкомащабно използване от германците на химическо оръжие отваря широка дупка в линиите на съюзниците. Германците обаче не са подготвени да използват пробива и 1-ва канадска дивизия е много по-гъвкава – удържа своите позиции, контраатакува и възстановява контрола над района.

В битката при Кобре (20 ноември – 3 декември 1917 г.) британските войски се провалят във въображението. Там също се прилага нова технология – масираното използване на танкове прави широк пробив, но няма налични сили, които да го използват.

Твърде късно за да има значение за изхода на Първата световна война германците разработват тактиката на „инфилтриране“ или „щурмовата“ тактика, при която определени формирования откриват слабите места в съюзническата линия и атакуват по начин, който коренно различен от фронталната атака.

2.4. Лидерството като средство за управление

Какво кара войниците да настъпват в боя с риск за живота си? Един от общите отговори е „лидерството“. То обаче трябва да е подходящо за хората и културата.

Джон Кийгън разграничава няколко лидерски стила:

- героичен – напр. Александър Велики е трябвало да бъде видимо вдъхновение, водейки своите войски;
- анти-героичен – напр. Артур Уелесли, Първи Дук на Уелингтън, превръщайки воюването в нещо, което трябва да се прави, но в което той е напълно компетентен и невъзмутим, излъчвайки увереност и спокойствие;
- негероичен – напр. Улис Грант, непретенциозен, действа по демократичен начин, който войниците биха приели; перфектен в подбора на компетентни подчинени и в делегирането на правомощия;
- фалшиво-героичен – напр. Хитлер, човек, чието военно лидерство е теоретично, но чийто войски губят увереност и воюват само един за друг и за своя народ (Keegan, 1988).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вече стана ясно, че командването е законово правомощие. То често се насочва от правителствените лидери към националната политика, но пък управлението изисква прилагане на специализирани професионални умения, свързани със задачите, мисиите и ресурсите. Повечето от високопоставените цивилни лидери имат всеобхватен поглед върху националната политика и цели – т. е. какво трябва да се прави, но те може да нямат експертизата за указване как това да бъде направено.

Историята ни показва, че през XVIII и XIX век цивилни лидери са се опитвали да участват в оперативното и дори в тактическото управление по време на война. Днес това е почти невъзможно, освен ако политикът няма сериозен военен опит. Защото успешното директивно управление ни учи, че най-ефективната гражданска роля е да определя политиката – това какво трябва да се прави.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:

1. Клаузевиц, Карл. (2011). За войната, ИнфоДАР, 2011.
2. Joint Chiefs of Staff. (2008). Joint Publication 3-0: Joint Operations, 13 February 2008, p. x.

3. Министерство на отбраната. (2017). Доктрина на въоръжените сили на Република България, Издание (А), ноември 2017 г., с. 39.
4. Department of the Army. (2008a). Field Manual (FM) 3-0, Operations, February 2008, p. 5-1.
5. Widder, Werner. (2002). Auftragstaktik and Innere Führung: Trademarks of German Leadership, Military Review, September-October 2002, p. 3.
6. Leonard, Robert. (1991). The Art of Maneuver: Maneuver-Warfare Theory and AirLand Battle, 1991, Presidio, p. 50.
7. Joint Chiefs of Staff. (2011a). Joint Publication 3-0 “Joint Operations”, 11 August 2011.
8. Joint Chiefs of Staff. (2012). Mission Command, White Paper, 3 April 2012, p. 3.
9. Keegan, John. (1988). The Mask of Command, Penguin, 1988.

ПРИЧИНИ И СЪБИТИЯ, ДОВЕЛИ ДО ПОСЛЕДНАТА ГОЛЯМА ВОЙНА НА БАЛКАНИТЕ

Пламен Богданов

Доктор

Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, България

bogdanovpn@abv.bg

Резюме: В статията се разглеждат основните причини след разпадането на Югославия и Дейтънското споразумение, довели до конфликта в Косово и войната в Съюзна Република Югославия – исторически, културни, етнически, религиозни, политически и икономически. и основните събития от началото на 90-те години до март 1999 г., предшестващи и довели до войната.

Ключови думи: конфликт, Косово, международна общност, НАТО.

JEL: H50

CAUSES AND EVENTS THAT LED TO THE LAST LARGE WAR ON THE BALKANS

Plamen Bogdanov

PhD

University of Library Studies and Information Technologies (ULSIT), Sofia, Bulgaria

bogdanovpn@abv.bg

Abstract: The main reasons, after the collapse of Yugoslavia and the Dayton Agreement, that led to the conflict in Kosovo and the war in the Federal Republic of Yugoslavia – historical, cultural, ethnic, religious, political and economic, and the main events from the beginning of the 90s to March 1999, preceded and led to the war, are considered in the paper.

Key words: conflict, Kosovo, international community, NATO.

JEL: H50

ВЪВЕДЕНИЕ

През 2019 г. се навършват 20 години от войната в Съюзна Република Югославия – последната голяма война на Балканите. Повечето от целите на операцията на НАТО са постигнати, но като цяло Алиансът си поставя ограничени политически цели. Затова, тази последна война на територията, останала от бившата Социалистическа Федеративна Република Югославия, не води до отделяне на поредната съюзна република (в този случай автономна област) и до обявяване на независимостта ѝ.

Какви са причините и как се стигна до въоръжения конфликт на територията на тогавашна Съюзна Република Югославия?

1. ПРИЧИНИ ЗА ВОЙНАТА В СЪЮЗНА РЕПУБЛИКА ЮГОСЛАВИЯ

През 1992 г. федералните органи на властта губят контрол над обстановката в страната и разрушаването на югославската държавност предизвиква конфликти между федералните републики и различните етнически групи.

На територията на бивша Югославия на практика повече от десет години се води гражданска война. Тази война не може да бъде обяснена с една конкретна причина. Конфликтът между сърбите и босненците има изявен верски, между сърбите и косовските албанци – етно-религиозен, а между сърбите и хърватите и словенците – чисто политически характер. ... От друга страна, самото създаване на Югославия като част от Малката Антанта е напълно механично и мотивирано единствено с геополитически интереси. Така в една държава се оказват хора от различни националности, с различно историческо минало и различна религиозна принадлежност: мюсюлмани, православни и католици. В глобален аспект тази изкуствена геополитическа структура е разполовена от културно-историческа ос, която отделя католическите Хърватия, Словения и Войводина от православните Сърбия, Черна гора и Македония, от мюсюлманските Босна и Херцеговина, Косово, Метохия и Санджак (Лютакова, Найденов, 2001).

За косовските албанци Косово е люлка на албанското възрождение и борбите за създаване на самостоятелна и независима, модерна албанска държава. Албанската теория се свързва с факта, че албанският народ води началото си от древните илири, населявали земите както на днешна Албания, така и Косово, Южна Сърбия и Северна Македония (Бекарова, 2007).

След разпадането на Югославия и Дейтънското споразумение от декември 1995 г. Съюзна Република Югославия (СРЮ) е федерация от републиките Сърбия и Черна гора. Косово и Войводина са области на Сърбия, но са лишени от автономност.

Конфликтът в Косово без съмнение има в основата си исторически, културни, етнически и религиозни причини. Някои изследователи обаче виждат модерните аспекти на косовската криза като изцяло провокирана от „противопоставянето на сферите на влияние на Русия и западноевропейските държави и САЩ с цел разпределяне на „югославското наследство“ (Лютакова, Найденов, 2001). Счита се, че е търсен повод за интервенцията срещу Югославия, зад който стоят геополитическите интереси на някои членове на НАТО – преди всичко САЩ, Германия и Великобритания, които са заинтересовани от свалянето на Милошевич като проводник на руското влияние на Балканите, в опасна близост до Централна Европа.

Според други анализатори причините за намесата на НАТО в Косово не са толкова политически, колкото икономически, свързани със значителни залежи на стратегически суровини. Косово разполага със 75 % от всички запаси на въглища в Сърбия, а двете косовски електроцентрали с капацитет 1500 мегавата биха могли да работят с тях няколко години. Големи са и запасите от цветни метали. В различни изследвания запасите от оловно-цинкова руда се оценяват от над 46 до 60 млн. тона. Според изследванията тези количества могат да осигурят на комбинат „Трепча“, считан за най-големия производител на олово и цинк в Европа, работа за още от 30 до 70 години. В Косово са открити запаси от фероникел, който е ценна суровина, като 80 % от него са предназначени за износ (Лютакова, Найденов, 2001a).

Казаното дотук е логичен отговор на въпроса, защо след като Косово няма значителна роля в регионален или международен план, се явява обект на засилен интерес и повод за военна намеса на най-големия военнополитически съюз в света.

До решението за намеса в косовския конфликт се стига след продължителни дипломатически усилия и събития, в чиято основа стои защитата на човешките права на албанците и прекратяването на етническото прочистване, провеждано от Милошевич. На практика в Косово е установена сръбска полицейска окупация. Основна цел на Белград е „сърбизирането“ на областта. Постепенно се сърбизират местните държавни органи и служби, образователните институции, медицинското обслужване. Друго средство за сърбизиране на Косово е целенасочената политика за промяна на етническия състав на населението. Хиляди косовари, останали без работа, напускат родния си край и отиват да търсят работа в чужбина. Верни на патриархалната си култура косоварите, работещи в чужбина, не прекъсват връзките си с Косово и изпращат повечето от припечеленото на семействата си. Косоварите започват да купуват на високи цени имоти от местните сърби в Косово (Манчев, 2009).

Въоръжените бунтове на косовските албанци, най-големият от които е през 1988 г., и съпътстващите ги терористични актове са проблем за Югославия още преди идването на власт на Милошевич. Те са потушавани от федералните сили за сигурност и армията с впечатляваща жестокост още при съществуването на СФРЮ. Етническото прочистване на косовските албанци започва през 1992 г. и продължава до началото на войната през март 1999 г.

2. СЪБИТИЯ, ПРЕДШЕСТВАЛИ ВОЙНАТА В СЪЮЗНА РЕПУБЛИКА ЮГОСЛАВИЯ

На 2 юли 1990 г. албанските депутати в Парламента на Косово на самостоятелно заседание на стълбите на сградата на парламента гласуват за създаването на Република Косово като „равнопоставена и независима единица в Югославската федерация“ (Детрез, 2008). В отговор на този акт, на 5 юли сръбското правителство разпуска парламента и правителството на Косово и предава управлението на областта на орган, ръководен от вицепрезидента на Сърбия. След тези събития процесът на сърбизиране на Косово се ускорява.

В началото на септември 1990 г. две трети от албанските депутати от Косово се събират тайно и гласуват „Конституция на Република Косово“. На 13 септември те обявяват независимостта на Косово – в рамките на СРЮ.

В края на септември 1991 г. косоварските водачи провеждат нелегален референдум за независимостта на Република Косово – този път за отделяне от Югославската федерация. В референдума участват 87 % от имащите право на глас и 99 % от тях са за независимост. На 19 октомври 1991 г. „парламентът“ на Република Косово провъзгласява пълната национална независимост. Тя е призната единствено от Албания (Детрез, 2008а).

След декларацията за независимост Република Косово счита СРЮ за окупатор. На 26 май 1992 г. косоварите организират свои парламентарни и президентски избори. Демократичната лига на Косово (ДЛК) взема 96 от 143 места в парламента на „независимата“ Република Косово. За президент е избран Ибрахим Ругова (председател на ДЛК). В областта се изгражда система, паралелна на официалната – собствена икономика, политически живот, образование, медицинско обслужване, финансиране и др.

През пролетта на 1997 г. се появява Армията за освобождение на Косово (АОК), която поема отговорността за поредица от терористични акции и с тях се поставя началото на въоръжената съпротива. През март 1998 г. АОК вече държи под контрол 30-40 % от територията на Косово – основно селата в югоизточната част на областта. Следват нови атентати, масови косоварски демонстрации и брутална намеса на сръбската полиция.

Международната общност все по-активно се намесва за намиране на решение на косовската криза. След 1991 г. се появяват различни варианти за мирно уреждане на статута на областта – като временен протекторат на ООН, с широка автономия на Косово в рамките на Югославия, с изграждане на демократични институции в областта.

На 16 декември 1997 г. Северноатлантическият съвет на НАТО изразява безпокойство за ескалиращото етническо напрежение в Косово и призовава страните да намерят взаимноприемливо решение. На 5 март 1998 г. съветът заявява своята силна загриженост за ескалиращото насилие в областта, осъждайки както югославските репресии срещу политическите прояви на етническите албанци, така и терористичните действия на АОК. В заявлението се казва, че „НАТО и международната общност следят с основателен интерес събитията в Косово ..., защото те влияят на стабилността на целия регион“ (Nardulli et al. 2002).

На 23 януари 1998 г. Ибрахим Ругова отправя към международната общност призив незабавно да се намеси в Косово, за да се предотврати нова война на Балканите. Контактната група (високопоставени представители на Франция, Германия, Италия, Русия, Обединеното кралство и САЩ), създадена през 1994 г., предлага компромис – признаване на по-голяма автономия на Косово от тази, съгласно Конституцията от 1974 г. и продължила до 1989 г., но в рамките на границите на СРЮ. Това решение е неприемливо и за двете страни.

На 9 март 1998 г. Контактната група заседава в Лондон. Тя осъжда насилието както на АОК, така и на югославските сили и обсъжда наказателни мерки, включително оръжейно ембарго и икономически санкции. Резолюция 1160 от 31 март 1998 г. на Съвета за сигурност на ООН осъжда прекомерното използване на сила от югославските сили срещу косовски цивилни граждани и налага оръжейно ембарго на Югославия.

Във връзка с действията на югославската армия от края на април 1998 г. в район, в непосредствена близост до албанската граница, на 29 април Контактната група предупреждава за ескалация на конфликта към Албания и Македония. Албанският премиер моли НАТО да изпрати части в Албания за охрана на границата със Сърбия. Всички членове на Контактната група, с изключение на Русия, предлагат чрез санкции да се замразят югославските авоари в чужбина и да се забранят чуждестранните инвестиции в Сърбия – което и става на 9 май. В НАТО за първи път официално се обсъжда възможността за изпращане на превантивни части в албанско-косоварската гранична зона (Детрез, 2008b).

След като става ясно, че тези дипломатически усилия не дават резултат, американският президент Бил Клинтън изпраща за посредник „архитектът на Дейтън“ Ричард Холбрук. След интензивна савалка между Белград и Прищина той постига съгласие за преговори между двамата президенти, които обаче не дават резултат.

Обстановката в Косово продължава да се влошава и НАТО уведомява сръбското ръководство, че ще постави войските си в готовност за намеса.

На 11 юни 1998 г. ЕС иска от НАТО да започне планиране на развърщане на превантивни сили в Албания и Македония. Обсъждат се осем варианта – от налагане на забрана за полети над Косово, до извършване на въздушни удари в цяла Югославия. На 29 юни Милошевич получава обещание от руския президент Елцин, че Русия ще се противопостави в Съвета за сигурност на ООН на въоръжена намеса на НАТО срещу СРЮ.

През лятото на 1998 г. вече е ясно, че сръбската полиция сама не може да се справи с АОК. Югославското ръководство взема решение – ако терористичната активност на албанското сепаратистко движение ескалира, да се намеси армията.

По някои данни, към края на август 1998 г. в рамките на конфликта в Косово са дадени 500 жертви и безброй ранени. От приблизително 150 000 косовари 25 000 са бежанци в Албания и 13 000 в Черна гора, а 107 000 – вътрешно разселени лица в Косово (Детрез, 2008c). Така конфликтът заплашва да ескалира към съседните страни Албания и Македония и да застраши стабилността на целия Балкански полуостров.

През септември 1998 г. Съветът за сигурност на ООН приема Резолюция 1199, с която изисква от Сърбия да спазва прекратяването на огъня, изтегляне от Косово на специалните сили и бойните части, свободен достъп до Косово на организациите за хуманитарна помощ.

ЕС и НАТО подлагат СРЮ на тежък дипломатически натиск чрез заплахата за мащабни военни действия като крайна мярка.

На 13 октомври 1998 г. е постигнато споразумение, включващо единадесет точки. Милошевич се ангажира да спазва Резолюция 1199 на Съвета за сигурност на ООН.

Сръбските сили започват бавно да се изтеглят от Косово. АОК също се опитва да забави изтеглянето им и да провокира въоръжени сблъсъци и сръбски репресии, с което да предизвика международна военна намеса.

Споразумението често е нарушавано от значителни инциденти в края на 1998 и началото на 1999 г. Масовото избиване на 45 етнически албанци от сръбските сили в косовското село Рачак на 15 януари 1999 г. активизира международната общественост. Югославската пропаганда отрича сръбско участие в това събитие и дори обвинява ЦРУ, че е инсценирало масовото убийство. Досега няма единно мнение за събитията в Рачак, но инцидентът е достатъчен повод за свикване на конференция в Рамбуей.

Конференцията започва на 6 февруари 1999 г. Двете делегации, „затворени“ в двореца Рамбуей до Париж, отказват да преговарят пряко една с друга – те се намират в отделни помещения, а между тях сноват посредниците от САЩ, Русия и ЕС. Двете делегации са

склонни да приемат споразумението, което американския държавен секретар Мадлин Олбрайт предлага: съществена автономия на Косово със запазване на териториалния интегритет на СРЮ, оттегляне на сръбските въоръжени сили, разоръжаване на АОК, тригодишно присъствие на международни умиротворителни сили под ръководството на НАТО, свободни избори за автономни политически институции и създаване на полиция, чийто състав отразява етническия състав на косовското население (Детрез, 2008d). Проблемни са два въпроса – косоварите настояват в споразумението да се включи текст за процедура, която да им позволи да постигнат независимостта на Косово; сърбите не са съгласни с това и отделно категорично отхвърлят идеята за въоръжени войници на НАТО като международни наблюдатели. След прекъсване, на 18 март преговорите са прекратени окончателно като „безсмислени“.

САЩ и Великобритания вече са привърженици на радикалните мерки, най-вече като средство за силово сваляне на режима на Милошевич и ограничаване на руското влияние на Балканите. Повечето от държавите от Европейския съюз, които нямат големи геостратегически интереси в Косово, се придържат към мирните политически средства, чиито възможности са изчерпани след провала на преговорите в Рамбуйе.

За сърбите неуспешният изход от преговорите е очевиден. Те засилват сраженията срещу АОК, което води до нови потоци бежанци. Чуждестранните дипломати напускат Белград. Ричард Холбрук прави последен, отново неуспешен опит да убеди Милошевич да приеме условията, след което на 23 март 1999 г. напуска Белград.

Развитието на обстановката дава основание генералният секретар на НАТО Хавиер Солана да отдаде заповед за започване на военна кампания срещу Югославия под формата на въздушна операция, получила наименованието „Съюзна сила“ (Allied Force).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Конфликтът в Косово е уникален в историята на НАТО. За първи път Алиансът провежда настъпателна военна операция за принуждаване на друга страна да приеме неговите условия и то в изключително сложни политически и военни условия.

НАТО взема самостоятелно решение за провеждане на операция „Съюзна сила“ след като се убеждава, че Русия – като основен защитник на югославските интереси и Китай – като голяма държава с претенции за участие в решаването на световните дела, ще наложат вето в Съвета за сигурност на ООН при обсъждането на военен вариант за разрешаване на кризата в Косово.

Въпреки успешната операция на НАТО и въпреки жертвите, дадени както от страна на косовското население, така и от сръбска страна, основният проблем на Косово не намира решение. Последвалите събития ще покажат, че областта остава размирна и преследва крайната цел – независима Република Косово.

Задълбоченото изследване на причините и събитията, довели до последната голяма война на Балканите, допринася за по-ясното разбиране на следвоенното развитие на обстановката както в Съюзна Република Югославия, така и на полуострова.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:

1. Лютакова, А., Б. Найденов. (2001). Конфликтът в Косово, Военен журнал, бр. 2, 2001 г., с. 85.
2. Бекярова, Н. (2007). Югоизточна Европа в контекста на сигурността, част втора, Военно издателство, 2007 г., с. 114.
3. Лютакова, А., Б. Найденов. (2001a). Конфликтът в Косово, Военен журнал, бр. 2, 2001 г., с. 97.
4. Манчев, К. (2009). Кървавият край на Югославия, София: Издателство „Парадигма“, 2009 г., с. 324.

5. Детрез, Р. (2008). Косово. Отложената независимост, издателство „Кралица Маб“, 2008 г., с. 120.
6. Детрез, Р. (2008a). Косово. Отложената независимост, издателство „Кралица Маб“, 2008 г., с. 138.
7. Nardulli, B., W. Perry, B. Pernie, J. Gordon, J. McGinn. (2002). Disjointed War, Military Operations in Kosovo, 1999, RAND Arroyo Center, 2002, p. 13.
8. Детрез, Р. (2008b). Косово. Отложената независимост, издателство „Кралица Маб“, 2008 г., с. 178.
9. Детрез, Р. (2008c). Косово. Отложената независимост, издателство „Кралица Маб“, 2008 г. 172.
10. Детрез, Р. (2008d). Косово. Отложената независимост, издателство „Кралица Маб“, 2008 г., с. 193.

СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО И АНТИЧНОСТТА: ЗА ПОЛЗИТЕ ОТ ИЗУЧАВАНЕТО НА ИСТОРИЯТА НА ДРЕВНИЯ РИМ

Йордан Илиев

Доктор

Независим изследовател, София, България

jordan_iliev@hotmail.com

Резюме: В статията са резюмирани основни аргументи в подкрепа на необходимостта от изучаването на историята на Древния Рим в нашата страна. Последователно са разгледани аспекти като: значението на древните римляни за нашия свят, близкият и същевременно далечен характер на римската история, скритите ѝ приноси, динамиката и международните стандарти при нейното изучаване. В заключение е подчертано, че римската цивилизация представлява неразделна част от историята на българските земи.

Ключови думи: антична история, образование.

JEL кодове: I20, Y20.

MODERN SOCIETY AND ANTIQUITY: SOME REMARKS ON THE ADVANTAGES OF STUDING THE HISTORY OF ANCIENT ROME

Jordan Iliev

PhD.

Independent Researcher, Sofia, Bulgaria

jordan_iliev@hotmail.com

Abstract: In this article are recapitulated main arguments in support of the study of the history of ancient Rome in our country. Successively are considered various aspects, such as the contribution of the ancient Romans to our world, the close and at the same time distant character of Roman history, its hidden contributions to the modern people, dynamics and international standards in its study. In conclusion is emphasized that the Roman civilization is an integral part of the history of the Bulgarian lands.

Key words: ancient history, education.

JEL codes: I20, Y20.

ВЪВЕДЕНИЕ

Специализираните научни изследвания и разработки нерядко проследяват зараждането на проучванията по конкретни съвременни и актуални проблеми още в най-ранните периоди от историята на Човечеството. Много добра илюстрация на този факт са например формулираните наблюдения върху идеите за социалната политика (Терзиев, 2019) или военната медицина в Древността (Franklin, 2020). Въпреки това сред приносите на българските историци през последните години не са откриват опити за обобщени и систематизирани наблюдения върху значението на изучаването на античната история за

модерното общество, макар то да е оценено отдавна и да присъства в програмите за училищно образование; дисциплини от сферата на античността са включени също и в учебните планове на редица специалности, изучавани в българските висши училища. Констатацията е основание за коментираните в следващите редове аспекти, защото историята на Древния Рим, бъдейки фундаментален компонент на Историята на Стария свят, представлява неразделна част от съвременното образование, а поначало всеки изучаван предмет се нуждае от достатъчно добра обосновка, която да уточни защо той заслужава внимание. Това важи особено силно за историята и археологията. В едно съвременно общество, което съвсем правилно очаква образованието да служи за постигането на ясно дефинирани обществено полезни цели, функциите на посоченото професионално направление обикновено изглеждат по-трудни за възприемане в сравнение с тези на медицината или на техническите науки. Така на пръв поглед историята на античността изглежда твърде отдалечена от проблемите на съвременността. Не трябва обаче да се пропуска фактът, че в определено отношение всички науки са исторически, доколкото техните познания се основават на информация от миналото (Рое, 2018). Наблюдението е валидно не само за медицината и техническите науки, но в по-голяма или по-малка степен за всички съвременни професии. Без претенции за изчерпателност, в следващите редове е обърнато внимание върху основните ползи от изучаването на историята на Древния Рим.

1. ПРИНОСЪТ НА ДРЕВНИТЕ РИМЛЯНИ ЗА НАШИЯ СВЯТ

Още в древността били оценени предимствата от изучаването на миналото. Античният историк Полибий от Мегалопол (ок. 200 – ок. 120 г. пр. Хр.) например започнал своята „Всеобща история“ с констатацията, че „хората не разполагат с по-резултатно средство за усъвършенстване от знанието за миналото“, а на друго място в своя труд допълнил, че „за всички хора съществуват две средства за промяна към по-добро поведение в живота, едното – собствените несполуки, другото – чрез поучаване от несполуките на другите; поуката от собствените преживелици е по-въздействаща, но тази чрез чуждите патила е по-безопасна“ (Полибий, 2001).

По времето на Полибий римляните вече били считани за една от най-великите военни сили в античния свят. Не по-малко важно е, че те създали цивилизация и упражнили сериозно въздействие върху развитието на много страни и народи. Съвременният свят е силно повлиян от Рим. Това не се отнася само до внушителните руини на римската цивилизация, неразделна част от културното наследство и на нашата страна (Иванов, 2016).

Много са нещата в антропогенния свят, които съвременните хора са наследили от римляните (Fagan, 1999); например:

- те оформили съвременния календар, за което свидетелстват имената на месеците, наречени на римски богове, императори или обикновени числа (Тачева, 2007; Rüpke, 2011);
- построили огромна пътна мрежа, която ускорила комуникациите, оказвайки влияние върху римската история, политика и култура (Kolb, 2019); много от съвременните пътни артерии следват стари римски трасета;
- направили значими приноси към архитектурата и градоустройството, като сред тях особено място заемат снабдяването с вода чрез акведукти, строежът на обществени бани, тоалетни, използването на централни отоплителни инсталации и др. (Yegül & Favro, 2019). Значителен е броят на съвременните градове, които възникнали върху древни римски градове – категорично доказателство за добре избраното им местоположение;
- много от институциите в нашия свят били въведени и развити от римляните; чрез изучаването на римската история може да се придобие представа за тяхното възникване и еволюция. Управлението на съвременните демократични държави до голяма степен е структурирано като това на Римската република (Posner, 2020);
- римското право и днес се изучава от юристите, защото се счита за предварително условие за запознаване с термини, определения и действащи правни норми, чието разбиране

се посочва като необходимо условие за критичното преценяване на закони или проектозакони (Wieacker, 1981);

– и нещо много важно: съвременните учени разглеждат Рим като най-успешната имперска сила в историята. За разлика от гръцките градове държави, които изключвали от структурата на страната си чужденците и победените народи, римляните още от самото начало инкорпорирали подчинените народи в своята политическа система и общество. Дори им осигурявали възможност евентуално да получат римско гражданско право (Lavan, 2019);

В пролога към своя бестселър „SPQR: История на Древния Рим“ Мери Биърд, определяна в масмедиите за най-добрия класицист на нашето време, добавя, че Древният Рим завещава идеите за свобода и граждански права, а дори и лексиката на съвременните политици (Биърд, 2019).

2. ИСТОРИЯТА НА ДРЕВНИЯ РИМ – БЛИЗКА И ДАЛЕЧНА

Историята на Древния Рим в някои отношения е много близка, а в други – съвсем далечна от хората на 21. в. Коректното ѝ разбиране изисква – в допълнение към придобитите познания – и специфично въображение, тъй като, от една страна – всичко изглежда добре познато и близко до съвременната действителност, като физическата среда и основните характеристики на всекидневния живот, междуличностните взаимоотношения или паметниците.

Специално внимание заслужава Едиктът на имп. Каракала (Constitutio Antoniniana) вероятно от 212 г., който се причислява сред най-важните документи за историята на Римската империя (Илиев, 2020). Неговият текст е открит фрагментарно запазен върху папирус от Египет, съхраняван в Гисенския университет в Хесе, Германия (Papyrus Giessensis 40, col. I, 1-17). През 2017 г. документът е вписан в Списъка на ЮНЕСКО за паметници на световното документално наследство (Memory of the World Register), тъй като – чрез присъждането на граждански права на всички свободни жители на Римската империя – за пръв път в световната история установява единно гражданство за милиони хора от различни култури, разположени на три континента (Европа, Африка и Азия). По същество това е стремеж, характерен за епохата на глобализацията.

Запазените разкази за герои, преодоляващи различни предизвикателства в безнадеждни ситуации, демонстрират качества като смелост, лоялност и др., които се ценят и днес (James, 2019). Дори в популярните напоследък групи за цитати от автори и книги във Facebook неизменно присъстват извадки от произведения на автори от римската епоха.

Погледът от друга страна към различни аспекти на същата тази епоха обаче може да се окаже шокиращ и съвсем непознат за съвременните хора, понеже е твърде отдалечена от нашето съвремие, като конкретни примери са робството, гладиаторските игри или гадаенето по вътрешностите на жертвени животни. Това, разбира се, се дължи на промените в ценностната система – и трите изброени са неприемливи за съвременните хора и общество. Съществени разлики има и в религиозния живот (Beard et al. 1998: Pass.). Въпреки това, изучаването им е необходимо, защото всички те представлявали неизменна част от света на древните римляни. Важно е да се запомни, че историята не може да се промени, нито да се повтори; ръководно правило на съвременните историци е нейното безпристрастно и непредубедено представяне.

3. СКРИТИТЕ ПРИНОСИ НА РИМСКАТА ИСТОРИЯ

Изучаването на римската история не се ограничава просто до запомнянето на определен брой факти. Те имат значение, разбира се, преди всичко за подготовката на педагогическите кадри, от които се очаква да преподават римска история в училищната система. Не по-малко важно обаче е, че в резултат на обучението – както изобщо при хуманитаристиката (Terras et al., 2014) – се формират умения за:

- критично мислене;

- лидерско поведение и генериране на идеи;
- коректно задаване на въпроси;
- аргументирано изложение по разнообразни теми;
- събиране, анализиране, систематизиране и оценяване на разнородна информация.

Много от съвременните образователни системи акцентират в една или друга степен върху изграждането у младите хора на изброените умения, които са изключително търсени и високо ценени в наши дни. Някои от тях се откриват и в Препоръката на Съвета от 22 май 2018 г. относно ключовите компетентности за учене през целия живот (Препоръка 2018). Харвардският университет в САЩ пък организира курс с показателното заглавие „Уроци по лидерство от Древния Рим“, разработен от проф. Емма Денч и насочен към иноватори от Силиконовата долина (Frei & Morriss, 2020).

В допълнение, историята на Древния Рим може да насърчава международните и межкултурните връзки. Това се доказва, например, от дългогодишното сътрудничество при археологическото проучване на някои римски градове по българските земи (напр. Нове, Ескус и др.).

4. ДИНАМИКАТА В ПОЗНАНИЯТА ЗА ДРЕВНИЯ РИМ

Древноримската история не е статична, а притежава определена динамика, предпоставена не само от откриването на неизвестни извори, предлагането на нови методи за работа с тях, оригинални интерпретации на стари проблеми и търсенето на отговори на нови въпроси. Актуалните познания са доста различни от тези на първите изследователи на римската история, означавани като протоисторици. По същество те били богати ентусиасти, за които представянето на миналите времена – ограничено до изложения върху античните извори за незапознати читатели – било преди всичко хоби. Съвременните историци вече са професионалисти със свои собствени правила, институции, стандарти и практики. Първоначално са коментирани основни произведения и паметници, докато сега е модерно да се акцентира върху интердисциплинарността и взаимовръзките между отделните аспекти. Също така, понастоящем историята на Древния Рим се изучава широко по света, което стимулира и развитието на изследванията, по които работят все повече учени.

Наистина, днес може да се научи повече за Древния Рим, отколкото самите римляни са знаели за себе си и своята държава. Въпреки това обаче римската история не трябва да се приема като написана веднъж и завинаги; по-правилно е да се счита за непрестанно усъвършенствана система от знания. Оттук е ясно и предварителното условие, че добра представа за римската история може да се придобие само чрез съвременни издания, в които са отразени най-новите становища и хипотези. Това съвсем не означава, че съвременните изследователи са по-добри от своите предшественици; просто с течение на времето перспективата на историците се променя, без да се подценява направеното от предходните поколения. Същевременно, днес са налични огромни технологични предимства, които позволяват бърз и безпрепятствен достъп до изключително ценни документи – нещо, немислимо само до преди няколко години. Конкретна илюстрация са възможностите за достъп до манускриптите на античните текстове от времето на Ренесанса. Така могат да се установят и коригират различни неточности, допуснати от първите изследователи на древността (Митрев, 2019).

Очевидните предимства на технологиите трябва да се използват внимателно. Показателно в тази връзка е изписването на обобщаващия етноним „траки“ в съвременно електронно издание на Тит Ливий – то не е унифицирано и се среща в три варианта: Thraci, Thraeci и Thresci, което може да заблуди изследователите; същото е валидно и за много други реалии (Piev, 2018).

5. МЕЖДУНАРОДНИ СТАНДАРТИ

Историята на Древния Рим – самостоятелно, като част от по-обхватни дисциплини, или единствено в отделни аспекти – се изучава навсякъде из цивилизования свят.

Макар и да няма официално и всеобщо утвърдени международни стандарти за съдържанието на общите курсове по римска история, се забелязва неформален консенсус относно нейната периодизация и задължителното познаване на определени факти и събития.

В училищното образование съдържанието е фиксирано в националните програми за съответните класове, докато във висшето често се следват – с необходимата актуализация – класически монографии или учебните планове на водещи университети. Важно значение във висшето образование има личностният фактор: преподавателите самостоятелно изграждат своите лекционни курсове; признати за авторитети професори публикуват собствени материали с учебна цел, които в по-голяма или по-малка степен служат за модели на останалите преподаватели (Zoch, 2020). И до днес например редовно се преиздава римската история на Теодор Момзен, който дори получил Нобелова награда за своя труд (Момзен, 2020).

Обикновено програмите по история на Древния Рим се утвърждават от отделните университети или съответните им структурни единици, с отчитане на институционалните традиции. В някои страни на централно ниво са публикувани методически ръководства за провеждане на часовете по римска история във висшите училища, съдържащи програма, литература по основните теми, извори, планове за разпределение на съдържанието и очаквани знания и умения на студентите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Необходимото обобщение е, че римската история не само предлага директни уроци за съвременните хора, но още много други се научават (без пряко упътване) в резултат на нейното изучаване. Например, закономерностите в характера и въздействието на различни политически, културни и религиозни промени, отговорите на обществото към комплексни социални и икономически предизвикателства намират много общи черти, въпреки хронологичната отдалеченост.

Важно е да се отбележи, че римската цивилизация представлява неразделна част от историята на българските земи. Освен търсенето на възможности за икономически ползи от това обстоятелство, например чрез развитието на културния туризъм, не трябва да се забравя, че „тук [на Балканите] – както пише проф. д.и.н. Маргарита Тачева – са се зародили и развили различните форми на държавна и обществена организация и власт, на законодателство и правораздаване, писмеността, науката, литературата и изкуствата, сред които и историята. Възприети от римляните и разпространени в империята им, тези постижения влезли в културното наследство и на съвременните европейски държави“ (Тачева, 2004). В подобен смисъл се изказва и проф. д.и.н. Александър Фол, според когото „историята на траките е немислима без историята на Римската империя и историята на Римската империя – без тази на траките“ (Фол, 2012).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Биърд, Мери (2019). *SPQR: История на Древния Рим*. Изток-Запад, София, ISBN: 978-619-01-0501-5.
2. Иванов, Р. (2016). *Римската цивилизация в България*. Иврай, София, ISBN: 978-619-90503-1-6.
3. Илиев, Й. (2020). *История на Рим през епохата на Принципата (27 г. пр. Хр. – 284 г. сл. Хр.)*. Пловдив, стр. 96-97, 140-142, (под печат).
4. Митрев, Г. (2019). *По следите на несъществуващата Дарданска Синтия: Liv. 26.25.3* // Пловдивски исторически форум, III, 2019, 2, 5-17, ISSN (print): 2535-0935; ISSN (online): 2535-0951.

5. Момзен, Теодор (2020). *Римска история*. ИК Прозорец, София, ISBN: 978-619-243-053-5.
6. Полибий (2001). *Всеобща история, том I. Книги I – IV*, ИК Рал Колобър, София, ISBN: 954-90714-3-X.
7. Препоръка (2018). *Препоръка на Съвета от 22 май 2018 г. относно ключовите компетентности за учене през целия живот*, [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=BG](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=BG).
8. Тачева, М. (2004). *Владетели на Древна Европа. Един похвален реверанс на Константин Бошнаков и издателство „Кибеа“ към балканската античност*, в. Култура, бр. 4 (2571), ISSN 0861-1408.
9. Тачева, М. (2007). *За европейското календарно време от „сътворението на света“ до XX век, в Науката, образованието и времето като грижа*. Юбилейна научна конференция с международно участие. Смолян, 30 ноември – 1 декември 2007 г. [непубликуван доклад]
10. Терзиев, В. (2019), *Политики и инструменти за социално развитие*. Профи принт, Русе, стр. 44 и сл., ISBN: 978-619-7557-00-8.
11. Фол, Ал (2012). *Самотният пешеходец. Интервюта, изказвания, разговори, отзиви, статии в медиите*. ИК Гутенберг, София. Стр. 70, ISBN: 978-954-617-130-6.
12. Beard et al. (1998). Mary Beard, John North, Simon Price. *Religions of Rome, volume I. A History*. Cambridge University Press, 1998, ISBN: 0-521-31682-0.
13. Fagan, Garrett (1999). *The History of Ancient Rome*. The Teaching Company, 1999, ISBN: 978-1565853270.
14. Franklin, Cory (2020). *An Internist's View of Trauma Units: From Ancient Warfare to Modern Assistive Technology*. In: Mark Siegler, Selwyn O. Rogers Jr. (eds) *Violence, Trauma, and Trauma Surgery*. Springer, 2020, 159-171, ISBN: 978-3-030-31245-9. : 159-171
15. Frei & Morriss (2020). Frances Frei, Anne Morriss. *Unleashed: The Unapologetic Leader's Guide to Empowering Everyone Around You*. Harvard Business Press, 2020, ISBN: 978-1-63369-704-1.
16. James, Justin Ryan (2019). *Virtus et Disciplina: An Interdisciplinary Study of the Roman Martial Values of Courage and Discipline*. PhD Dissertation. University of Missouri-Columbia, 2019.
17. Iliev, Jordan (2018). *Studying the Manuscript Tradition of Ancient Texts in the Field of Thracology – an Important Addition to Interpretatio Thracica in the 21th Century*, in *Contemporary Methods and Methodologies for Scientific Research*. Sofia: „St. Kliment Ohridski“ University Press, 2018, 183-190, ISBN: 978-954-07-4572-5.
18. Kolb, A (2019). *Via Ducta – Roman Road Building: An Introduction to Its Significance, the Sources and the State of Research*, in Anne Kolb ed.). *Roman Roads: New evidence – New Perspectives*. Berlin: De Gruyter, 2019, 3-21, ISBN: 978-3-11-061869-3.
19. Lavan, Myles (2019). *The foundation of empire? The spread of Roman citizenship from the fourth century BCE to the third century CE, In the crucible of empire: The impact of Roman citizenship upon Greeks, Jews and Christians*, 2019, 21-54, ISBN: 9789042936683.
20. McGeough, Kevin (2004). *The Romans: New Perspectives*. ABC Clio, 2004, ISBN: 1-85109-583-7.
21. Poe, Marshall T. (2018). *How to Read a History Book. The Hidden History of History*. Zero Books, 2018, ISBN: 978-1-78535-646-9.
22. Posner, Eric A. (2020). *The Constitution of the Roman Republic*, in *Roman Law and Economics: Institutions and Organizations, volume I*. Oxford: Oxford University Press, 2020, 47-84, ISBN: 978-0-19-878720-4.
23. Rüpke, Jörg (2011). *The Roman Calendar from Numa to Constantine – Time, History, and the Fasti*. Wiley-Blackwell, 2011, ISBN: 978-1-444-39652-2.

24. Terras et al. (2014). Melissa Terras, Ernesto Priego, Alan Liu, Geoffrey Rockwell, Stéfan Sinclair, Christine Henseler, Lindsay Thomas. The Humanities Matter! London, UK: 4Humanities, University of Alberta, 2014 (<http://dx.doi.org/10.6084/m9.figshare.949625>).

25. Wieacker, Franz (1981). The Importance of Roman Law for Western Civilization and Western Legal Thought, in Boston College International and Comparative Law Review, volume 4, issue 2, 1981, 257-281, ISSN: 0277-5778.

26. Yegül & Favro (2019). Fikret Yegül, Diane Favro. Roman Architecture and Urbanism – From the Origins to Late Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 2019, ISBN: 978-0-521-47071-1.

27. Zoch, Paul A. (2020). Ancient Rome: An Introductory History. University of Oklahoma Press, 2020², ISBN: 978-0-8061-6665-0.

ЗА КРЕПОСТТА НА ОСТРИЯ ВРЪХ И ЗА ЗНАКА ИПСИЛОН (Y), ИЗОБРАЗЕН ВЪРХУ КЕРАМИЧНИ ФРАГМЕНТИ, НАМЕРЕНИ СРЕД РУИНИТЕ Й!

Костадин Пампов
pampovkostadin@gmail.com

Резюме: Статията разглежда археологически останки и артефакти от късноантичната и средновековна крепост на Овчите хълмове при с. Черногорово, Пазарджишко. Въз основа на тях са формулирани наблюдения за историята на мястото. Релефният знак Y (ипсilon) върху някои керамични фрагменти е свързан с прабългарите. Потвърдено е, че по време на османското владичество Черногорово е най-голямото село близо до хълмовете и неговото население се състои почти изцяло от българи. В подкрепа на това твърдение са представени доказателства на османски регистри от 1477 г. насам, които също така подчертават стратегическото значение на района.

Ключови думи: крепост на Острия връх, Ипсilon (Y), керамични фрагменти, руини.

JEL: I20

ABOUT THE FORTRESS ON THE OSTRIA (SHARP) PEAK AND THE SIGN UPSILON (Y) REPRESENTED ON SOME CERAMIC FRAGMENTS FOUND AMONG ITS RUINS

Kostadin Pampov
pampovkostadin@gmail.com

Abstract: The article examines recovered remains and artifacts from a late antiquity and mediaeval fortress on the Ovchite (Sheep's) hills, by the village of Chernogorovo, near Pazardzhik. On their basis some observations about the history of that place are formulated. The relief sign Y on some ceramic fragments is associated with Proto-Bulgarians. It is confirmed that during the Ottoman domination Chernogorovo is the biggest village near the hills, inhabited almost entirely by Bulgarians. In support on this claim are presented also evidences of Ottoman registers from 1477 onwards and its strategic importance for the area is emphasized.

Key words: fortress on the Ostria (Sharp), Upsilon (Y), ceramic fragments, ruins.

JEL: I20

ВЪВЕДЕНИЕ

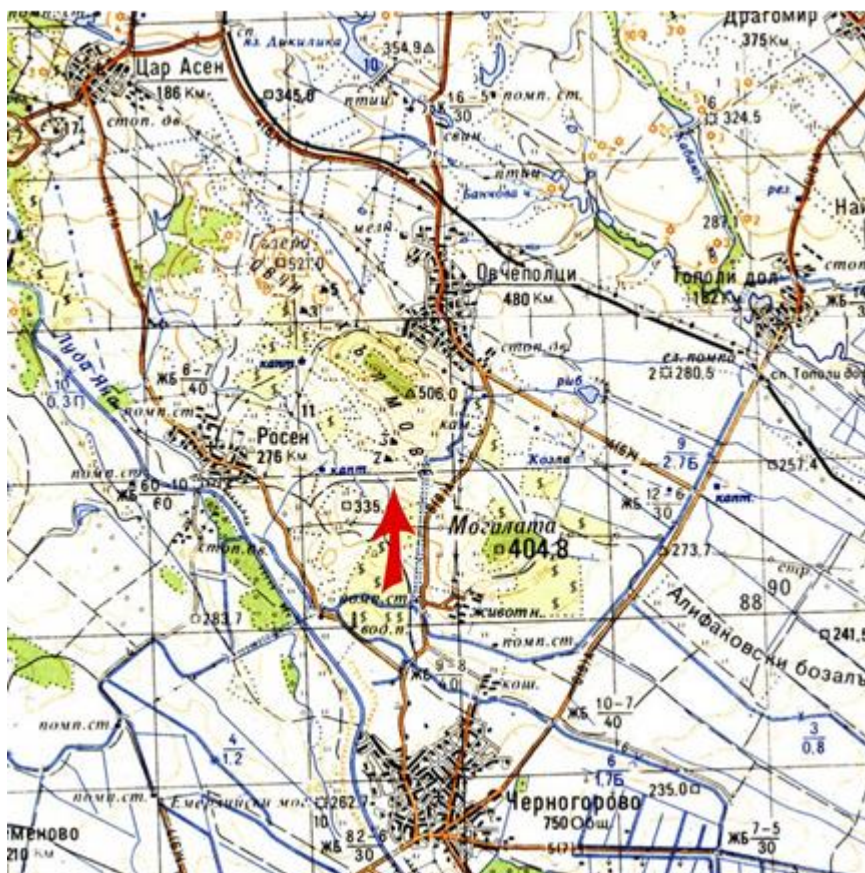
Овчите хълмове (Коюн тене) са най-южните разклонения на Панагюрска Средна гора. Това са пет на брой хълма, отстоящи на 15 км на север от град Пазарджик. Върху един от тях (Острия връх) се намират руините на средновековна крепост. Върхът е с конусообразна форма и е разположен точно в средата на споменатите възвишения, т.е. от двете му страни има по още два хълма.

Около Овчите хълмове са разположени пет селища: на изток от хълмовете – село Овчеполци и село Тополи дол, на юг – село Черногорово, на запад – село Росен, и на север – село Цар Асен. До 80-те години на XIX в. в близост до Овчите хълмове е имало две изцяло

турски села – Емирлий, което се е намирало на десния бряг на река Луда Яна, срещу Черногорово, и Алифаково, което се е намирало на североизток от Черногорово.

ЗА КРЕПОСТТА НА ОСТРИЯ ВРЪХ И ЗА ЗНАКА ИПСИЛОН (Y), ИЗОБРАZEN ВЪРХУ КЕРАМИЧНИ ФРАГМЕНТИ, НАМЕРЕНИ СРЕД РУИНИТЕ Й!

Първото писмено известие за крепостта на *Острия връх* е направено от Стефан Захариев (1810–1871) в неговото „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза“. *Описанието* е издадено за първи път във Виена през 1870 г. Има и второ (фототипно) издание в София от 1973 г. Известието за крепостта се съдържа в легенда, намерила място в посочената книга на Ст. Захариев (с. 74 и с. 75 във фототипното издание). Крепостта се споменава и на с. 78 на същото издание под името *Гюргюво кале*. В легендата се говори за войводата Георги от с. Черногорово, който със своите воини защитавал крепостта и загинал по време на османо-турското завоевание през втората половина на XIV в.

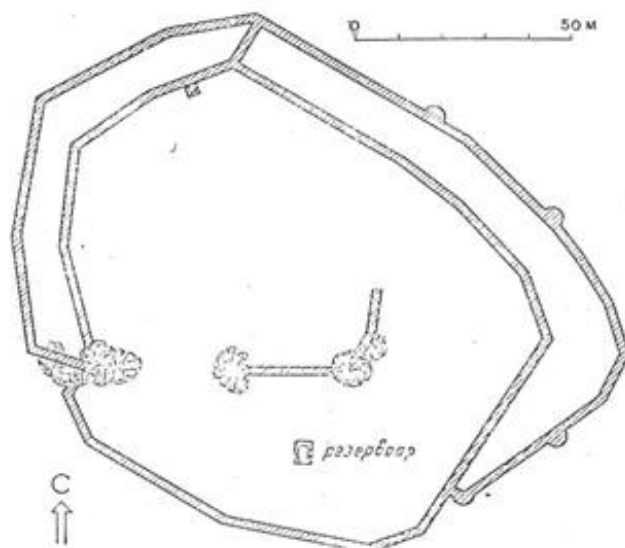
Фиг. 1. Топографска карта на селищата в региона на Овчите хълмове. Стрелката посочва мястото, където според записаната от Ст. Захариев легенда, е гробът на войводата Георги – половин час на север от село Черногорово. Град Пазарджик се намира на 12 км на югозапад от селото.

Ст. Захариев съобщава за крепостта на *Острия връх* още през 1870 г. Археолозите обаче правят първите разкопки там едва в края на 50-те години на XX в. Това става под ръководството на археолога Д. Цончев (1898-1962) от Археологическия музей в гр. Пловдив. Той прави и първата окомерна скица на крепостта, като за ориентир му служат намерените тогава руини.

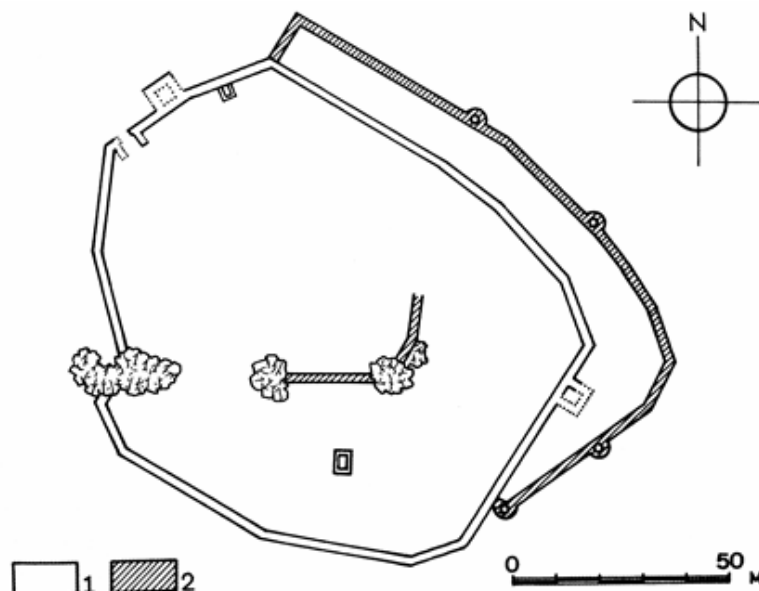
Според тази скица крепостната стена е била двойна откъм изток, север и запад. От източната страна (в посока към Пловдив) са били четирите цилиндрични наблюдателни кули. От южната ѝ страна крепостната стена е била единична. Между двете крепостни стени откъм север е имало преградна стена. Всяка от двете крепостни стени, вътрешната и външната, е

била с дебелина около 2 м. Разстоянието между външната и вътрешната крепостна стена е било 15 м. Във всяка от крепостните стени е имало вградени напречно и надлъжно греди, т.е. при изграждането на крепостта е приложена т.нар. система „сантрач“.

Д. Цончев предполага, че площта на крепостта е била около 10 дка. Върху територията ѝ се откриват руини от постройки и резервоар за вода. Между строителните материали на крепостта е намерена оброчна плочка с образа на тракийския Херос, т. е. тракийския конник (тракийско божество и/или герой). Почитан е в много тракийски светилища от римската епоха (I – III в. сл. Хр.). Среща се обаче и върху артефакти от предримската епоха – като образ на царя-конник или бог-конник (Летнишкото и Луковитското съкровище – IV в. пр. Хр.).

Фиг. 2. Д. Цончев. Окомерна скица на крепостта на Острия връх

Фиг. 3. План на крепостта според С. Торбатов (1 – късна античност, 2 – средновековие).

Според Д. Цончев „употребата на части от тухли и керемиди в крепостните зидове от по-стари постройки, белият хоросан, мрежите от напречни и надлъжни греди в зидовете,

както и монетата от Иван (Йоан) Цимисхи (969-976) ни позволяват да отнесем построяването на крепостта към времето на Първата българска държава, а нейното разрушаване – няколко века по-късно“. („Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна гора“, София, 1963 г., книга IX, с. 63–65)

Едва през м. декември 2005 г. и м. май 2006 г. на *Острия връх* са проведени следващите (сондажни по своя характер) археологически разкопки под ръководството на доц. С. Торбатов от НАИМ при БАН. Резултатите от тези проучвания той обобщава в своя студия със заглавие „Градището *Острия връх* край Овчеполци, Пазарджишко“, публикувана в „Сборник в памет на проф. В. Велков“, С., 2009 г. (с. 386–413).

Според него много от изводите на Д. Цончев се потвърждават. Други обаче остават дискуссионни. Уточнена е топографията на обекта. Установява се, че площта на крепостта е не 10, а 14 дка. За мащабите на Средновековието се приема, че това е град крепост. Не се потвърждава наличието на двойна крепостна стена; според техниката на градеж става въпрос за два строителни периода – късноантичен и средновековен.

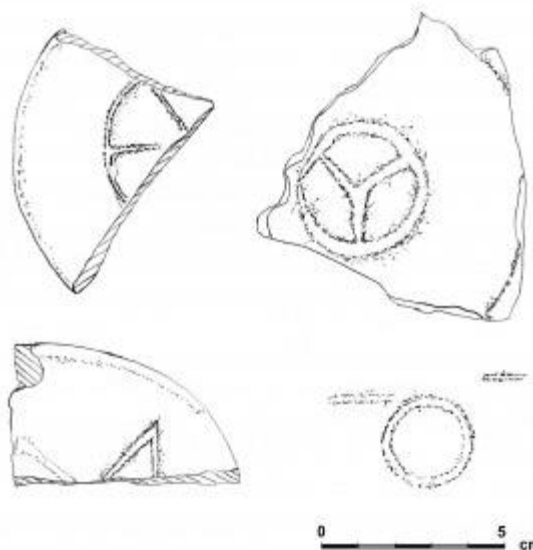
Както вече бе споменато, при първите проучвания в края на 50-те години на XX в. е намерена монета с образа на Йоан Цимисхи. При разкопките през 2005–2006 г. са открити други 39 монети от късноримския, ранновизантийския и по-късния същински средновековен период. Монетите са предимно медни, но има и бронзови. В зависимост от тяхното датиране С. Торбатов изгражда една възможна хронология на крепостта. Той смята, че най-късно в началото на VII в. животът в крепостта е прекъснат и е бил възстановен през втората половина на X в. И продължава до началото на XII в. Този извод С. Торбатов прави на основата на наличния археологически материал – не само монети, но и керамика, накити, въоръжение, други находки и сфрагистични паметници.

Керамиката е главно от периода XI–XII в. В тази връзка С. Торбатов посочва: „Фрагментите, носещи белезите на керамичното производство от предходния средновековен период (IX–X в.), са значително по-малко. Те произхождат предимно от гърнета с врязана украса. Към тази хронологическа група най-вероятно следва да се отнесат и намерените четири дъна с релефни знаци.“ („Градището *Острия връх*...“, с. 399).

Според мен релефния знак Y върху коментираните от С. Торбатов керамични фрагменти, определено е прабългарски. В това би се убедил всеки, който внимателно разгледа бронзовата розетка, намерена сред руините на първата българска столица Плиска. Върху едната ѝ страна е изобразен знака ипсилон с хаста YI. А от другата страна на розетката има по два знака върху всеки един от седемте ълъча. Върху един от тях, горе вляво, е изобразен знака ипсилон Y, който се вижда и върху керамичните фрагменти от *Острия връх*.

Фиг. 4. Графична рисунка на една от двете страни на намерената през 1961 г. в Плиска розетка. Според проф. Станчо Ваклинов (1921-1978) върху нея е изписан прабългарски рунически надпис. („Формиране на старобългарската култура“, С., 1977 г., с. 154).

Фиг. 5. С. Торбатов. Релефни знаци върху керамичните фрагменти от Острия връх. Върху керамичния фрагмент горе вдясно се вижда знака Y, който го има и върху розетката от Плиска.

След като вече е посочил, че намерените сред руините на крепостта четири керамични фрагмента с врязана украса са от IX–X в., С. Торбатов твърди: „След продължителен хиатус хълмът е бил отново заселен изглежда едва през втората половина на X в. Както свидетелства намерената типична керамика и особено релефните знаци върху дъната на част от съдовете, това население е било с български етнически произход. Много е вероятно първите заселници да са съставлявали част от преселническата вълна от земите на север от Балкана, породена от походите на Киевския княз Светослав (945–972).“ („Градището *Острия връх*...“, с. 406)

С. Торбатов е несъмнено прав в това, че знака Y върху керамичните фрагменти потвърждава присъствието на българи през Ранното средновековие в крепостта на *Острия връх*. Спорно е обаче предположението му, че тези българи идват в крепостта на *Острия връх* в началото на 70-те години на X век. Аргументите ми в това отношение са следните:

- В подкрепа на хипотезата си за т.нар. „преселническа вълна“ С. Торбатов се позовава на доказан специалист по историческа география като Красимира Гагова, но нейната гледна точка не потвърждава предположението му. По същество тя се придържа към утвърдената в българската историография позиция, че Пловдив и областта му, т.е. и дн. Пазарджишки край, са включени в българската държава при кан Маламир (836 г.). (Кр. Гагова, „Тракия през българското Средновековие. Историческа география“, София, 2002 г., с. 41) Кр. Гагова проследява в детайли перипетиите на военните действия между войските на киевския княз Светослав и тези на византийския император Йоан Цимисхи в началото на 70-те години на X в. и стига до извода, че оттогава до 80-те години на XII в. Тракия е част от Византийската империя. (Кр. Гагова, „Тракия през българското Средновековие...“, с. 48) Никъде в своята книга изследователката не говори за преселническа вълна по това време (началото на 70-те години на X в.) на българи от северна България в посока към Тракия.

Преселническа вълна е имало, но в един по-късен период /1026 – 1036 г./ и тя е причинена от нашествията на печенегите в североизточните български земи след 1018 г. В подкрепа на тази позиция е статията на Камен Станев, публикувана в сборник, посветен на 60-годишнината на проф. д.и.н. Петър Ангелов. /„Средновековният българин и „другите“ – София, 2013 г., с. 207 и с. 208/. Той категорично твърди: „Първият етап (968–971) е бил предизвикан от нашествията на русите и последвалата руско-ромейска война, когато огромен брой неукрепени селища били изоставени, а населението им се концентрирало в крепостите, а вторият етап обхваща времето между 1026–1036 г., когато в резултат на масираните

печенежки нашествия били изоставени и голяма част от крепостите, а населението потърсило спасение в Предбалкана и на юг от Стара планина“.

- В конкретния случай трябва да се имат предвид и историческите факти – днешният Пазарджишки край е включен в територията на Първата българска държава при кан Маламир (831–836) и това положение се запазва при кан Пресиан (836–852), при княз Борис I (852–889), при цар Симеон (893–927) и при цар Петър (927–969). Едва ли крепостта на *Острия връх* и региона около нея са били заселени от прабългари (да допуснем – в голяма степен славянизирани) или от славяни от българската група (да предположим – повлияни от прабългарската култура) чак през втората половина на X в. В предишните повече от 130 години тази територия (дн. Пазарджишка област) е в пределите на България и през този период средновековната ни държава е управлявана от някои от най-способните си владетели.

- Категорично в подкрепа на току-що изразената позиция е и релефния знак Y върху керамичните фрагменти от *Острия връх*. Този знак е прабългарски т. е. езически. В този смисъл появата му върху керамични фрагменти на *Острия връх* е логично да се отнесе към периода от 836 до 864 г. Т. е. появата на керамични фрагменти, върху които изобразен знака Y, трябва да се свързва с периода от присъединяването на територията на дн. Пазарджишки край към средновековна България при кан Маламир до въвеждането на християнството при княз Борис I.

Появата на керамични съдове в крепостта на *Острия връх*, върху които е изобразен знака Y, след 864 г., предполага този знак да е придобил и християнски смисъл. Дори това да е така, то не би било в подкрепа на твърдението, че керамичните съдове с релефни знаци, са донесени от българи в крепостта на *Острия връх*, едва в началото на 70-те години на X-ти в. Това според мен е станало още през първата половина на IX-ти в. Безспорно е обаче, че заслугата за откриването и обнародването на коментираните тук керамични фрагменти принадлежи на С. Торбатов.

Намерените накити сред руините на крепостта са главно стъклени и метални гривни. На основата на сравнителния анализ с други образци, които вече са датирани, С. Торбатов приема, че гривните са от XI–XII в., а вероятно и от XIII в. Същата позиция изразява и Любка Тодорова в статията си „Средновековни накити от крепостта *Острия връх* до с. Овчеполци, Пазарджишко“. (Годишник на Регионален исторически музей – гр. Пазарджик, том I, 2010 г., с. 61 – 68).

При разкопките са намерени четири железни върха на стрели и противокавалерийски железен шип, подобни на вече открити и на други средновековни археологически обекти по нашите земи. Интерес предизвикват и т. нар. „други находки“ в руините на крепостта – част от рамка на оброчна плочка и фрагмент от оброчна плочка с образа на Асклепий, документиращи културно присъствие в региона през римската епоха.

Според С. Торбатов „значимостта на този център (крепостта на *Острия връх*) през последната фаза от неговото съществуване се потвърждава и от намерените тук сфрагистични паметници – печат на високопоставен византийски сановник и неизползвано ядро за печат, свидетелстващи за наличието на канцелария“. („Градището *Острия връх*...“, с. 408)

Като се ръководи от намерените досега монети, С. Торбатов е склонен да приеме, че в началото на XII в. животът в крепостта на *Острия връх* е преустановен. Т. е. по време на османотурското завоевание през втората половина на XIV в. крепостта според С. Торбатов вероятно не е съществувала. (Информация за крепостта се съдържа и в статии на Стоилка Игнатова и Величка Мацанова. („Енциклопедия Пазарджик и Пазарджишка община“, изд. Беллопринт, 2011 г., с. 276 – 277)

Хипотезата обаче на С. Торбатов относно това, че крепостта е преустановила своето съществуване през XII–XIII в. трябва да бъде коментирана в контекста на една по-широка историческа фактология. Пазарджишко става част от Втората българска държава при цар Калоян (1197 – 1207). Територията, на която се намира крепостта на *Острия връх*, е в пределите на България при цар Иван Асен II (1218 – 1241), при цар Михаил II Асен (1246 – 1256), при цар

Константин Тих (1257 – 1277), при цар Георги Тертер I (1280 – 1292), при цар Теодор Светослав (1300 – 1321), при цар Георги Тертер II (1321 – 1322) и при цар Иван Александър (1331 – 1371).

От този исторически преглед се вижда, че територията на крепостта на *Острия връх* е в границите на България от началото на XIII в. до втората половина на XIV в., когато дн. Пазарджишки край е завладян от османските турци. Като се има предвид стратегическото положение на *Овчите хълмове* по отношение на Тракийското поле и Средна гора, определено може да се смята, че тя е била действаща през посочените повече от 150 години. В определени периоди крепостта е на границата между средновековна България и нейните тогавашни съседи на юг – Латинската империя до 1261 г., Византия след 1261 г. и Османската държава от средата на XIV в. Тези обстоятелства несъмнено са придавали значимост на твърдината на *Острия връх* и са превръщали в необходимост нейното съществуване.

Според мен дори крепостта на *Острия връх* да не е била действаща по време на османотурското нашествие през втората половина на XIV век, то определени събития тогава в близост до *Върха*, са породили появата на легендата за войводата Георги.

В заключителните си думи за крепостта на *Острия връх* С. Торбатов е много внимателен и не се опитва да бъде категоричен: „Предложените по-горе обобщителни бележки за градището край Овчеполци са базирани на наличния към момента археологически материал. Те нямат претенции за окончателност. Бъдещите проучвания ще потвърдят или опровергават формулираните в настоящата работа тези.“ („Градището *Острия връх*...“, с. 408)

Почти всички изследователи на крепостта на *Острия връх* след Ст. Захариев я локализируют при село Овчеполци (до 1934 г. Ферезлий). От гледна точка на принципа „тук и сега“ това е така. Руините на крепостта наистина са най-близо до днешното село Овчеполци. От гледна точка на конкретните исторически обстоятелства обаче, трябва да приемем позицията на Ст. Захариев. Легендата, която той разказва, отразява събития, свързани с отбраната на крепостта при османотурското завоевание през втората половина на XIV в. Част от днешния Пазарджишки край (вкл. и региона на *Овчите хълмове*) е завладян от османските турци след 1369 г., когато превземат Пловдив, а другата част – след 1371 г., когато християнските войски на Вълкашин и Углеша са разбити при Черномен. При цар Иван Шишман (след 1371 г.) южната граница на България (Търновското царство) вече е минавала по билото на Средна гора. Тази историческа хронология съответства на обстоятелствата, които проф. д-р Ив. Батаклиев (1891-1973) – най-ревностният последовател на Ст. Захариев – посочва по отношение на Черногорово. А те са следните:

- За нито едно от селищата в близост до *Острия връх* няма писмено свидетелство, че е съществувало по време на Българското средновековие. Черногорово е единственото от тези селища, което Ив. Батаклиев открива в документ от 1479 г., т. е. във време, което е твърде близо до времето на османотурското завоевание и съпротивата срещу него през втората половина на XIV век. При това с българско име. Според проф. Хр. Гандев („Българската народност през XV век“, С., 1972 г., с. 307, 308) става дума за османотурски регистър на доганджиите (соколарите) в Северна Тракия от 1477 г. От 1479 г. до 1484 г. в този регистър са правени промени от централната фискална (данъчна) служба.

- Според османотурски регистър 1576 г. Ферезлий (Овчеполци) е турско село. В този документ е обелязано, че тогава в това село е имало седем едри овцевъди, като всичките са турци. В същия документ е отбелязано, че от 12 едри овцевъди в Черногорово, 10 са българи. По същото време в Балдъово (Росен) има само двама едри овцевъди, които са българи. В село Цар Асен (Караплий) е имало трима едри овцевъди – турци. Село Кавак дере (Тополи дол), което също е в близост до *Овчите хълмове*, не фигурира в този регистър. („Пазарджик и Пазарджишко“, С. 1969 г., с. 455, с. 460, с. 547, с. 538).

- Това положение се запазва и през първата половина на XVII в. Руси Стойков в своя статия под заглавие „Българското население в Пазарджишко и Пловдивско през

1633 г.“ коментира във в. „Септемврийско знаме“ (бр. 83 от 26 октомври 1963 г.) османотурски документ от 1633 г. – кратък регистър на джизие, поголовен данък, плащан от всички немюсюлмани от 18 до 46-годишна възраст, жители на Пловдивския вилает, който е бил разделен на две каази: Филибе (Пловдив) и Татар Пазаръ (Пазарджик).

От селищата около *Овчите хълмове* в този документ са записани само Чернелюк (Черногорово) и Балдьово (НБКМ, Ориент. отдел, ф. 88, а. е. 50). Документът потвърждава, че дори през 1633 г. Ферезлий продължава да бъде турско село. Все още през първата половина на XVII век в него няма немюсюлманско население (българи).

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Всички тези факти потвърждават, че по време на османотурското господство Черногорово е най-голямото и доминирано от българи село в близост до *Овчите хълмове*. Тези факти обаче имат доказателствена сила и по отношение на обстоятелствата от времето на Българското средновековие. В подкрепа на това са, че през втората половина на XIV в., когато набира сила османотурското завоевание и съпротивата срещу него, Черногорово е било стратегически важното селище, свързано с крепостта на *Острия връх*.

ЛИТЕРАТУРА

1. Батаклиев, Иван (1969). Пазарджик и Пазарджишко. Историко-географски преглед. София: Профиздат, 1969.
2. Ваклинов, Станчо (1977). Формиране на старобългарската култура VI – XI век. София: Наука и изкуство, 1977.
3. Гагова, Красимира (2002). Тракия през българското Средновековие. Историческа география. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2002, ISBN: 954-07-1647-0.
4. Гандев, Христо (1972). Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. София: Наука и изкуство, 1972.
5. Захариев, Стефан (1870). Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката кааза. Виена: Л. Сомер и с-ие, 1870.
6. Захариев, Стефан (1973). Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката кааза. София: ОФ, 1973.
7. Игнатова, Стоилка (2011). „Крепост Острия връх“, в: Енциклопедия Пазарджик и Пазарджишка община. Пазарджик: Беллопринт, 2011, 276, ISBN: 978-954-684-308-1.
8. Мацанова, Величка. „Крепости на територията на Община Пазарджик“, в: Енциклопедия Пазарджик и Пазарджишка община. Пазарджик: Беллопринт, 2011, 276-277, ISBN: 978-954-684-308-1.
9. Станев, Камен (2013). „Миграцията от Тракия към Северна България в края на XII – началото на XIII век и нейните последици“, в Средновековният българин и „другите“. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2013, 207-226, ISBN: 978-954-07-3454-5.
10. Стойков, Руси (1963). „Българското население в Пазарджишко и Пловдивско през 1633 г.“, във в. „Септемврийско знаме“, бр. 83 от 26 октомври 1963 г.
11. Тодорова, Любка (2010). „Средновековни накити от крепостта *Острия връх* до с. Овчеполци, Пазарджишко“, в Годишник на Регионален исторически музей – гр. Пазарджик, том I, 2010, 61–68, ISSN: 1314-2038.
12. Торбатов, Сергей (2009). „Градището Острия връх край Овчеполци, Пазарджишко“, в: Сборник в памет на проф. Велизар Велков. София: Национален археологически институт с музей, 2009, 386–413, ISBN: 978-954-400-005-9.
13. Цончев, Димитър (1963). Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна гора. Материали за Археологическата карта на България, книга IX. София: БАН, 1963.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СПЕЦИФИЧНИ СВЛАЧИЩНИ ПРОЦЕСИ ЧРЕЗ ЧИСЛЕНИ МЕТОДИ

Васил Йорданов

Национален Военен Университет „Васил Левски“, Велико Търново, България
Политехнически Университет Милано, Милано, Италия
vasil.yordanov@polimi.it

Резюме: Процеси като срыв на геоложката основа са наблюдавани по повърхността на Луната от десетилетия. Въпреки това, все още няма изготвен подробен и изчерпателен лунен инвентар на свлачищата. Тъй като няколко космически агенции се подготвят за нова ера на лунното проучване, която ще доведе до създаване на постоянни бази и експлоатирането на лунни ресурси, познаването на свлачищните райони ще бъде изключително важно. В този труд е предложен метод за детекция на свлачища в лунни метеоритни кратери. За конкретният проект са избрани кратери от тип „обикновени“. За предварителното проучване са използвани изображения от WAC (Широкоъгълна камера) и цифров елевационен модел 100 м x 100 м (WACGLD100 DEM), получени от мисията LROC NASA. В литературата, полиномите на Чебишев са използвани за интерполиране на профилите на напречните сечения на кратера, за да се получи параметрична характеристика, полезна за класифициране на различни морфологични форми. Полиномите на Чебишев са използвани поради техните ортогонални свойства и ниска грешка на апроксимация. В тази работа, е предложено ново приложение на полиномното апроксимиране чрез Чебишев за изчисляването на напречните профили на кратера, като се вземат предвид някои статистически тестове на резултатите, получени по време на изчислението по метода на най-малките квадрати. Наличието на свлачища в лунните кратери след това се изследва чрез анализиране на приноса на нечетните коефициенти на изчислените полиноми на Чебишев, тъй като представляват асиметричния компонент на напречния профил. Първоначалните тестове показаха много добри резултати при идентифицирането на свлачища, при прилагането на методиката общо върху 51 кратери. След анализа на четири ортогонални профила на кратер и прилагането на дискриминиращ критерий, правилно се категоризираха 87.7% от напречните профили, които наистина са засегнати от свлачища. От друга страна, се получи правилна класификация на 83.3% от напречните профили без срывове на склона.

Ключови думи: Луна, свлачище, кратери, числени методи, Чебишев

JEL: C310

INVESTIGATION OF SPECIFIC LANDSLIDE PROCESSES THROUGH NUMERICAL METHODS

Vasil Yordanov

National Military University “Vasil Levski“, Veliko Tynovo, Bulgaria
Politecnico di Milano, Milano, Italy
vasil.yordanov@polimi.it

Abstract: For decades, processes such as geological slope failures were observed on the Moon's surface. Yet, there is no full cover, in-depth lunar landslide inventory. In the meantime, several public and private space agencies are planning and preparing for a new era in the lunar

reconnaissance, which eventually will lead to permanent lunar stations and mineral mining, as a hazard knowing the locations of landslides occurred on the Moon's surface will be very important. In this work is proposed a method for a detection of big landslides inside lunar impact craters. The study was performed for the simple type of craters. Where for the preliminary study and test were used images from NASA's LROC WAC (wide angle camera) and a digital elevation model created from the same datasets (WACGLD100) with a spatial resolution of 100 x 100 m. In the literature, the Chebyshev's polynomials are used to for interpolation of cross-sections of impact craters, in order to derive parametric characterization and classify into morphological features. In the current, work is proposed a new application of the Chebyshev's polynomial for approximation of impact craters cross-sectional profiles, taking into account statistical test performed on the derived coefficients. As final step, the landslides inside craters are determined through the contribution of the odd numbered polynomial coefficients which are responsible for the asymmetric component of the cross-sectional profile. The proposed methodology was tested on 51 pre-defined craters and exhibited very promising results. For each crater four cross-sections were analyzed and after applying a threshold value 87.7% of the cross-sections were correctly classified as one hosting a landslide. On the other hand, 83.3% of the cross-sections which were not exhibiting geological failure were classified correctly.

Ключови думи: Moon, landslide, impact crater, Chebyshev

JEL: C310

ВЪВЕДЕНИЕ

Повърхността на Земята се променя с течение на времето, под влиянието на различни фактори (тектонизъм, вулканизъм, ерозия или метеоритни удари). Тези процеси влияят не само на нашата планета, но и на всички планети от земен тип, които са обвити със скална кора. Като едни от най-често срещаните разрушителни събития могат да бъдат приети свлачищните процеси. Те се появяват в различни форми, при различни обстоятелства, с различна разрушителна интензивност. Всяко едно движение на земна маса, скални откъси или отломки, под действие на гравитацията, може да бъде прието за свлачище. Механизмите на движение на тези процеси са зависими от много фактори – наклон на терена, тип материал, който бива преместен, обем преместен материал и т.н. Движенията на свлачищните процеси могат да бъдат тип потоци, приплъзвания, преобръщания или срутища. Като размер могат да бъдат от паднало парче скала до огромни подводни свлачища. На Земята, водата е в основата на повечето свлачищата, било то под формата на дъжд или от интензивни снеготопения. Докато на планети без атмосфера или с незначителна такава, като Луната или Марс, най-честите причини за свлачища са сеизмичните трусове причинени от метеоритни удари.

Луната е най-близкото небесно тяло до Земята и като такава е и единственият естествен спътник, обикалящ около нашата планета. За да се разбере образуването и еволюцията, Луната е и обект на многобройни изследвания, които биха били от полза за по-доброто разбиране на нашата планета и други космически тела. Като орбитален спътник, гравитационното влияние на Луната върху Земята води до приливи и отливи на океана, както и леко удължаване на земния ден. От друга страна ресурсите необходими за енергия и минерали на Земята са ограничени. Естествено, развитието на човечеството ще доведе до експлоатация на лунните минерални ресурси. Благодарение на човешките мисии по повърхността на Луната и дистанционните изследвания, е установено наличието на вода, желязо и други материали. Лунните материали стават по-привлекателни за добив поради големите им количества, отколкото на Земята (например Хелий-3). Добиването на материали от Луната ще бъде от полза за бъдещите мисии за индустриализация и космическо проучване (Badescu, 2013), като се намалят разходите в сравнение с извличането им от Земята. Поради

това, изследванията на физическите процеси на повърхността на Луната са много важни. Национални агенции и частни компании вече са показали интерес да проучват и експлоатират Луната, като има предложени мисии за изграждане на постоянни лунни бази и за започването на някои минни дейности на повърхността. Освен това, с развитието на технологиите и мисиите за изследване на Луната от някои от най-големите космически агенции, използването на данни от дистанционни наблюдения с достатъчна пространствена резолюция премахва разстоянието като ограничение, което позволява на научните общности да изучават в детайли лунната повърхност, също така и процесите, които я засягат.

В литературата, полиномите на Чебишев са използвани за интерполирането на профилите на напречните сечения на кратера, за да се получи параметрична характеристика (Mahanti et al., 2014), полезна за класифициране на различни морфологични форми. Полиномите на Чебишев са използвани поради техните ортогонални свойства и ниска грешка на апроксимация. В тази работа, е предложено ново прилагане на полиномното апроксимиране чрез Чебишев за изчисляването на напречните профили на кратера, като се вземат предвид някои статистически тестове на резултатите, получени по време на изчислението по метода на най-малките квадрати. Наличието на свлачища в лунните кратери след това се изследва чрез анализиране на приноса на нечетните коефициенти на изчислените полиноми на Чебишев, тъй като представляват асиметричния компонент на напречния профил. Всъщност, в случай на свлачище в кратера, оригиналната форма на кратера е модифицирана чрез добавяне на асиметричен компонент. След отстраняването на ефекта от склона на терена и наклона на дъното на кратера, които могат да допринесат за общата асиметрия на кратерните форми, без да са свързани пряко с наличието на свлачище, равномерността на профила, получена само чрез използване на нечетните коефициенти, се анализира. При наличие на големи отклонения от равномерен профил, вероятността, да има свлачища в кратера, е висока. Като мярка за неравномерността на профила, се отчитат остатъците по отношение на хоризонтална линия. В тази работа са приложени два критерия за определяне на неравномерността на профил интерполиран само от нечетни коефициенти: адаптивен и фиксиран критерий. И двата критерия показаха много добри резултати при идентифицирането на свлачища в тест, проведен общо върху 51 кратери. След анализа на четири ортогонални профила на кратер и прилагането на фиксиран критерий, правилно се категоризираха 87.7% от напречните профилите, които наистина бяха засегнати от свлачища. От друга страна, се получи правилна класификация на 83.3% от напречните профилите без срилове на наклона, като все така беше приложен същият метод за оценка.

1. СВЛАЧИЩНИ ПРОЦЕСИ И ПОДХОДЯЩИ ТЕРЕНИ ЗА ТЯХНОТО ВЪЗНИКВАНЕ

1.1. Свлачища на Земята

„Свлачище“ е движение на маса от скали, отломки или земя надолу по склона, под влияние на гравитацията (Cruden & Varnes, 1996). Движещите се маси играят важна роля за планетарното геоморфологично еволюиране. Тъй като тези естествени опасности засягат пряко и непряко човешкия живот, тези процеси са изучавани от векове.

Свлачищните процеси на Земята се появяват в голямо разнообразие от видове, различни предразполагащи фактори и терени. Появило се свлачище оставя своя разпознаваем белег – морфометричен (Pike, 1988) и радиометричен (Guzzetti et al., 2012), като промени във формата на топографската повърхност. Терминът "разпознаване на свлачище" включва всички онези дейности, насочени към разпознаване на минали свлачищни събития, настъпили в определен регион (Scaioni et al., 2014).

1.2. Свлачища на Луната

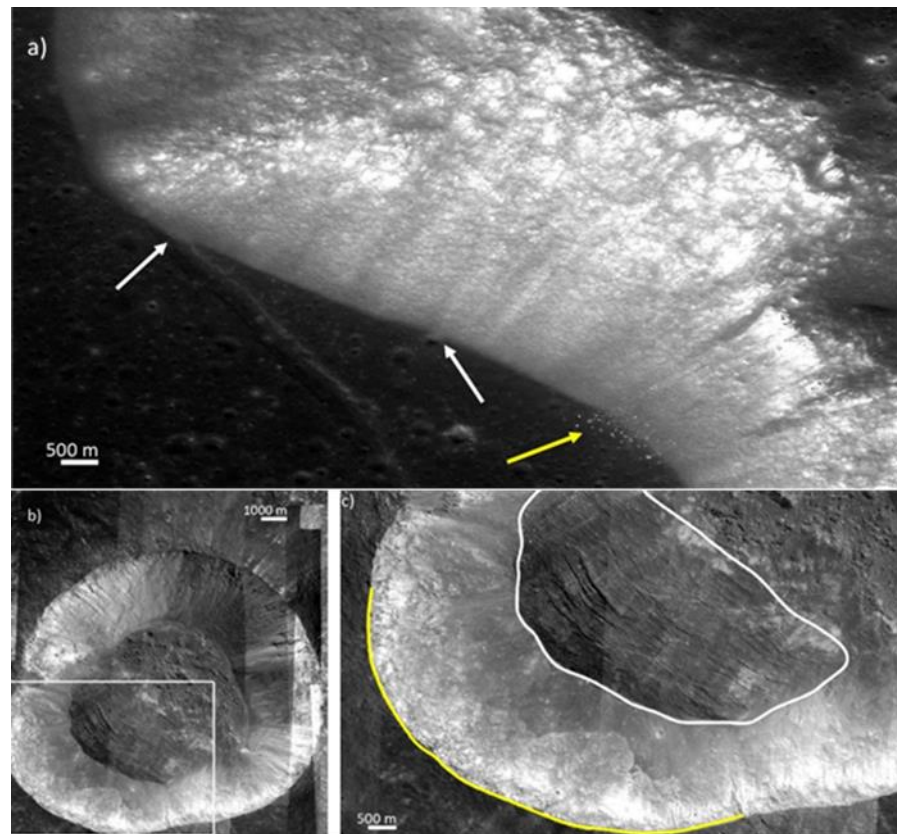
Повърхността на Луната е богата на геологични особености, поради което процеси на свличане на земни маси могат да бъдат идентифицирани на различни локации по лунната повърхност, като например в кухините на кратери, вулканични куполи, тектонични склонове,

тесни канали и др.(Xiao et al., 2013). Независимо от разнообразието на повърхностните форми, доминиращи са кратерите от метеоритни удари и по-голямата част от свличанията се появяват именно по стените им. Още от мисиите Apollo са правени някои проучвания като продължават и в днешно време (Brunetti et al., 2015; Pike, 1970; Scaioni et al., 2018; Senthil Kumar et al., 2013; Xiao et al., 2013; Yordanov et al., 2016), фокусирани върху изучаването на морфологичните характеристики на свлачищата и тяхната дистрибуция, както и на предразполагащите фактори и механизми за задействане. Независимо от отсъствието на вода, различни автори класифицират свлачища на Луната по критерии подобни на тези на Земята. В резултат на това, свлачищата на Луната могат да бъдат групирани като свличания, слайдове и пълзящи, като се оценяват по тяхната морфология, възможни модели на движение и размери на свлечения материал (Xiao et al., 2013).

Независимо, че планети се различават помежду си по отношение на атмосфера и геоложката структура, свлачищни процесите се наблюдават върху повърхността на Меркурий (Xiao & Komatsu, 2013), Венера (Waltham et al., 2008), Марс (Brunetti et al., 2014) и на някои спътници. На Луната първите изследвания за свлачищни движения са извършени от Pike (1970) , използвайки изображения от Apollo 10. Той успява да разпознае и класифицира свлачищата като пълзящи, падания, слайдове. Поради липсата на подходящи данни за работа, до 2009 г. само няколко проучвания за Луната са концентрирани в този тип проблем. През последните няколко години – Xiao (et al., 2013) изследва свлачища в лунни райони и ги класифицира в различни морфологични групи, използвайки критерий, подобен на Cruden and Varnes (1996). Подбраните повече от 300 примера за свличане на земна маса са класифицирани като падания, потоци, слайдове и срутища. Kumar (et al., 2013) изследва свлачищни движения от типа потоци и предполага, че са в следствие на земетръсни процеси, вероятно причинени от близки метеоритни удари. Brunetti (et al., 2014, 2015) извърши визуален анализ за откриване на свлачищни характеристики по повърхността на Луната, Марс и Меркурий.

1.3. Свлачища тип „Slumps“

„Slumps“ са внезапни масови движения на големи количества от скали и/или фин материал (Фигура 1) на къси разстояния (Ritter et al., 1995). Такъв тип срыв обикновено се случва скоро след формирането на кратер, когато разтопените материали от удара и отломки са нестабилни по стените на кратера. Свличането на земна маса обикновено се плъзга вдлъбната или по равнинна повърхност. Този тип свлачища са обект на изследване на настоящата работа.

Фигура 1. а) „slump“ по дължината Promontorium Laplace, депозита е покрил малък кратер и канал (бели стрелки). Следи от боулдъри и техните след от ями (жълти стрелки) б) Срината стена на кратера Tharp; короната (в жълто) и депозита (в бяло) ясно отличими.

(Изображения получени чрез QuickMap™ tool)

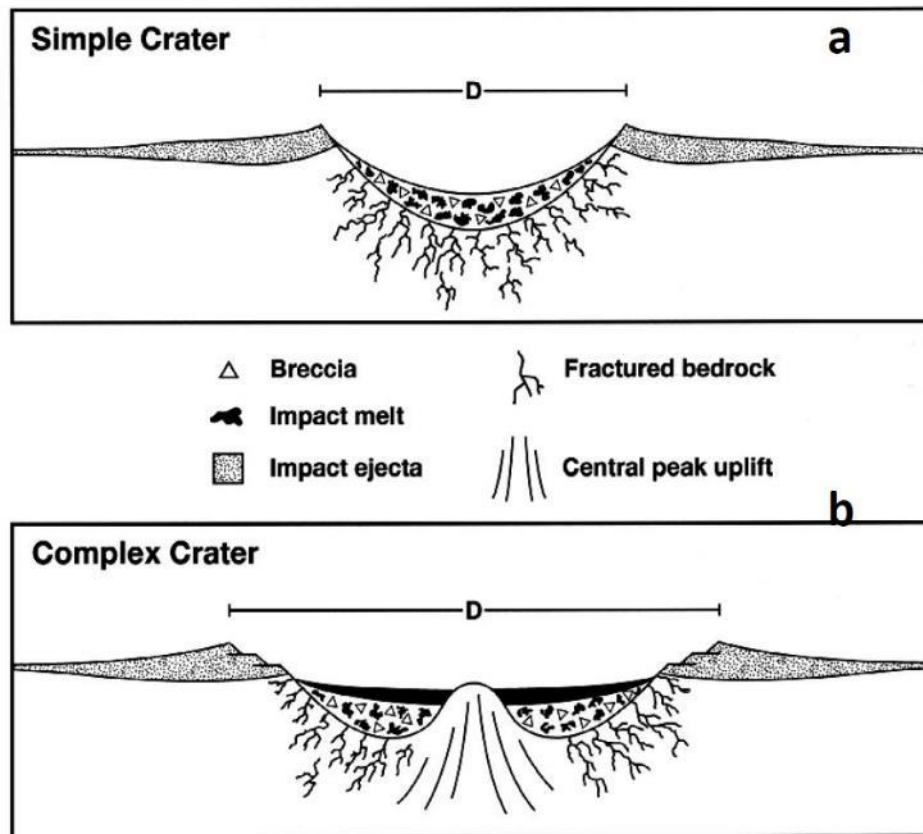
1.4. Кратери от тип „обикновенни“

Един от най-често срещаните процеси, които влияят за повърхностната промяна на всички планети от тип „земна“ са метеоритните сблъсъци.

До началото на 20-и век учените приемали, че кратерите са стари гигантски изчезнали вулкани. С постиженията на технологичното развитие и по-специално с програмата Apollo в началото на 70-те години на миналия век, предоставените изображения с висока разделителна способност и анализ на място опровергали теорията за вулканичния произход. Лунните кратери са запазили тяхната форма поради липсата на атмосфера, докато на Земята наличието на вода и ерозионни процеси са оставали видими малка част от метеоритните кратери.

Макар че кратерите могат да бъдат дефинирани като кръгли вдлъбнатини, те могат до голяма степен да се различават един от друг и да се класифицират според размера, изхвърления материал, влиянието на ерозионните процеси върху тях и възрастта. Пръстеновидната форма на билото на кратера зависи от ъгъла на удара на метеорита. Въпреки това повечето от тях са кръгли, защото ъгълът на удара трябва да е по-малък от 10° спрямо околния терен, така че да може да произведе кратер с елиптична форма. Основната форма на кратер е куполовидна депресия с издигнати била. Големината на кратери според диаметър (измерено разстояние от било до било) варира в широки диапазони от 0.1 μm до над повече от 2500 км в диаметър (най-голямото, най-старото и най-дълбокото поле от метеоритни кратери се намира на Южният полюс на отдалечената страна на Луната – полето Айткен (Petro & Pieters, 2004)). С увеличаването на диаметъра кратерите стават пропорционално по-плитки и по-сложни по форма, включително и появата на терасовидни

стени и централни върхове. Проучванията показват, че на всички земни планети морфологични промени са забележими (Pike, 1980). Освен това типовете кратери се класифицират в литературата според техните морфологичните характеристики – обикновени, сложни и много-рингови басейни (Melosh, 2011).

Фигура 2. Структура на а) обикновен и б) сложен кратер.
(Източник: NASA)

Както беше посочено по-горе, обикновените куполовидни кратери се отнасят за метеоритните кратери от тип „обикновени“. Освен това те имат малки, заоблени или в някои случаи плоски подове с гладки стени (виж Фигура 2). Кратерите от този клас имат диаметър от било до било, до 15 километра на Луната и от 3 до 6 километра на Земята. Островърхото било се издига на височина над обкръжаващия терен, около 4% от диаметъра на кратера, който обикновено представлява смесен слой от изхвърлени отломки, изпечени от предварително съществуваща повърхност. Съотношението между дълбочина и диаметър е $1/5$, което е относително високо според Melosh (2011). Подът на обикновените кратери е покрит с пласт от начупена и разтопена скала ("бречя"), която се спуснала веднага след удара. Дебелината на този пласт е около $1/2$ до $1/3$ от дълбочината на кратера (от върха на билото до пода).

Поради размера си и начина на формиране кратерите от тип „обикновени“ са едни от най-благоприятните терени за свлачищни процеси от тип „slumps“. Поради тази причина фокусът на анализите посредством числени методи ще бъде върху този тип кратери.

В началният период на тази работа бяха анализирани общо 51 кратери от тип „обикновени“. Диаметърът им варира от 2 км до 50 км. Разположението на кратерите е различно – обхваща разнообразни терени на Луната (планини, мария). Някои от кратерите са взаимствани от проучването, извършено от Brunetti et al. (2015), за да бъдат използвани за валидиране на новата предложена методология. Както бе споменато по-горе, само обикновени типове кратери са избрани поради тяхната проста структура и форма, докато сложните такива се нуждаят от модифициран подход.

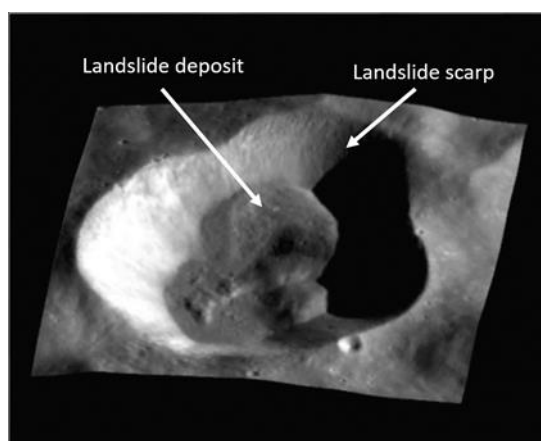
2. МЕТОДИ ЗА КАРТОГРАФИРАНЕ НА СВЛАЧИЩА И ИЗПОЛЗВАНИ ДАННИ

2.1. Lunar Reconnaissance Orbiter (LRO) NASA

LRO разполага с шест отделни инструмента на борда с цел създаване на точни карти и получаване на изображения с висока разделителна способност, оценка на потенциални бъдещи места за кацане и лунни ресурси и характеризиране на радиационната среда (Chin et al., 2007). Един от оборудваните инструменти и данните, получени от него, използвани в тази работа, са от Lunar Reconnaissance Orbiter Camera (LROC). LROC се състои от две камери с тяснобъгълна (NAC) и широкобъгълна камера (WAC). Резолуцията (Ground Sampling Distance GSD) на NAC могат да достигнат максимум 0,5 м при 5 километрова ивица, докато WAC осигурява изображения от 100 м при 60 километрова ивица в седем цвята. В резултат на това, от WAC стерео изображенията е произведен почти глобален дигитален теренов модел (DTM) с разделителна способност 100 x 100м, като Global Lunar DTM 100 m (GLD100) покрива 98,2% от цялата лунна повърхност (Scholten et al., 2012), със средна точност на надморска височина по-добра от ± 20 m. Особено в „мария“ регионите е още по-добре ± 10 m. GLD100, WAC и NAC изображения бяха използвани за изследване на свлачищни функции на лунната повърхност чрез уеб интерфейса QuickMap™ (<http://target.lroc.asu.edu/q3/>) и Java програма с отворен код за планиране на мисии и анализ за отдалечено наблюдение (JMARS). Това е географска информационна система (ГИС), разработена от Държавния университет в Аризона (<http://jmars.asu.edu/>).

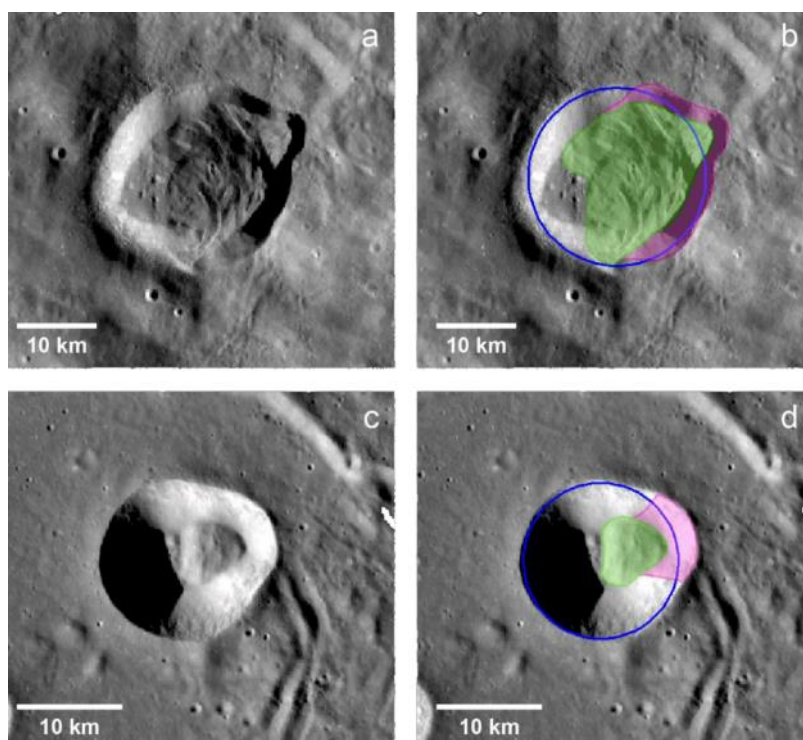
2.2. Визуално разпознаване

Свлачищата на Луната са изследвани от десетилетия, но все още не е направен пълен инвентар. Визуалното разпознаване и картографиране на лунните свлачища се възползват от едни и същи критерии, които се използват често (Mahanti et al., 2014; Pommerol et al., 2012) от геоморфолозите за откриване и картографиране на свлачища на Земята (Guzzetti et al., 2012). По-специално, данните от дистанционното наблюдение са доказали, че предлагат безпрецедентни възможности за картографиране на геоложки опасности в големи пространства (Scaioni et al., 2014). Данните от дистанционното наблюдение са още по-важни за космически тела, защото в такъв случай те са основният, ако не и уникален, източник на данни. Напоследък някои типични критерии, които обикновено се прилагат за картографиране на свлачища на Земята, са използвани за идентифициране и картографиране на свлачища във Валес Маринерис, Марс (Brunetti et al., 2014). Анализът е съсредоточен върху обикновен тип кратери със свлачища. Като фактор на задействане се приема, че свлачищата са били произведени по време на модификационния стадий на кратер, както и задействан от произведената ударна вълна от близък метеоритен удар.

Фигура 3. Примери за свлачище от тип “slump” на Луната. Белите стрелки показват основните признаци на свлачището (т.е., откоса и депозита).

(Източници: Brunetti et al. 2015 и NASA/Goddard Space Flight Center/Arizona State University)

Фигура 4. Примери на свлачища в кратери. Фигури a) и b) представляват кратер Gerasimovich D; (c) и (d) Cassini A. Синята окръжност представлява кръглице била на кратер; розовите и зелените зони показват откоса на свлачището и депозирания материал:

(Източник: Brunetti et al. 2015 и NASA/Goddard Space Flight Center/ASU)

За първото изследване са анализирани изображения дискретна промяна във формата на кратер. Горните части на свлачищата са видими по билата или стените на кратера, а по-голямата част от изместения материал е изместен на пода на кратера (Brunetti et al., 2015). Трябва да се отбележи, че споменатите по-горе особености са свързани със свлачища от типа „Slumps“ (виж Фигура 3). Процесът е последван от извличане на различни топографски профили за целите на морфологичното изследване на кратер и свлачище. Като резултат, 60 свлачища са засечени в 38-те изследвани кратера (пример Фигура 4).

2.3. Разпознаване чрез числени методи – полиноми на Чебишев

Свлачища в кратерите се появяват след формирането на основната кухина вследствие на нестабилност на почвата, лунни земетресения, директни нови въздействия от метеорити или сеизмични вълни, генерирани от други въздействия в близкото. Анализът на формите на кратера, в 2-D или 3-D, е от съществено значение за разбирането както на самият сблъсък, така и на въздействието след удара. От една страна, са предложени методи, основаващи се на извличането на някои измерими характеристики на кратера (диаметър и дълбочина на различни места, кръговина, наклон и др.) И качествени характеристики (централни върхове, повърхностна структура, асиметрии и др.) (Pommerol et al., 2012). Тези методи се основават на предположението за теоретичен модел, който трябва да се приложи за сравняване на групи от подобни кратери. За съжаление, такива методи не предлагат подробно описание на формата на кратера, която да бъде анализирана за откриване разрушаващи процеси по повърхността (Mahanti et al., 2014).

От другата страна, използвани са полиномни апроксимации, за да се опишат профилите на напречното сечение на кратер. Тези методи могат да бъдат класифицирани като задвижвани от данни, тъй като не се нуждаят от априорни модели. Тъй като апроксимацията на по-сложните форми на сеченията може да бъде направено просто чрез увеличаване на реда на апроксимиращия полином, това решение е потенциално ефективно в случая на кратери,

засегнати от свлачища. Нивото на апроксимация зависи от степента на приетите полиноми: изпуснатите термини водят до така наречената грешка на скъсяване, чиято величина е свързана със специфичните приложени полиноми. Mahanti et al. (2014) използват полиномите на Чебишев (Mason & Handscomb, 2002) за апроксимиране на профилите на напречните сечения на кратера. Това са редица ортогонални полиноми, всеки от който с уникална и некорелирана форма по отношение на всички други членове от поредицата. Апроксимирането на всеки профил се осъществява, като се вземе предвид дължината на напречното сечение, така че да е два пъти повече от диаметъра на кратера от ръба до ръба. Това разстояние след това се нормализира между -1 и +1, което е и домейнът на полиномите на Чебишев. В този интервал всяка произволна непрекъсната функция може да бъде апроксимирана (Gautschi, 2005). В разглеждания случай функцията за апроксимиране е дискретният профил на кратера $f(x)$, където x е посоката на пробата.

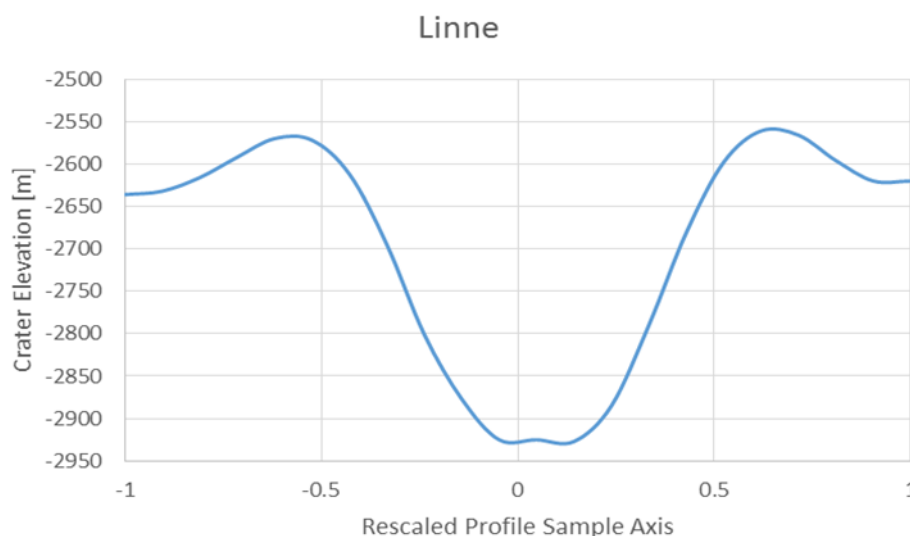
Няколко свойства правят полиномите на Чебишев особено ефективни за апроксимиране на профилите на напречните сечения на кратер. Те могат да бъдат обобщени в четири основни точки:

- ортогоналност на базовите функции и несвързаност между изчислените коефициенти: въпреки че общият брой на приетите коефициенти може да бъде различен, изчислените стойности на коефициентите от по-нисък ред винаги са еднакви. Тази характеристика е важна, защото прави изчислените коефициенти независими от конкретния процес на изчисления, така че те могат да бъдат сравнени със сходни от други напречни профили. Всъщност, по-ниски номерирани коефициенти имат по-голямо въздействие при апроксимирането на геометрията на профила;
- полиномите на Чебишев водят до най-малкото максимално отклонение по отношение на интерполираната функция, т.е. в този случай, профилът на напречното сечение на кратера (Mason & Handscomb, 2002);
- екстремни стойности на полиномите винаги се появяват на някои специфични позиции върху базовата ос ($x = -1, 0, +1$). Тази характеристика улеснява свързването на коефициентите на изчислените полиноми, с геометрията на кратера;
- корелация между коефициентите от по-нисък ред, както и някои комбинации от коефициенти, с важни морфологични свойства на кратера и неговия обкръжаващ терен (средна височина на профила на кратера, локален топографски градиент, дълбочина на кратера и т.н. Mahanti et al., 2014). Това не означава, че морфологичните характеристики могат да бъдат директно измерени, а че набор от обективни числови индикатори може да бъде получен чрез повторяем почти автоматичен процес;
- откриване на асиметрия в профила на напречното сечение на кратера въз основа на анализа на нечетните полиноми.

Възползвайки се от тези свойства, Mahanti et al. (2014) показат, че профилите на напречното сечение на лунните кратери могат да бъдат апроксимиране чрез използване на полиномите на Чебишев. Използвайки първите 17 коефициента ($M = 16$), е възможно да се опише в компактен стандартен формат профила, а също и да се използва класификация на различните кратерни форми.

В Mahanti et al., (2015) някои първоначални резултати от анализа на асиметричните компоненти на полиномите на Чебишев демонстрират възможността за засичане на свличания на маса по стените на кратера.

След получаване на правилно апроксимиране с проведените статистически тестове за функционалност и значение на избрания модел, трябва да се определи праг за откриване на някои свлачища. Тъй като процесът не е ясно обособен, бяха тествани различни теории и подходи. Независимо от това, основната цел бе да се разработи подход за откриване на несъответствията между теоретичното напречно сечение на кратера (примери Фигури 5 и 6) и анализираното (примери Фигура 6,7 и 8).

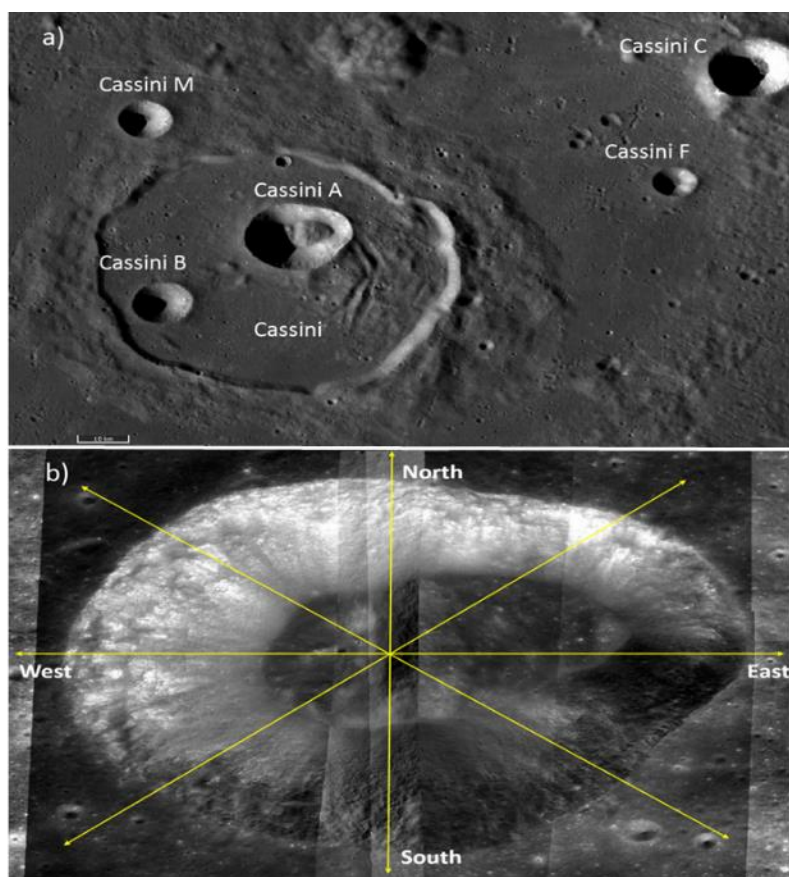
Фигура 5. Профил запад-изток (W-E) на кратера Linne, извлечен от WACGLD100. Хоризонталната ос е преместваща се за целите на следващото апроксимиране чрез полиномите на Чебишев. Формата на кратера се счита за добре запазена след формирането и като много добър пример за тип „обикновени“.

Тъй като механизмът за образуване на кратери е известен и теоретичната кратерна форма се счита куполообразна, всички отклонения от нея се разглеждат като характеристики на свличане на маси (след допълнителен визуален и спектрален анализ). Трябва да се отбележи, че всички опити и анализи са извършени и валидирани с резултатите, получени от Brunetti et al., (2015). Въз основа на визуален анализ, за първото изследване са взети предвид само огромни свличания на склона (Slumps).

Логично трябва да се определят някои прагови критерии, които да интерпретират получените резултати. В тази работа бяха приети два: адаптивни и фиксирани прагове. Където адаптивното е представено от kRMS (средно квадратен корен) на стандартните отклонения, където $k = 0,8 \div 1,35$; докато фиксираната стойност е праг $100 \div 170$ м (DEM ≈ 10 м).

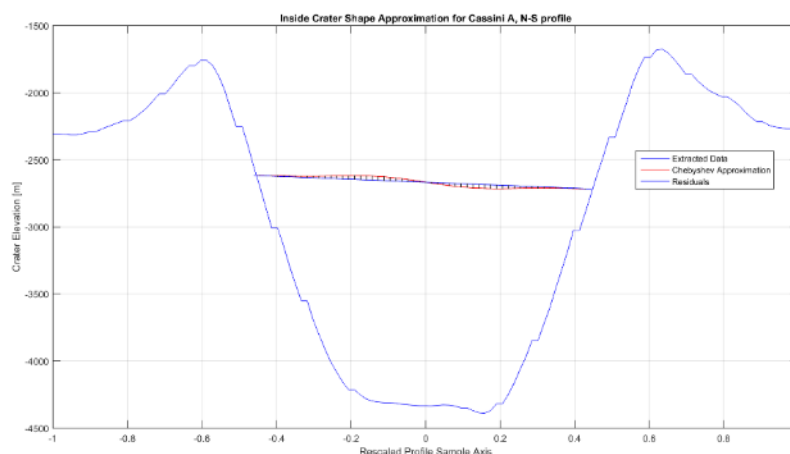
3. РЕЗУЛТАТИ

По време на това проучване са анализирани общо 51 кратери (Фигура 9) – 31 вече са класифицирани със свлачища (Brunetti, et al., 2015) и 20 допълнителни екземпляра с цел разширяване на разследването до по-голям брой кратери на луната. Целта на допълнителните 20 кратера бе да се извлекат кратери без никакви свлачищни процеси. Общата сума на извлечените профили на напречното сечение в четирите посоки е 204. Чрез визуалното разпознаване напречните профили са класифицирани като "с свлачище" и "без свлачище", съответно 65 и 139 профила. Целта на различните видове казуси беше да има представители и от двата вида – кратери, в които се намират свлачища, и такива със запазена форма, които не са модифицирани от свлачища. По този начин предложените прагови критерии бяха подложени на тест, не само за откриване на асиметрия в профилите на напречното сечение, но също и за определяне на профили, които не пораждат свлачища.

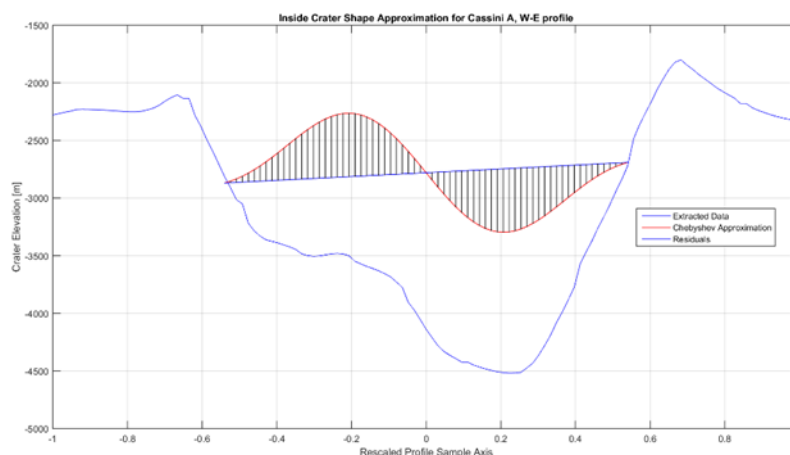

Фигура 6. а) Мозайка получена от LROC-WAC показваща кратерното семейство Cassini; б) Мозайка получена от LROC-WAC показваща кратера Cassini A; жълтите линии показват позициите на напречните сечения необходими за анализа чрез полиномите на Чебишев.

(Данни от: NASA/GSFC/ASU, чрез QuickMap™)

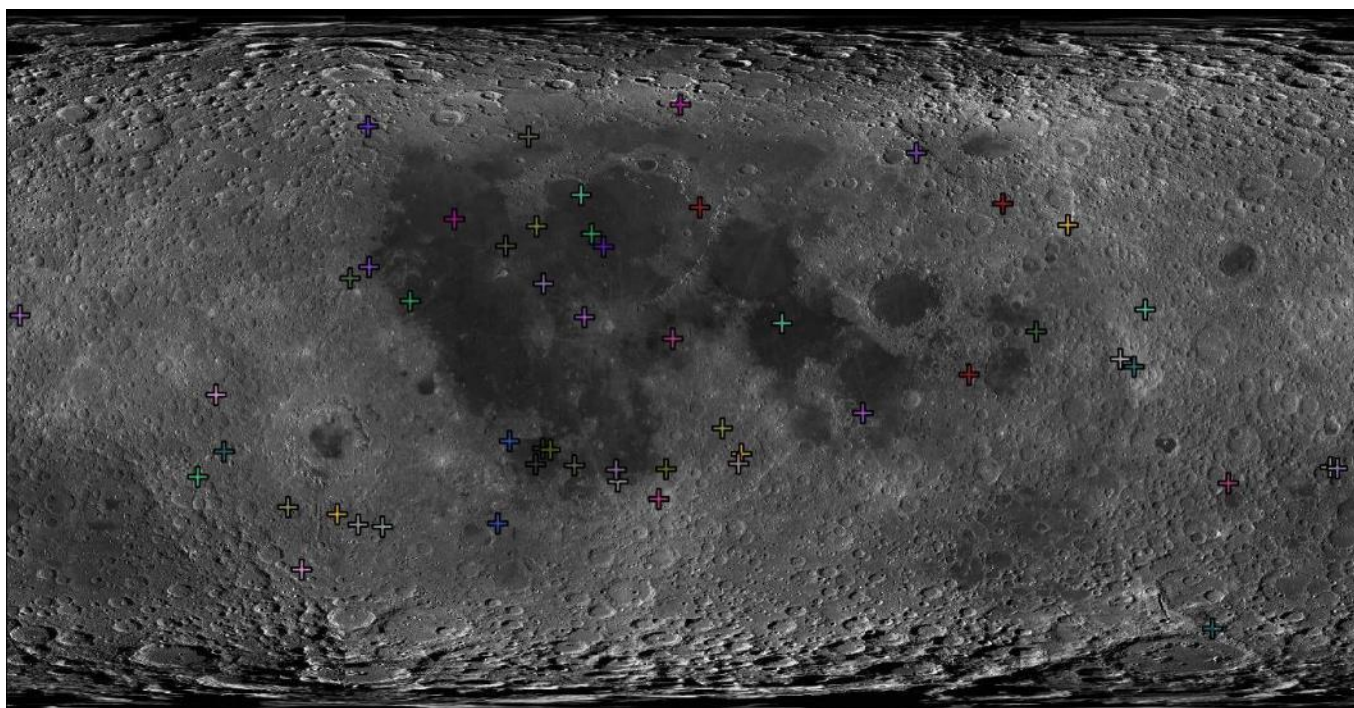

Фигура 7. Сечение Север-Юг на Cassini A. Синията линия показва елевационния профил получен директно от WACGLD100 DEM; Червената линия показва апроксимацията на кратерната форма чрез полиномите на Чебишев използвайки $M=26$ уравнения, означаващи максимална степен 25; Черните линии представляват остатъците.

Фигура 8. Сечение Запад-Изток на Cassini A. Синията линия показва елевационния профил получен директно от WACGLD100 DEM; Червената линия показва апроксимацията на кратерната форма чрез полиномите на Чебишев използвайки $M=26$ уравнения, означаващи максимална степен 25; Черните линии представляват остатъците.

Както вече беше споменато, предложени са два прагови критерия – адаптивен праг и абсолютен. И двата са предназначени да анализират получените остатъци, по-специално тяхното стандартно отклонение. За тази цел по-добрият инструмент за анализирание на стандартните отклонения е средният квадратен корен (RMS). Беше въведен коефициент "k", където $k = 0,8 \div 1,35$. Критерият kRMS е логичен избор, тъй като той варира между отделните случаи и в това проучване той е независим за всеки анализ на кратер на удара. Докато прагът на абсолютната стойност на стандартното отклонение на остатъците поставя същите условия за всички изследвани случаи. Независимо от това стойности от 100 до 170 метра на всеки 10 м са избрани да бъдат тествани като праг на абсолютната стойност на стандартните отклонения.

Фигура 9. Дистрибуция на анализираните 51 кратера.

По време на анализа нечетните свойства се отбелязват в използваните прагови критерии, което води и двете да имат противоположни ефекти. В първия случай могат да се получат ниски стойности на праговете, което води до неточни измервания. Това води до класифициране на профили "без свлачище" като такива "със свлачища". Друг възможен ефект е получаването на твърде високи стойности, което може да увеличи риска от пропускане на профили "със свлачища" и да ги тълкува погрешно като "без свлачище". Независимо от това се препоръчва винаги да се проверяват резултатите.

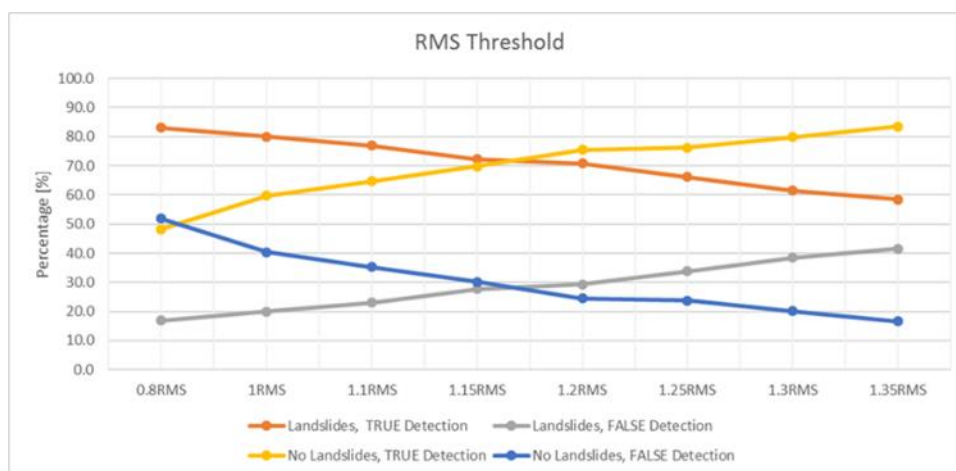
Таблица 1. Резултати получени чрез двата критерия – с адаптивна и фиксирана стойност.

Threshold Method		Landslides				No Landslides			
		TRUE		FALSE		TRUE		FALSE	
		num	%	num	%	num	%	num	%
Adaptive	0.8RMS	54	83.1	11	16.9	67	48.2	72	51.8
	1RMS	52	80.0	13	20.0	83	59.7	56	40.3
	1.1RMS	50	76.9	15	23.1	90	64.8	49	35.3
	1.15RMS	47	72.3	18	27.7	97	69.8	42	30.2
	1.2RMS	46	70.8	19	29.2	105	75.5	34	24.5
	1.25RMS	43	66.2	22	33.9	106	76.3	33	23.7
	1.3RMS	40	61.5	25	38.5	111	79.9	28	20.1
	1.35RMS	38	58.5	27	41.5	116	83.5	23	16.6
Absolute value	100	57	87.7	8	12.3	110	79.1	29	20.9
	110	55	84.6	10	15.4	116	83.5	23	16.6
	120	54	83.1	11	16.9	120	86.3	19	13.7
	130	52	80.0	13	20.0	122	87.8	17	12.2
	140	48	73.9	17	26.2	122	87.8	17	12.2
	150	46	70.8	19	29.2	127	91.4	12	8.6
	170	41	63.1	24	36.9	129	92.8	10	7.2

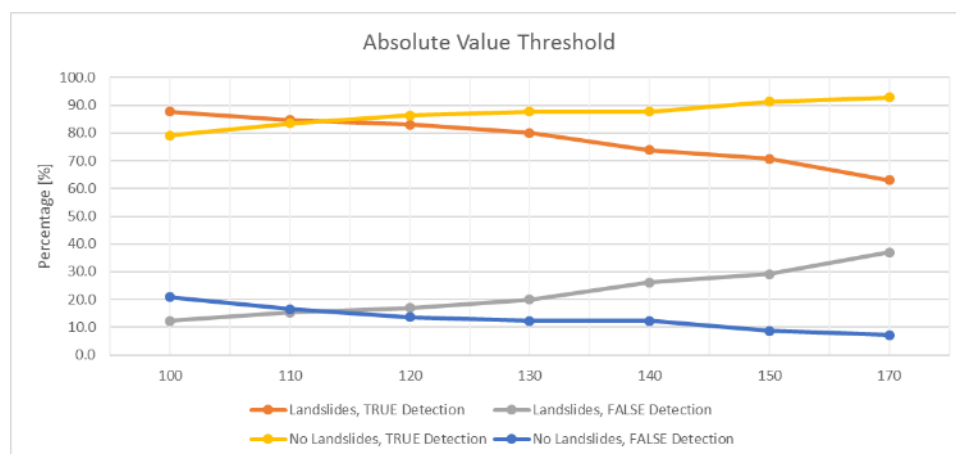
Резултатите от това изследване са показани в Таблица 1, където се разделят профилите на такива със свлачища (общо 65 секции) и тези без свлачища (139). По-нататъшно разделяне бе направено, въвеждането на случаи с "истинско" откриване на характеристиките на масовото движение и „невярно“ – стойността на прага е твърде висока и не се открива свлачище. От друга страна класифицираната секция "без свлачище" като "вярно" означава, че стандартното отклонение на профила не е достигнало или надхвърлило праговата стойност, което е правилна класификация. В някои от случаите адаптивните или абсолютните стойности са ниски и може да се появи разпознаване на свлачище, докато в действителност това не е налице.

На графичните представяния (Фигура 10 и 11) от получените резултати е по-ясно споменатите по-горе противоположни ефекти на прилаганите прагови методи. С увеличаването на праговите стойности процентът на профилите "със свлачища", които са правилно установени, намалява (оранжева линия), а този с неправилно откриване се увеличава (сива линия). Независимо от това, най-добрият резултат при идентифицирането на свлачища с реализиран адаптивен метод е в случая $k = 0,8$, което означава, че 83,1% (54) от профилите "със свлачища" са правилно идентифицирани. От друга страна, приемането на праг на абсолютна стойност увеличава още повече процента успешно идентифицирани

профили на напречното сечение „със свлачища“, получавайки резултати от 87.7 % правилно интерпретирани стандартни отклонения, с прагова стойност $s = 100m$.

Фигура 10. Графика на резултатите чрез адаптивен критерий.

Фигура 11. Графика на резултатите чрез фиксиран критерий.

По-късните предложени техники за разпознаване на свлачище подобриха получените преди това резултати, като използваха средната абсолютна стойност като праг за нечетните коефициенти на Чебишев, с повече от 12% правилно идентифицирани профили, при които се улавя свлачище. Трябва да се отбележи, че резултатите винаги трябва да бъдат проверени чрез визуална интерпретация или ако има налични многоспектрални изображения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването е ограничено върху обикновени кратери на Луната, но разширяването му може да се занимава с по-сложни кратерни форми. Прилагането на полиноми на Чебишев е направено за апроксимиране на профилите на напречните сечения на кратера и за извличане на някои свойства от тях. По-специално, асиметрията, която може да бъде свързана с наличието на свлачище в кратер, е избрана като подходящ критерий за разпознаване на процесите на движение на маси. Анализът на асиметрията в трансверсалните профили на кратера потвърждава, че е полезен за откриване на големи геоложки сризове (т.е. Slumps). За тази цел успешно беше приложен автоматичният метод, базиран на анализа на абсолютно стандартизирани страни коефициенти. Що се отнася до асиметричността на профила, интерполиран с помощта на изчислените нечетни коефициенти на Чебишев, е голяма вероятността, че кратера има свлачища, ще бъде по-висока. Като мярка за

нефункционалността на профила се разглеждат остатъците по отношение на хоризонталната линия. В тази работа бяха въведени два метода на прага за откриване на несправедливостта на нечетния профил: адаптивен и фиксиран праг. И двата показаха много добри резултати при идентифицирането на свлачища в тест, проведен върху общо 51 кратери. След анализа на четири ортогонални профила на кратер правилно класифицирахме 87.7% от профилите на напречното сечение, които наистина бяха засегнати от срыв на наклона, като се използваше фиксиран праг. От друга страна, получихме правилна класификация на 83,5% от профилите на напречното сечение без сригове на наклона, като все още използвахме същия метод за праг. При сегашното изпълнение фиксираният праг, който е осигурил най-добри резултати при успешно класифициране, е равен на 100 м. Тази стойност е емпирично определена, но в бъдещото развитие на тази работа трябва да се търси метод, който да я свърже с някои физически параметри.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Badescu, V. (2013). Moon: Prospective energy and material resources. In Moon: Prospective Energy and Material Resources. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-27969-0>
2. Brunetti, M. T., Guzzetti, F., Cardinali, M., Fiorucci, F., Santangelo, M., Mancinelli, P., Komatsu, G., & Borselli, L. (2014). Analysis of a new geomorphological inventory of landslides in Valles Marineris, Mars. *Earth and Planetary Science Letters*. <https://doi.org/10.1016/j.epsl.2014.08.025>.
3. Brunetti, M. T., Xiao, Z., Komatsu, G., Peruccacci, S., & Guzzetti, F. (2015). Large rock slides in impact craters on the Moon and Mercury. *Icarus*. <https://doi.org/10.1016/j.icarus.2015.07.014>.
4. Chin, G., Brylow, S., Foote, M., Garvin, J., Kasper, J., Keller, J., Litvak, M., Mitrofanov, I., Paige, D., Raney, K., Robinson, M., Sanin, A., Smith, D., Spence, H., Spudis, P., Stern, S. A., & Zuber, M. (2007). Lunar reconnaissance orbiter overview: The instrument suite and mission. *Space Science Reviews*. <https://doi.org/10.1007/s11214-007-9153-y>.
5. Cruden, D. M., & Varnes, D. J. (1996). Landslide types and processes. Special Report – National Research Council, Transportation Research Board.
6. Gautschi, W. (2005). Orthogonal polynomials (in Matlab). *Journal of Computational and Applied Mathematics*. <https://doi.org/10.1016/j.cam.2004.03.029>.
7. Guzzetti, F., Mondini, A. C., Cardinali, M., Fiorucci, F., Santangelo, M., & Chang, K. T. (2012). Landslide inventory maps: New tools for an old problem. In *Earth-Science Reviews*. <https://doi.org/10.1016/j.earscirev.2012.02.001>.
8. Mahanti, P., Robinson, M. S., Humm, D. C., & Stopar, J. D. (2014). A standardized approach for quantitative characterization of impact crater topography. *Icarus*. <https://doi.org/10.1016/j.icarus.2014.06.023>.
9. Mahanti, P., Robinson, M. S., & Thompson, T. J. (2015). CHARACTERIZATION OF LUNAR CRATER WALL SLUMPING FROM CHEBYSHEV APPROXIMATION OF LUNAR CRATER SHAPES. Lunar Exploration Analysis Group Annual Meeting.
10. Mason, J. C., & Handscomb, D. C. (2002). Chebyshev polynomials. In *Chebyshev Polynomials*. <https://doi.org/10.5948/upo9780883859537.024>.
11. Melosh, H. J. (2011). Planetary Surface Processes. In *Planetary Surface Processes*. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511977848>.
12. Petro, N. E., & Pieters, C. M. (2004). Surviving the heavy bombardment: Ancient material at the surface of South Pole-Aitken basin. *Journal of Geophysical Research E: Planets*. <https://doi.org/10.1029/2003JE002182>.
13. Pike, R. J. (1970). Some preliminary interpretations of lunar mass-wasting processes from Apollo 10 photography. *NASSP*, 232, 14.
14. Pike, R. J. (1980). Formation of complex impact craters: Evidence from Mars and other planets. *Icarus*, 43(1), 1–19.

15. Pike, R. J. (1988). The geometric signature: Quantifying landslide-terrain types from digital elevation models. *Mathematical Geology*. <https://doi.org/10.1007/BF00890333>.
16. Pommerol, A., Chakraborty, S., & Thomas, N. (2012). Comparative study of the surface roughness of the Moon, Mars and Mercury. *Planetary and Space Science*. <https://doi.org/10.1016/j.pss.2012.08.020>.
17. Ritter, D. F., Kochel, R. C., & Miller, J. R. (1995). *Process Geomorphology*. Wm. C. C. Brown, Dubuque, IA..
18. Scaioni, M., Longoni, L., Melillo, V., & Papini, M. (2014). Remote sensing for landslide investigations: An overview of recent achievements and perspectives. In *Remote Sensing*. <https://doi.org/10.3390/rs6109600>.
19. Scaioni, M., Yordanov, V., Brunetti, M. T., Melis, M. T., Zinzi, A., Kang, Z., & Giommi, P. (2018). Recognition of landslides in lunar impact craters. In *European Journal of Remote Sensing*. <https://doi.org/10.1080/22797254.2017.1401908>.
20. Scholten, F., Oberst, J., Matz, K. D., Roatsch, T., Wählisch, M., Speyerer, E. J., & Robinson, M. S. (2012). GLD100: The near-global lunar 100 m raster DTM from LROC WAC stereo image data. *Journal of Geophysical Research E: Planets*. <https://doi.org/10.1029/2011JE003926>.
21. Senthil Kumar, P., Keerthi, V., Senthil Kumar, A., Mustard, J., Gopala Krishna, B., Amitabh, Ostrach, L. R., Kring, D. A., Kiran Kumar, A. S., & Goswami, J. N. (2013). Gullies and landslides on the Moon: Evidence for dry-granular flows. *Journal of Geophysical Research E: Planets*. <https://doi.org/10.1002/jgre.20043>.
22. Waltham, D., Pickering, K. T., & Bray, V. J. (2008). Particulate gravity currents on Venus. *Journal of Geophysical Research E: Planets*. <https://doi.org/10.1029/2007JE002913>.
23. Xiao, Z., & Komatsu, G. (2013). Impact craters with ejecta flows and central pits on Mercury. *Planetary and Space Science*. <https://doi.org/10.1016/j.pss.2013.03.015>.
24. Xiao, Z., Zeng, Z., Ding, N., & Molaro, J. (2013). Mass wasting features on the Moon – how active is the lunar surface? *Earth and Planetary Science Letters*. <https://doi.org/10.1016/j.epsl.2013.06.015>.
25. Yordanov, V., Scaioni, M., Brunetti, M. T., Melis, M. T., Zinzi, A., & Giommi, P. (2016). Mapping landslides in lunar impact craters using Chebyshev polynomials and DEM's. *International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences – ISPRS Archives*. <https://doi.org/10.5194/isprsarchives-XLI-B6-17-2016>.

Авторите на докладите носят пълна отговорност за съдържанието, оригиналността, изказаните становища и цитираните източници.

©Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе

©Университетска многопрофилна болница за активно лечение

„Канев“ АД – Русе

ISSN 2683 – 0892